

Links Klassiek

**Het eerste
jaarboek voor
het democratisch
socialisme**

Onder redactie van
Jan Bank,
Martin Ros en
Bart Tromp

In dit voortaan elk najaar verschijnende *Jaarboek voor het democratisch socialisme* zal middels een waaier van artikelen van politiek-theoretische, sociaal-kritische en historische aard in hoofdzaak de aandacht gericht worden op verleden, heden en toekomst van het democratisch socialisme in Nederland en het buitenland. De drie redacteuren van het jaarboek, die zelf geregeld artikelen over of in verband met het socialisme publiceren, zijn van mening dat in de hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis en hedendaagse stand van het socialisme in Nederland de brede hoofdstroom van het democratisch socialisme opvallend mager vertegenwoordigd is. Het accent ligt bovendien in hoge mate op de historiografie en veel minder op de sociale en politieke theorie. Met het jaarboek hopen de redacteuren een bijdrage te kunnen leveren aan het overbruggen van voornoemde omissies, althans aan het tot stand brengen van enige aanzienlijke accentverschuivingen. Dit jaarboek is niet gebonden aan enige politieke partij in Nederland.

In dit eerste jaarboek is het hoofdthema dat van de kritiek op de verzorgingsstaat, terwijl een profiel gewijd is aan Jacques de Kadt. In *Het EERSTE Jaarboek voor het democratisch socialisme* komt verder onder meer aan de orde het onderwerp socialisme onder het communisme (zowel na 1917 in Rusland als na 1945 in Oost-Europa). Profielen van Frank van der Goes en J. G. Suurhoff completeren het geheel.

Tot de medewerkers aan dit nummer behoren, behalve de redacteuren zelf, prof. dr. Hans Daudt, Koen Koch, Leon de Wolf, Gerard Nederhorst, Marc Jansen, Jan Piet Janzen, Bruno Naarden, Michel Korzec en Ynte Botke.

ISBN 90 295 2300 X

Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme

Links klassiek nr. 1

Het eerste jaarboek
voor het democratisch socialisme
Onder redactie van
Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp

Amsterdam Uitgeverij De Arbeiderspers

Copyright © 1979 BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

Omslag Alje Olthof

Druk Tulp bv, Zwolle

ISBN 90 295 2300 X

Inhoud

INLEIDING Redactie Jaarboek

7

VERZORGINGSSTAAT, CRISIS EN KRITIEK

Hans Daudt *Verzorgingsstaat, democratie en socialisme*

14

Leon de Wolff *Sociaal-democratie en neo-corporatisme*

41

Koen Koch *De onheilspellende paradox van de verzorgingsstaat* 72

Gerard Nederhorst *Het Plan van de Arbeid*

109

BIOGRAFIE: F. VAN DER GOES

Ynte Botke *Franc van der Goes, 1859-1939*

137

HET SOCIALISME ONDER HET COMMUNISME

Marc Jansen *De ondergang van de Russische socialistenvolutionairen* 174

Bruno Naarden *De Russische sociaal-democratie: meer dan een schim uit het verleden* 189

Michel Korzec *Het einde van het democratisch socialisme in Oost-Europa* 228

BIOGRAFIE: J. G. SUURHOFF

Jan Pieter Jansen *J. G. Suurhoff, 1905-1967, een levensbericht*

242

PROFIEL: JACQUES DE KADT

Jan Bank, Martin Ros & Bart Tromp *Gesprek met Jacques de
Kadt* 283

Floris Cohen *Bibliografie*

339

PERSONALIA VAN DE MEDEWERKERS

347

PERSONENREGISTER

351

Inleiding

JAN BANK, MARTIN ROS & BART TROMP

Aan de uitgave van *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* ligt de behoefte ten grondslag de ontwikkeling van de politieke theorie te verbinden met historische analyse. Aan beide afzonderlijk wil de redactie aandacht besteden, maar vooral ook aan de samenvoeging van beide. Zij voelt zich gestimuleerd door de hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging en het socialisme in Nederland en tevens door de tekorten die deze opleving te zien geeft. In de eerste plaats lijkt het erop, dat de aandacht, en ook de sympathie, van de auteurs en onderzoekers gereserveerd zijn voor de opkomende arbeidersbeweging in haar fase van revolutionaire strategieën en voor anarchisme, communisme en de varianten daarvan. In de historische verhoudingen in Nederland zijn dit zijrivieren, de brede hoofdstroom van het democratisch socialisme ontbreekt vrijwel. In de tweede plaats beperkt deze hernieuwde belangstelling zich in het algemeen tot (vaak gedetailleerde) geschiedschrijving op zichzelf. Wat ontbreekt is aandacht voor de ontwikkeling van maatschappelijke en politieke theorieën en evenzeer voor de feitelijke politieke ontwikkelingen waarin het optreden van socialistische bewegingen en partijen uiteindelijk heeft geresulteerd en resulteert.

Hiermee zijn twee van de motieven genoemd voor deze uitgave. Het derde motief is ingegeven door het besef dat de hoofdstroom van het democratisch socialisme in Nederland een beweging zonder geschiedenis dreigt te worden. De vernieuwing die met name de Partij van de Arbeid heeft doorge maakt in de jaren zestig is er de oorzaak van dat denken en doen in het democratisch socialisme voordien is vervat in een historische rechtvaardiging van die vernieuwing. Hoe noodzakelijk deze ook was, men kan de legitimatie van wat tenslotte een in de tijd bepaalde verandering was niet blijvend doen gelden voor het huidige decennium en de komende erbij. Het brandscherm dat ergens rondom 1966 is neergelaten en dat andere zienswijzen op de tradities van de socialistische beweging

bemoelijk, moet worden opgetrokken. De verkorting van het historisch bewustzijn na 1966 is niet alleen de oorzaak van een voluntarisme dat de besluitvorming in de Partij van de Arbeid bepaalt en dat in een ironische tegenstelling staat tot de deterministische visie waarmee het marxistisch socialisme is begonnen, ze leidt ook tot een onderschatting van analyse en tot een overschatting van wat werkelijk mogelijk is. Zo ontstaat in de praktijk opportunisme op korte termijn en conformisme in het denken op lange.

Wij willen hiermee geen pleidooi houden voor het immer volgen van de ingeslagen weg en evenmin bepleiten we de traditie te gebruiken als middel tot disciplineren van het politieke denken en handelen. Wij zouden daarentegen wel willen stellen dat vernieuwing enkel mogelijk is als men zich beweegt in die historische traditie. Pas wanneer de laatste geheel vergeeten is en onbekend, kan men zich er immers niet meer tegen afzetten.

Dit jaarboek is niet gebonden aan welke politieke partij of organisatie ook. De redactie richt zich echter nadrukkelijk op het democratisch socialisme in Nederland als subject. Dat betekent niet dat de onderwerpen die ze aan de orde stelt beperkt blijven tot het Nederlandse socialisme en de geschiedenis daarvan.

Elk jaarboek zal bestaan uit een aantal artikelen gegroepeerd rond een centraal thema, een of meer secundaire thema's en losse bijdragen waarvan er steeds tenminste twee beschouwd kunnen worden als biografische profielen. Tevens zijn overzichten te verwachten van bibliografische of documentaire aard. De redactie streeft er daarbij naar de leesbaarheid van de artikelen niet ten koste te laten gaan van hun wetenschappelijke betrouwbaarheid—of vice versa.

Het hoofdthema van het eerste jaarboek is de crisis van de verzorgingsstaat. Een van de bijkomende effecten van die crisis is dat ze binnen het Nederlandse socialisme (en daar niet alleen) het besef heeft wakker geroepen dat het ontbreekt aan een adequate staatstheorie. Drie auteurs hebben de crisis als uitgangspunt genomen voor beschouwingen. Hans Daudt stelt in

zijn bijdrage dat het bestaande besluitvormingsmechanisme in de parlementaire democratie neigt tot een belangendemocratie waarin steeds meer overheidsactiviteiten ten behoeve van steeds meer institutionele belangen en belangengroepen toenemende ontevredenheid bij iedereen teweeg brengen. Deze paradox roept de vraag op welke interne spanning (zowel in termen van de *kwantiteit* van wat van de overheid gevraagd wordt als in termen van *verscheidenheid* van die eisen) een democratische verzorgingsstaat als de Nederlandse nog kan verdragen.

Koen Koch begint daarna met de constatering dat de crisis van de verzorgingsstaat allereerst een crisis is in het sociaal-democratisch denken. Meer dan welke andere politieke stroming immers heeft het democratisch socialisme zich vereenzelvigd met de moderne verzorgingsstaat. Hoewel Koch een ander uitgangspunt kiest dan Daudt en ook elders eindigt, is zijn betoog geordend langs een paradox die duidelijke overeenkomsten heeft met die van Daudt. Volgens Koch leidt de aard van het politieke proces en van het proces van staatsvorming tot het steeds meer opdragen van taken aan een instituut, de 'staat', dat juist door zijn karakter niet het vermogen heeft deze naar behoren te vervullen. De staat wordt enerzijds sterker, anderzijds onmachtiger.

Een derde perspectief op de crisis van de verzorgingsstaat wordt geboden door Leon de Wolff. Dat het democratisch socialisme zich zo heeft vereenzelvigd met de verzorgingsstaat wijt hij aan het ontbreken van een socialistische staatstheorie. In de begintijd van de beweging leek deze overbodig; in de strijd voor de achturige werkdag en het algemeen kiesrecht voldeed het collectivistisch sentiment. De feitelijke ontwikkeling van een hoogkapitalistische staat als Nederland is er een in de richting van een door niemand als zodanig voorgestaan neo-corporatisme. Die ontwikkeling wordt nog nauwelijks politiek onderkend. Nadere analyse brengt aan het licht dat corporatistische elementen aan het democratisch socialistisch denken over staat en maatschappij niet vreemd waren, al ging het dan wel om een corporatisme met een menselijk gezicht.

Ook in Nederland is het debat over de crisis van de verzor-

gingsstaat tot nu toe voornamelijk gevoerd op basis van liberale en neoconservatieve premissen; het bekende artikel van Milton Friedman is daarvan het prototype. Met deze drie bijdragen hoopt de redactie zowel de termen van het debat te hebben verlegd als ook voor die discussie een aantal inhoudelijke argumenten te hebben aangevoerd. Dat er tussen de drie beschouwingen duidelijke accentverschillen bestaan en ook tegenstrijdigheden, achten wij geen nadeel.

Een eigen element in dit gedeelte van het jaarboek is de bijdrage van Gerard Nederhorst over de totstandkoming van het Plan van de Arbeid in 1936.

Toen wij Nederhorst vroegen dit hoofdstuk te schrijven, aarzelde hij. Er waren immers, zo meende hij, nog zovelen die daartoe beter in staat zouden zijn. Maar toen bleek dat van de ruim honderd medewerkers aan het Plan van de Arbeid nog slechts enkelen in leven waren, aanvaardde hij de opdracht en voerde deze met verve uit. Dat de publicatie ervan nu postuum moet geschieden, vervult ons met leedwezen: geheel onverwacht overleed Gerard Nederhorst op 28 augustus 1979.

De verhouding tussen socialisme en communisme is al vanaf de oprichting van de Derde Internationale, de Komintern, zeker binnen de sociaal-democratische beweging een steeds opnieuw te definiëren probleem. De uitersten worden daarbij ingenomen door diegenen, enerzijds, die van een of andere vorm van nauwe samenwerking tussen beide partijen heil verwachten, en, anderzijds, door socialistische denkers als bij voorbeeld Jean-Jacques Revel, die juist het communisme zien als de voornaamste belemmering voor de opmars van het democratisch socialisme. De conceptie van het eurocommunisme heeft dit debat nieuwe impulsen gegeven. Het kan geen kwaad om, alvorens in alle ernst de samenwerking met communistische partijen ter sprake te brengen in staten waar de parlementaire democratie is gevestigd en communistische partijen niet alleen electoraal maar ook in termen van feitelijke macht een minderheid vormen, te recapitulieren hoe het de niet-communistische socialistische bewegingen is vergaan in die staten, waar communisten de staatsmacht (langs andere weg dan die der vrije ver-

kiezingen) wisten de monopoliseren. Dit gebeurt in de bedragen van Bruno Naarden en Marc Jansen, die de ondergang van respectievelijk de mensjewiki en van de socialisten-revolutionairen na 1917 in de Sovjet-Unie in kaart brengen, en in het beknopte overzicht door Michel Korzec van de lotgevallen van de democratisch socialistische partijen in Oost-Europa na 1945.

De geschiedenis van het socialisme wil de redactie in het jaarboek met name ook belichten door—uiteraard—beknopte biografieën van mensen die in deze beweging een rol van betekenis hebben gespeeld, hetzij als daadwerkelijk politicus hetzij als leverancier en verspreider van denkbeelden. In deze uitgave kan Franc van der Goes ondanks enkele kleine excursies in de praktische politiek gelden als vertegenwoordiger van de tweede categorie. Ko Suurhoff daarentegen is niet alleen een voorbeeld van de eerste soort, zijn biografie typeert ook in veel opzichten de ontwikkeling van het Nederlandse socialisme tussen 1930 en 1960, in al zijn beperktheden maar ook in zijn veroveringen. De laatste zijn in 1979 minder vanzelfsprekend dan de eerste: in die zin symboliseert de levensloop van Suurhoff de emancipatie van de arbeidersbeweging evenzeer als het vastlopen ervan aan het einde van de jaren vijftig. Tenslotte vindt men in deze biografie een aantal parallellen met het reilen en zeilen in de recente politiek, die eens te meer duidelijk maken hoe ongerechtvaardigd de pretentie is dat er de afgelopen vijftien jaar een geheel nieuwe politieke stijl is gaan domineren. Veel ruimte hebben we in dit biografische verband tenslotte gegeven aan de figuur en het werk van Jacques de Kadt. De basis voor het aan hem gewijde profiel wordt gevormd door de neerslag van een aantal door de redactie met De Kadt gevoerde gesprekken. De tekst daarvan verschaft naar ons gevoel een verlevendiging en actualisering aan de biografische schets die wij van leven en invloed van De Kadt pogen te geven.

De discussie blijft hopelijk niet beperkt tot de omvang van het eerste jaarboek. Het zal de redactie welkom zijn, als de beschouwingen aanleiding blijken tot inzendingen van lezers. Wie er kennis van neemt, is uitgenodigd tot kritiek. Die uitnodiging strekt zich ook uit tot ongevraagde bijdragen.

Verzorgingsstaat, crisis en kritiek

HANS DAUDT Verzorgingsstaat, democratie en socialisme

LEON DE WOLFF Sociaal-democratie en neo-corporatisme

KOEN KOCH De onheilspellende paradox van de verzorgingsstaat

GERARD NEDERHORST Het Plan van de Arbeid

De volgende stellingen zou ik willen poneren met betrekking tot de Nederlandse verzorgingsstaat, de democratie en het socialisme:

De ontwikkeling van de verzorgingsstaat heeft geleid tot een maatschappij waarin de politieke en economische ongelijkheid aanzienlijk is verminderd.

Verdere uitbreiding van de verzorgingsstaat door uitbreiding van de collectieve sector zal kunnen leiden tot een aantasting van de marktsector die als ongewenst moet worden beschouwd.

Stimulering van de marktsector is gewenst, ook al zal dit geen oplossing bieden voor het werkloosheidsprobleem.

Het internationale economische verkeer maakt het onmogelijk dat één land te veel uit de pas gaat lopen bij de uitbreiding van de verzorgingsstaat.

De ontwikkeling tot een volwaardige parlementaire democratie met algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht heeft de ontwikkeling van de verzorgingsstaat mogelijk gemaakt.

Het parlementair-democratische besluitvormingsmechanisme kan leiden tot een belangengroependemocratie waarin steeds meer overheidsactiviteiten ten behoeve van iedereen tot grotere ontevredenheid bij iedereen kan leiden.

Er zal een heropleving komen van de ideologische discussie tussen een 'socialistische' en een 'liberale' maatschappijvisie met betrekking tot de economische (on)gelijkheid.

Voortbestaan van de parlementaire democratie is een noodzakelijke voorwaarde voor verdere vermindering van politieke en economische ongelijkheden.

Zolang er geen consensus is over een maatschappijvisie met betrekking tot de gewenste mate van (on)gelijkheid, kan de parlementaire democratie slechts voortbestaan indien er geen verdere ingrijpende hervormingen plaatsvinden.

Het democratische en het socialistische ideaal—beide onbereikbaar—zijn identiek.

Medezeggenschap in bedrijven en een toenemende greep van de politiek op investeringsbeslissingen zullen de volgende stappen zijn op de weg naar vermindering van politieke en economische ongelijkheid.

Slechts via internationale harmonisering zal op deze terreinen iets kunnen worden bereikt.

Het is een illusie te menen dat in een vierjarige regeerperiode in één land op deze terreinen iets wezenlijks kan veranderen. Het gaat om internationale processen over perioden van generaties.

Ter toelichting van deze stellingen zal, voortbordurend op hetgeen ik elders hierover heb geschreven,¹ worden uitgegaan van drie kenmerken die typerend zijn voor een verzorgingsstaat.

1 Wij hebben het over een nationale samenleving waarin wordt beoogd via overheidsactiviteiten individuen en groepen in de maatschappij meer kansen te geven en hun onzekerheden in het maatschappelijk leven te verminderen. Daardoor kan de politieke en economische ongelijkheid afnemen en in beginsel voor iedereen de mogelijkheid worden geopend op een menswaardig bestaan door uitbanning van al te grote sociale en economische wisselvalligheden. Om dit doel te bereiken wordt door de overheid veel aandacht besteed aan sociale voorzieningen, aan onderwijs, aan huisvesting, aan gezondheidszorg, aan bejaardenzorg, aan werklozensteun en bovendien treedt de overheid regelend op op allerlei terreinen van het economische leven.

2 De nationale samenleving die deze doeleinden nastreeft, is georganiseerd als een parlementair of presidentieel democratisch stelsel waarin via vrije algemene verkiezingen afgevaardigden van twee of meer partijen de vertegenwoordigende lichamen bemannen en waarin regeringen direct of indirect als resultaat van dergelijke verkiezingen worden gevormd. Een dergelijk politiek systeem vooronderstelt voor zijn werking vrijheid van politieke meningsuiting.

3 Het nastreven van deze sociaal-politieke doeleinden met

parlementair-democratische middelen geschiedt binnen een kapitalistische economische orde, die volgens Schumpeter wordt getypeerd door particulier eigendom van de produktiemiddelen en door de regeling van het produktieproces door particuliere overeenkomsten. Weliswaar bemoeit de overheid zich in de verzorgingsstaat eveneens diepgaand met het economische leven, maar toch altijd corrigerend, aanvullend waar de ondernemingsgewijze produktie—die in stand moet blijven—tekort schiet: vandaar de veel gebruikte term gemengde economie.

Van vele kanten wordt met een zeker onbehagen gekeken naar de verdere ontwikkeling van de verzorgingsstaat. De oudste bezwaren komen uit de hoek van liberale economen die het hoofdprobleem zien in de bedreiging van de kapitalistische orde door het oprukken van de verzorgingsstaat. Naar hun mening wordt met het uithollen van deze economische orde tegelijkertijd het lot bezegeld van de parlementaire democratie en de daarmee verbonden individuele vrijheid. Zo meent Hayek (onder andere al in *The Road to Serfdom* uit 1944) dat overheidsbemoeienis met de economie automatisch tot steeds verder gaande ingrepen in het economische leven moet leiden. Dit zou naar zijn mening volledig gedetailleerde planning van de economie tot gevolg hebben met als politiek resultaat de volledige onvrijheid van de individuen. Hedendaagse critici uit de sfeer van de liberale economie leggen het accent iets anders, maar hun conclusies zijn niet minder somber. In zijn meest extreme vorm vindt men hun standpunt weergegeven door de Amerikaanse econoom Milton Friedman,² evenals Hayek een Nobelprijswinnaar. De nadruk ligt hier niet meer op overheidsplanning die automatisch tot steeds verdere planning zal leiden, maar op de activiteiten van belangengroepen. Door hun optreden worden van de overheid steeds meer en betere voorzieningen geëist, hetgeen leidt tot een steeds voortgaande stijging van de overheidsuitgaven, uitgedrukt als percentage van het nationale inkomen.

De procentuele groei van de publieke of collectieve sector zal volgens deze redenering er toe leiden dat: 1 het prijsmechanisme wordt uitgeschakeld op gebieden waarop dit strikt

genomen niet nodig is, hetgeen kan leiden tot niet-optimale aanwending van de produktiemiddelen of zelfs tot voorzieningen waaraan geen behoefte bestaat; 2 de voortgang van de economische groei dreigt te worden aangetast; 3 de ondernemingsgewijze produktie in de knel komt; 4 de burgers steeds afhankelijker worden van het uitdijende overheidsapparaat waardoor hun individuele vrijheid steeds verder wordt beperkt; 5 de politieke democratie in gevaar komt en dreigt af te glijden naar een links-totalitair of een rechts-autoritair regime.³

Wel beschouwd zijn deze vijf veronderstelde gevolgen van de uitbreiding van de collectieve sector tot drie probleemreeksen te herleiden. De eerste twee, de uitschakeling van het prijsmechanisme en de aantasting van de economische groei, brengen de *aard* en de *omvang* van het goederen- en dienstenpakket in het geding. De derde, de ondermijning van de ondernemingsgewijze produktie, suggereert dat de *kapitalistische economische orde* op enigerlei wijze ingrijpend zal worden gewijzigd. De vierde en de vijfde, de aantasting van de individuele vrijheid en het afglijden naar een ander regime, stellen het voortbestaan van een *democratische politieke orde* ter discussie.

Het opmerkelijke in dergelijke beschouwingen is dat er steeds van wordt uitgegaan dat deze drie probleemreeksen aan elkaar zijn gekoppeld en wel op zodanige wijze dat wanneer op het ene terrein een ongunstig geachte ontwikkeling wordt gesignaleerd, men dan veronderstelt dat min of meer automatisch en onafwendbaar ook op andere gebieden negatief geachte ontwikkelingen zich zullen voordoen—een soort dominotheorie waarbij het van de vakgerichte belangstelling van de critici afhangt wat als de eerste steen wordt beschouwd waarvan het omvallen moet worden voorkomen.

Zo staat bij economen als Hayek en Friedman centraal het buiten de markt om ingrijpen in de aard en omvang van de goederen- en dienstenvoorziening. Als daar geen paal en perk aan wordt gesteld, dan zullen onvermijdelijk de kapitalistische economische orde en de democratische politieke orde tot ondergang zijn gedoemd. Meer politicologisch georiënteerde critici daarentegen,⁴ zoeken de oorzaken van een gevreesde nega-

tieve ontwikkeling primair in de werking van de besluitvormingsmechanismen in democratische politieke stelsels, die aard en omvang van de goederen- en dienstenvoorziening beïnvloedt en via deze omweg de democratische politieke orde zelf ondermijnt. Op zich zelf lijkt het wel juist ervanuit te gaan dat de verschillende problemen samenhangen vertonen waarvan de aard overigens nader zal moeten worden onderzocht. Toch zijn er enkele redenen om de verschillende problemen afzonderlijk te behandelen.

In de eerste plaats wordt er door de 'domino-theoretici' min of meer gesuggereerd dat als de eerste steen omvalt alles mis is en dat er daarentegen niets aan de hand is als men die eerste steen maar overeind kan houden. Het betekent in de tweede plaats dat men de neiging heeft alle aandacht te richten op de veronderstelde eerste steen en voorbij te gaan aan de problemen van de overige die als niet werkelijk ter zake doend worden beschouwd. In de derde plaats dreigt het gevaar dat bijvoorbeeld economen en politicologen langs elkaar heen gaan praten omdat zij het niet eens zijn over de vraag wat de eerste steen is.

Hier zal eerst nader worden ingegaan op de discussie betreffende de aard en de omvang van de goederen- en dienstenvoorziening, vervolgens zal de democratische politieke orde centraal staan en ten slotte zal afzonderlijk worden gesproken over de economische orde.

Aard en omvang van de goederen- en dienstenvoorziening. Volgens Friedman is de verzorgingsstaat ten ondergang gedoemd wanneer de collectieve sector (dat is het procentuele aandeel van de overheid in het nationale inkomen) blijft stijgen—zoals nu al vele jaren het geval is. Volgens hem doet uitbreiding van de collectieve sector automatisch het terrein inkrimpen van de particuliere sector waarin het marktmechanisme werkzaam is en waarin burgers en ondernemingen op marktsignalen reageren bij hun beslissingen over consumptie en investeringen. Zo merkt Friedman bijvoorbeeld ten aanzien van de problemen in New York op: 'Het stadsbestuur had dan wel meer te besteden, maar de burgers minder, want een over-

heid kan alleen aan haar geld komen door het aan de burgers te ontnemen.⁵ Zo simpel geformuleerd is deze opvatting onjuist. Terecht hebben Van Oosten en Den Uyl erop gewezen dat in deze gedachtengang geen rekening wordt gehouden met de doorgeeffunctie van de staat.⁶ De groei van de collectieve sector in de laatste decennia komt immers vrijwel geheel voor rekening van de overdrachtsuitgaven en de sociale verzekeringen. Daardoor is het dus niet zo als Friedman zegt, dat de overheid meer en de burgers minder te besteden hebben: door het ingrijpen van de overheid krijgen sommige burgers minder en andere groepen burgers meer mogelijkheden voor individuele economische keuzen. Bovendien, voor zover de middelen uit de collectieve sector niet worden gebruikt voor overdrachtsuitgaven maar voor overheidsinvesteringen ten behoeve van collectieve goederen, kunnen deze middelen via opdrachten aan het bedrijfsleven weer aan de particuliere sector ten goede komen.

Dat wil niet zeggen dat er in het geheel niets aan de hand is, de zaken liggen alleen aanmerkelijk ingewikkelder dan in de hierboven beknopt samengevatte discussie wordt gesuggereerd.

In de eerste plaats zullen degenen die geld moeten afdragen – en dat is iedere bij overheid en bedrijfsleven werkzame burger en ieder bedrijf – het niet met alle ondoorzichtige opdrachten eens zijn en met hun aandeel daarin. Dat is een politiek probleem waarop hieronder nader wordt ingegaan.

In de tweede plaats komt een deel van deze overdrachtsuitgaven terecht bij een uitdijend leger van ambtenaren en semi-ambtenaren die geacht worden taken te vervullen waar niet iedereen om zit te springen. Lezing van *De Volkskrant* op zaterdag met de vele pagina's advertenties voor gogenpersoneel ten behoeve van de nieuwe priesterkaste, kan in dit opzicht verhelderend werken.

In de derde plaats komt een deel van de overdrachtsuitgaven niet direct bij de burgers terecht als vrij besteedbaar inkomen in geldvorm, maar krijgt men recht op voorzieningen, bij voorbeeld onderwijs en gezondheidszorg, waardoor er individueel geen afweging wordt gemaakt tussen kosten en niveau van behoeftenbevrediging, hetgeen verspilling in de hand

werkt. Ter correctie hierop is dan ook terecht, onder andere door W. Drees jr. destijds, de invoering van het profijtbegin-sel bepleit. In de politieke discussie hierover is het economische probleem waar het hier om gaat volstrekt weggedrukt, maar het lijkt onvermijdelijk dat vroeg of laat systematisch zal worden nagegaan op welke terreinen het zinvol is dit beginsel in te voeren.

In de vierde plaats blijkt dat behalve stimulerende effecten van de collectieve sector op de marktsector er ook remmende factoren bestaan door aantasting van de rendementspositie. In het concept-advies dat de SER heeft uitgebracht voor de vergadering van 22 september 1978 'over omvang en groei van de collectieve sector' wordt geconstateerd: 'Het bovenstaande samenvattend kan worden geconcludeerd dat de collectieve sector enerzijds een stimulerende invloed heeft op de marktsector vanwege de vraag naar goederen en diensten uit de marktsector die ze direct of indirect uitoefent en vanwege de aard van de collectieve goederen; anderzijds heeft ze een remmende invloed op de marktsector omdat de vraag die ze uitoefent gefinancierd moet worden uit belastingen en sociale premies die de rendementspositie van de marktsector kunnen verslechteren of bij onvoldoende dekking, een te groot financieringsstekort, gepaard gaande met monetaire financiering veroorzaakt.'⁷

Met andere woorden, bedrijfssluitingen en inflatie kunnen onder bepaalde omstandigheden het gevolg zijn van te grote uitbreiding van de collectieve sector. Men bedenke wel, dat hier niet een beeld wordt gegeven als zou alleen de marktsector produktief zijn en als 'draagvlak' moeten fungeren van een 'parasitaire' collectieve sector. Maar wel moet men in het oog houden dat een deel van de gelden uit de collectieve sector ten goede komt aan niet-actieven die niet bijdragen aan de omvang van het nationale produkt. In de samenvatting van het SER-advies wordt hierover gezegd: 'Aangezien de totale collectieve uitgaven gefinancierd moeten worden uit het primaire inkomen van de economisch-actieven, waaronder zowel de beroepsbevolking in de marktsector als in de collectieve sector worden begrepen, is de verhouding tussen de groei van het aantal actieven en het aantal niet-actieven mede bepalend voor

de mogelijke groei van de collectieve sector. Het blijkt dat deze verhouding zich vanaf 1963 heeft verslechterd. Het ziet er voorsnog niet naar uit dat hierin op korte termijn verbetering zal optreden.⁸

Uitbreiding van de collectieve sector komt derhalve hoe dan ook ten laste van het vrije besteedbare inkomen van de beroepsbevolking in de marktsector en de collectieve sector en van de ondernemingen. Daar staat tegenover dat uit deze collectieve sector niet-actieven een vrij besteedbaar inkomen krijgen en iedereen recht krijgt op een aandeel in geleverde collectieve of quasi-collectieve goederen. Maar, zo is eveneens gebleken, onder bepaalde omstandigheden kan de marktsector meer nadelen dan voordelen van dit proces verkrijgen waardoor de rendementspositie wordt aangetast. In dat geval kan de omvang van de marktsector niet alleen procentueel ten opzichte van het gehele nationale produkt achteruitgaan, maar ook absoluut. Soms wordt daar nogal laconiek op gereageerd. In het *Rapport van de Commissie Economische Deskundigen* van de SER de dato 28 juni 1978 wordt opgemerkt: 'Men komt nog geregeld de gedachte tegen dat voornamelijk de voortbrenging van goederen en diensten door de marktsector een bijdrage tot de welvaart zou vormen en dat de collectieve sector uitsluitend een taak heeft op het gebied van de voorziening in zuiver collectieve behoeften. Uitbreiding van overheidsvoorzieningen wordt in deze zienswijze bezwaarlijk geacht omdat er nauwelijks sprake zou zijn van een welvaartsvergroting. Het is echter onjuist om de collectieve voorzieningswijze als immer afwijkend en de private voorzieningswijze als immer normaal aan te merken. De economische wetenschap kan niet aangeven wat de optimale omvang van de marktsector is. De wijze van welvaartsvoorziening hangt af van de voorkeuren die in de politieke besluitvorming tot uitdrukking worden gebracht alsmede van een aantal technische randvoorwaarden. Wel kunnen, indien de keuze eenmaal gemaakt is, de voor- en nadelen worden geïnventariseerd en kan een poging worden ondernomen om de effecten van die keuze op de doelstellingen van het economisch beleid te analyseren.'⁹

Terecht wordt hier stelling genomen tegen de opvatting als

zou alleen de marktsector produktief zijn. Ten onrechte wordt echter gesuggereerd dat er in de politieke besluitvorming een duidelijke keuze wordt gemaakt tussen de gewenste omvang van de collectieve sector en de marktsector. Het probleem is nu juist, zoals hieronder nader zal worden uiteengezet, dat men in de sfeer van de politieke besluitvorming te kampen heeft met een permanente druk ter uitbreiding van de collectieve sector, zonder dat dit gepaard gaat met een geuite wenselijkheid van vergroting van 'de collectieve voorzieningswijze' en waarbij in het geheel geen afweging plaatsvindt tegenover de gewenste omvang van 'de private voorzieningswijze'.

Zelfs het meest bevolgen PPR-lid weet dat in zijn onbespoten groentetuin stereo-apparatuur en auto's niet gedijen. Deze goederen—en alle andere die in winkels te koop zijn en waar niemand buiten wil en kan—zijn de tastbaar begeerde zaken die schuil gaan achter de afstandelijke term de marktsector, waarvan de produktie wordt bedreigd bij inkrimping van die sector en die of slechter of in het geheel niet kunnen worden voortgebracht buiten de marktsector—welke overigens voor zijn functioneren geen particulier bezit van de produktiemiddelen vereist. Deze marktsector kan onder bepaalde omstandigheden in de knel komen door bij voorbeeld loonkostenstijgingen, al of niet via inflatieprocessen die worden veroorzaakt juist doordat *geen* duidelijke afwegingen van wenselijkheden in de politieke besluitvorming plaatsvinden en de gemeenschap als geheel te veel wil. Daardoor kan de exportpositie worden aangetaast. Wanneer de binnenlandse bedrijven te duur worden en failliet gaan, dan zullen bovendien de door iedereen zo begeerde goederen uit de marktsector uit het buitenland moeten komen. Aangezien de collectieve sector echter geen of weinig goederen of diensten voortbrengt die geëxporteerd kunnen worden zal het resultaat een groot betalingsbalanstekort zijn.

De uitbreiding van de collectieve sector kan dus voor de aard en de omvang van de goederen- en dienstenvoorziening de volgende consequenties hebben:

Er behoeft geen probleem te ontstaan voor de omvang van de

produktie, maar wel komt de aard van de geleverde goederen en diensten in het geding.

De ontwikkeling kan tot zodanige kostenstijgingen leiden dat het aandeel van de marktsector niet alleen relatief ten opzichte van een groeiend nationaal produkt achteruitgaat, maar ook absoluut.

Desondanks worden vele goederen en diensten die uitsluitend of het meest efficiënt via de marktsector kunnen worden geproduceerd, door iedereen in feite als onontbeerlijk of anderszins zeer gewenst beschouwd.

In een open economie als de Nederlandse zal de ondergang van de marktsector zich manifesteren door het teruglopen van de export, doordat via de kostenstijgingen de concurrentiepositie ten opzichte van het buitenland wordt aangetast en de produkten uit de collectieve sector in het algemeen niet te exporteren zijn.

Gegeven de voortgezette binnenlandse vraag naar goederen en diensten uit de marktsector, zal in een dergelijke situatie de import eerder stijgen dan dalen, zodat de onevenwichtigheid zich zal uiten via grote tekorten op de betalingsbalans.

Wil men deze ontwikkeling remmen dan zal door lastenverlaging de marktsector weer rendabel moeten worden gemaakt.

Deze verbetering in de winstpositie zal waarschijnlijk niet meer werkgelegenheid opleveren, maar is desondanks nodig gezien de vraag naar goederen en diensten uit de marktsector.

De enige mogelijkheid om de werkloosheid te bestrijden is—indien betaalbaar—door of via de overheid arbeidsplaatsen te creëren in de kwartaire sector, bijvoorbeeld voor stadsvernieuwing, milieuverbetering, bejaardenzorg, enzovoort. Varianten hiervan noemde men in de jaren dertig werkverschaffing.

Dit alles betekent dat onder bepaalde omstandigheden, minder simplistisch dan Friedman het formuleert, uitbreiding van de collectieve sector kan leiden tot de ongunstige ontwikkelingen die hij op economisch terrein vreest. De vraag is nu hoe het gesteld is met de politieke consequenties die hij daarbij onvermijdelijk acht.

De politieke orde. Op welke wijze is nu de democratische politieke orde in het geding bij deze economisch-politieke ontwikkeling die wordt gekenmerkt door bedreiging van de marktsector, inflatie, betalingsbalanstekorten en werkeloosheid? Een eerste probleem is of de werking van de parlementaire democratie zelf de oorzaak of mede de oorzaak kan zijn van deze economisch-politieke ontwikkeling. Een tweede probleem is wat deze ontwikkeling voor gevolgen kan hebben voor het voortbestaan van de parlementaire democratie. Een derde probleem is of een eventuele aantasting van de parlementaire democratie gelijk staat met een aantasting van 'de' democratie in het algemeen.

1 De eerste vraag of de werking van de parlementaire democratie zelf mede de oorzaak is van de geschetste economisch-politieke ontwikkeling kan zonder meer bevestigend worden beantwoord sinds de uiteenzettingen van Schumpeter, Dahl, Downs en anderen over de wijze waarop in parlementaire democratieën in feite de besluitvorming plaatsvindt.¹⁰ De kern van hun redeneringen is dat de bij de verkiezingen om de stemmen dingende partijen als voornaamste doel hebben zoveel mogelijk electorale steun te verkrijgen ten einde een zo groot mogelijk politieke macht te veroveren. Zij zullen zich met hun programma's niet primair richten op enigerlei publiek belang maar in de eerste plaats de kiezers individuele- of groepsvoorstellen beloven. Helder is dit proces uiteengezet door Samuel Brittan in zijn artikel *The Economic Contradictions of Democracy*.¹¹ De concurrentiestrijd om de stemmen van de kiezers kan er op die manier toe leiden dat te hoge verwachtingen worden gewekt, het groepsegoïsme gaat domineren en de parlementaire democratie onttaardt in een belangengroependemocratie.

Hoe komt het nu dat deze nadelige gevolgen van de werking van het parlementair-democratische mechanisme zich niet van het begin af aan hebben gemanifesteerd sinds in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw de parlementaire democratie tot ontwikkeling is gekomen?

In de eerste plaats domineerde tot ongeveer de Tweede We-

reldoorlog een liberale ideologie volgens welke er een strikte scheiding diende te zijn tussen de politieke en de economische sfeer. De overheid had op economisch terrein slechts een taak als de markt verstek liet gaan, zoals op het terrein der collectieve goederen, en mocht slechts in speciale gevallen economische maatregelen nemen, bij voorbeeld in oorlogstijd en ter bestrijding van de crisis in de dertiger jaren. Het werd niet geacht op de weg der overheid te liggen om ieder lid van de bevolking een bestaansminimum te garanderen en de hiervoor benodigde inkomensoverdrachten tot stand te brengen.

Verder hebben de meeste westerse landen zich pas tot volwaardige parlementaire democratieën ontwikkeld sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog (en in enkele gevallen na de Tweede Wereldoorlog) door invoering van het algemene mannen- en vrouwenkiesrecht. Eerst van dat moment af kon in het parlementaire politieke spel mede een rol worden gespeeld door achtergebleven groepen die, niet belemmerd door een liberale ideologie, hun eisen gingen stellen voor een menswaardig bestaan.

Ten slotte is de inwilliging van vele eisen tot het einde van de jaren zestig zonder al te veel spanningen mogelijk geweest door de ongeëvenaarde economische groei, in Nederland mede dank zij ons aardgas. De belasting- en premiedruk mocht dan ieder jaar stijgen, door die groei ging desondanks vrijwel iedereen er toch elk jaar op vooruit met zijn direct besteedbaar inkomen. Sinds het begin van de jaren zeventig is hier verandering in gekomen en treden de onevenwichtigheden tussen de collectieve sector en de marktsector van de economie duidelijker aan het licht. De volgende vraag is nu of deze mede door het politieke mechanisme ontstane economisch-politieke situatie het voortbestaan bedreigt van de parlementaire democratie.

2 Volgens de redeneringen van diegenen die de belangengroependemocratie analyseren, schuilen de oorzaken van de economisch-politieke problemen in de werking van het politieke mechanisme: de economisch-politieke problemen zijn een indicator dat er iets mis is in de politieke sfeer. Dat betekent dat ook wanneer de spanningen in de economische sfeer niet zo duidelijk aan het licht zouden komen door de versluisende

werking van een economische groei, desondanks de activiteiten van belangengroepen de parlementaire democratie kunnen ondermijnen. Vermindering van de economische groei zal dus hooguit versterkend werken op dit proces van uitholling dat door het optreden van belangengroepen wordt veroorzaakt. Elders¹² is uiteengezet op welke wijze deze politieke uitholling kan geschieden. De kern van het mechanisme is dat in een belangengroependemocratie de politieke partijen met uitgebreide programma's allerlei belangengroepen voordelen beloven en de kiezers bij hun partijkeuze zich primair als lid van de een of andere belangengroep gedragen en dit groepsbelang laten prevaleren boven alle andere programmapunten. Met de kosten van deze programma's wordt men pas na de verkiezingen geconfronteerd.

De winnende partij staat nu voor het volgende dilemma. Of zij zal, eenmaal aan de macht gekomen, de verkiezingsbeloften moeten inslikken gezien de hoge kosten verbonden aan de uitvoering van het programma, hetgeen tot ongeloofwaardigheid en ontevredenheid leidt. Of zij voert wel degelijk het programma uit dat voor een groot deel kan bestaan uit voordelen voor kleine groepen ten laste van iedereen en dan is in theorie zelfs de volgende situatie mogelijk: 'Een meerderheid van de kiezers stemt op een partij omdat deze kiezers het eens zijn met een meerderheid van de strijdpunten van die partij; wanneer vervolgens deze winnende partij het programma uitvoert waarop een meerderheid is verkregen, dan blijkt dat bij de uitvoering van elk programmapunt een meerderheid van de kiezers zich *tegen* de meerderheidspartij keert.'¹³

In de praktijk zal de winnende partij of partijcombinatie voor het beschreven dilemma staande, noch alle gedane beloften inslikken noch het gehele programma uitvoeren. Maar het is moeilijk in te zien dat een dergelijke handelwijze zal bijdragen tot de geloofwaardigheid van de politiek of de tevredenheid van de kiezers.

Een dergelijke ontwikkeling kan in brede kring de legitimiteit aantasten van het politieke bestel—dat wil zeggen het oordeel dat de normen en procedures van het regime als juist worden ervaren en de volgens deze normen en procedures func-

tionerende gezagdragers terecht de politieke macht uitoefenen. Aantasting van de legitimiteit is voor ieder politiek regime gevaarlijk omdat geen enkel regime kan voortbestaan zonder een legitimering door politiek-relevante groepen, maar voor een parlementaire democratie is een dergelijke ondermijning extra riskant. Het is immers een systeem waarin alle burgers in beginsel enigerlei politieke invloed kunnen uitoefenen. Een politiek systeem waarin de politieke macht uitsluitend in handen is van speciale groepen die krachtens hun ideologie geloven dat zij het terecht alleen voor het zeggen hebben, wordt niet direct bedreigd door ontevredenheid van een meerderheid van hun onderdanen. Zolang deze heersende groepen het regime legitiem achten, zullen zij er niet voor terugschrikken om met de door hen gerechtvaardigd geachte dwang en geweld de bestaande politieke orde in stand te houden. Maar wanneer een meerderheid van de burgers zich in een parlementaire democratie tegen het systeem keert, dan is het bekeken—hetgeen overigens niet wil zeggen dat er niets aan de hand is, wanneer een aanzienlijke minderheid zich ertegen keert, zoals hieronder zal blijken.

Volgens deze gedachtengang kunnen de activiteiten van belangengroepen door het wekken van te hoge verwachtingen tot groeiende ontevredenheid leiden en tot ondermijning van de legitimiteit, waardoor de parlementaire democratie inderdaad in gevaar kan komen.

In beginsel ligt echter de remedie tegen de uitwassen van de belangengroependemocratie voor de hand. Men zal ervanuit moeten gaan dat ieder besluitvormingsproces identiek is met het beperken, verwerpen en ordenen van voorkeuren en eisen. Dat geldt ook voor de democratische besluitvormingsmethode die zich slechts van andere onderscheidt doordat daarbij de voorkeuren van iedereen in het afwegingsproces worden betrokken en de keuzen worden gedaan ten gunste van meerderheidsvoorkeuren of van voorkeuren van coalities van minderheden. De vraag is natuurlijk hoe die ordening van voorkeuren die in het besluitvormingsproces worden ingebracht, moet geschieden en door wie. Het ligt voor de hand hierbij in een parlementaire democratie in de eerste plaats te denken aan de po-

litieke partijen die thans ook zo'n centrale rol vervullen bij het stimuleren van de belangengroependemocratie.

Elders is hierover opgemerkt: 'Daarvoor moeten zij de kiezers duidelijk maken dat partijen niet in de eerste plaats groepsbelangen behartigen, maar dat men een partij moet steunen omdat die partij een zekere maatschappelijke visie wil realiseren. Daarbij zullen volgens bepaalde criteria ook de groepsbelangen na onderlinge afweging tot op zekere hoogte tot hun recht kunnen komen. Op die manier stimuleert men bij de kiezers, dat ook bij hen volgens de criteria van deze maatschappijvisie enigermate een afweging van het globale, totale programma wordt gemaakt. Het betekent dat men via verkiezingsprogramma's niet meer in de eerste plaats een beroep doet op het directe eigenbelang van de kiezers, maar ernaar streeft ook hen een afweging te laten maken. Alleen op die wijze kunnen de kiezers als burger fungeren, als mensen die een visie hebben op de publieke zaak en niet als individu.'¹⁴

Op die manier kan de ongebreidelde werking van belangengroepen gekanaliseerd worden door organisaties die daarvoor het meest aangewezen lijken te zijn: de politieke partijen. De partijen zijn de leveranciers van politiek verantwoordelijken die in regering en parlement worden geconfronteerd met de economisch en politiek schadelijke gevolgen van de belangengroependemocratie—inflatie, betalingsbalanstekort, hogere belastingen en toenemende ontevredenheid van de burgers naarmate de overheid zich harder uitslooft voor allerlei deelgroepen uit de bevolking.

Eenvoudig is een dergelijke afweging niet. De overheidsbevoegdheid op allerlei terreinen lokt immers zelf vele politieke eisen uit en als gevolg van de voortgaande democratisering van de maatschappij brengen steeds meer personen en groepen hun lang veronachtzaamde verlangens ter tafel. Bovendien is deze democratisering gepaard gegaan met de opkomst van een wazige democratische ideologie volgens welke democratie zou inhouden dat niet alleen iedereen er recht op zou hebben zijn voorkeuren in te brengen in het politieke afwegingsproces, maar dat daarenboven iedereen er recht op zou hebben dat al zijn voorkeuren ook worden geëffectueerd.

Ook als de politieke partijen erin slagen redelijke afwegingen van belangen te maken, dan nog dreigen er nieuwe problemen voor de parlementaire democratie. De afweging en ordening van de groepsbelangen zullen immers moeten plaatsvinden volgens criteria ontleend aan enigerlei maatschappelijke visie, dat wil zeggen dat normen van sociale rechtvaardigheid in het geding zijn. En daarover bestaat in westerse samenlevingen geen consensus. Socialistische en andere linkse partijen zullen prioriteit willen geven aan vermindering van maatschappelijke ongelijkheden, maar behoudender groepen zullen wijzen op de grotere macht van de staat die met de verwerkelijking van dit streven gepaard gaat ten koste van de individuele vrijheid die zij als hoogste prioriteit laten gelden—een recht op individuele vrijheid dat veelal gekoppeld wordt gezien met een recht op eigen verworven bezit dat de staat wil aantasten.

Wanneer deze behoudender groepen de meerderheid hebben, zoals duidelijk het geval was voor de Tweede Wereldoorlog, dan zal de maatschappijvisie van de minderheid nauwelijks kunnen doorwerken in het overheidsbeleid, dat als meerderheidstirannie wordt ervaren. Verlies aan geloof in de legitimiteit van het regime bij deze minderheid zal hiervan het gevolg zijn. Wanneer daarentegen linkse groepen de meerderheid hebben, zal dit proces van legitimiteitsverlies zich bij behoudende groepen in versterkte mate kunnen voordoen. Immers wanneer linkse groepen in de minderheid zijn, dan krijgen zij via overheidsoptreden niet datgene waarop zij krachtens hun visie recht zouden hebben, maar wanneer behoudende groepen een minderheid vormen, dan dreigt de overheid hun zaken af te nemen waarop zij volgens hun diepste overtuiging onvervreemdbare rechten hadden, hebben en behoren te behouden. Dat komt nog iets harder aan. In beschouwingen over de democratische besluitvormingsmethode wordt er dan ook steeds op gewezen dat deze slechts kan functioneren wanneer er geen principiële onenigheid over de oplossing van strijdpunten bestaat, dan wel wanneer de oplossing van deze fundamentele onenigheden niet tot de competentie van de staat wordt gerekend.¹⁵

Maar in de verzorgingsstaat bestaat fundamentele onenig-

heid over de gerechtvaardigde mate van inkomens- en vermogensongelijkheid, terwijl de staat wel degelijk geacht wordt zich met dit probleem te bemoeien. Waarschijnlijk heeft de economische groei deze problematiek van uiteenlopende visies ver sluierd en daarmee de verzorgingsstaat tot dusverre mogelijk gemaakt. Het betekent echter wel dat thans een patstelling is ontstaan die pas kan worden doorbroken wanneer de politiek-filosofische en ideologische discussie tot een zeer grote mate van concensus over sociale rechtvaardigheid zal leiden. Alvo-rens meerderheidsbeslissingen voor ingrijpende maatschappelijke hervormingen kunnen worden doorgevoerd, zullen aanzienlijk meer mensen dan die meerderheid alleen van de zin van die hervormingen overtuigd moeten zijn. Dat betekent dat in het algemeen maatschappelijke hervormingen in een parlementaire democratie slechts stap voor stap tot stand komen en pas in perioden van generaties als belangrijke verworvenheden kunnen worden beschouwd.

3 Het dilemma waarvoor de parlementaire democratie staat bij onenigheid over fundamentele zaken, leidt vooral in linkse kringen nogal eens tot de opvatting dat deze besluitvormingsmethode niet zo erg belangrijk is—het zou hierbij slechts gaan om een formele of, erger nog, een burgerlijke democratie die de ware democratisering in de weg staat. Dit is een levensgevaarlijke misvatting.

De moderne parlementaire—en presidentiële—democratische stelsels vinden hun oorsprong bij de zeventiende- en achttiende-eeuwse Angelsaksische en Franse politieke denkers als Locke, Montesquieu, Rousseau en de auteurs van *The Federalist*. Deze politieke denkers verzetten zich tegen autocratische politieke stelsels waarin heersers ongecontroleerd, als soeverein bij de gratie Gods, hun wil konden opleggen aan hun onderdanen. Hun verzet steunde op de overtuiging dat individuen als burgers gelijkwaardig behoren te zijn, over wie men in beginsel niet zonder meer gerechtigd is macht uit te oefenen. In zijn meest extreme vorm vindt men dit terug bij Rousseau's leer der volkssouvereiniteit volgens welke de legitimering van de politieke macht niet meer als gratie Gods uit de hemel komt vallen, maar moet geschieden door 'het volk'.

In de praktijk heeft dit geleid tot de spelregels: geen politieke macht zonder verantwoordelijkheid jegens de burgers en geen politieke macht zonder effectieve controle door de burgers die de machthebbers volgens erkende en aanvaarde regels tot aftreden kunnen dwingen. De politieke stelsels waarin deze beginselen worden toegepast, worden gekenmerkt door periodieke, vrije en algemene verkiezingen, georganiseerd door concurrerende politieke partijen, door op basis hiervan samengestelde vertegenwoordigende lichamen en door regeringen die indirect (via het parlement) en direct tegenover de burgers verantwoordelijk zijn voor hun handelen en die tot aftreden kunnen worden gedwongen, dan wel na verloop van een bepaalde periode via verkiezingen in concurrentie met anderen een nieuw mandaat moeten zien te verkrijgen. Met daarenboven als belangrijkste kenmerk de vrijheid van politieke meningsuiting die de motor is voor de werking van dergelijke stelsels.

Ook wanneer met deze politieke mechanismen niet de gelijkwaardigheid en zeker niet de gelijkheid van alle burgers in de politiek wordt verkregen, dan nog worden er twee doelen mee bereikt: politieke machthebbers op nationaal niveau kunnen niet meer ongehinderd hun gang gaan, en helemaal niet zich erop beroepen dat zij daartoe het recht zouden hebben, zoals in autocratische stelsels het geval is.

Nu kunnen deze beide doelen al gerealiseerd worden wanneer er nog geen sprake is van een volledige parlementaire democratie. Wanneer bij voorbeeld slechts *bepaalde* groepen uit de bevolking via het kiesrecht die controle kunnen uitoefenen, zoals in de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw het geval is geweest in vele westerse parlementaire systemen. Grote delen van de bevolking worden dan expliciet als politiek minderwaardig beschouwd. Maar ook met algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen valt er nog wel eens wat af te dingen op de gelijkwaardigheid van de burgers.

Voor zover in bestaande westerse parlementaire democratieën wordt gesuggereerd dat de gelijkwaardigheid of zelfs de gelijkheid van de burgers zou zijn bereikt, is het dan ook begrijpelijk en juist, dat hierbij uit naam van het democratische

ideaal kritische kanttekeningen worden geplaatst. Op grote schaal is dit geschied door de democratiseringsbewegingen uit de zestiger jaren. Terecht is erop gewezen dat niet elke burger of groep van burgers de kans krijgt dat zijn stem in de besluitvorming op nationaal niveau gelijkkelijk wordt meegewogen. Eveneens is gesignaleerd dat het beginsel van de gelijkwaardigheid van de burgers, volgens welke men niet zonder meer gerechtvaardigd is macht over anderen uit te oefenen, op grote schaal geweld wordt aangedaan in maatschappelijke levenssferen die geen betrekking hebben op de besluitvorming op nationaal niveau. Vandaar de roep om 'participatorische democratie' als gevolg waarvan, naast de 'formele democratie' op het terrein van de nationale besluitvorming, er een democratische maatschappij kan ontstaan. Daardoor zouden 'de mensen in levenssferen die hen direct aangaan, in wijken, op scholen of in de werksfeer, meer betrokken worden bij de besluitvorming, hetgeen kan leiden tot meer mogelijkheden tot zelfontplooiing, tot meer betrokkenheid bij publieke zaken en tot een minder vervreemd en geïsoleerd bestaan.'¹⁶

Hierbij doen zich evenwel twee problemen voor. In de eerste plaats wordt dikwijls onvoldoende ingezien dat gelijkwaardigheid bij de besluitvorming niet betekent dat iedereen altijd zijn zin krijgt en dat daarmee alle menselijke frustraties uit de wereld zijn geholpen. Een tweede probleem is de neiging—zeker bij die democratiseerders die zich ook nog socialist noemen en wie doet dat niet—om democratisering bij voorbeeld in de werksfeer belangrijker te achten dan het voortbestaan van de parlementaire democratie die nogal eens als 'quantité négligeable' wordt beschouwd. Daarbij wordt vergeten dat het onder controle houden van machthebbers een noodzakelijke voorwaarde is voor verdere democratisering en dat voor deze controle geen betere technieken bestaan dan de parlementair-democratische mechanismen tezamen met de vrijheid van politieke meningsuiting.

De economische orde: verzorgingsstaat en socialisme. Er is nu uiteengezet hoe in de verzorgingsstaat door de ontwikkeling van een belangengroependemocratie de aard van de goederen-

en dienstenvoorziening in gevaar kan komen door kostenstijgingen in de onmisbare marktsector en hoe politiek door het creëren van te hoge verwachtingen er ontevredenheid kan ontstaan die tot ondermijning van de legitimiteit van het politieke systeem kan leiden. En wanneer dit proces wordt geremd door een heroriëntering van de politieke partijen, dan zal blijken dat fundamentele onenigheid over normen van sociale rechtvaardigheid het politieke systeem eveneens dwingt pas op de plaats te maken totdat een grote mate van consensus over de gewenste ontwikkeling van de maatschappij is bereikt. Zonder consensus over de gewenste inkomens- en vermogens(on)gelijkheid is verder ingrijpen op dit terrein binnen een parlementaire democratie niet mogelijk.

Kan een dergelijk, op de korte termijn min of meer geblokkeerd systeem als de verzorgingsstaat nu worden beschouwd als een stap op de weg naar een socialistische maatschappij die door sommigen met hoop wordt verwacht en door anderen met afschuw wordt gevreesd? Vele socialisten ontkennen dit. Zij beschouwen als een noodzakelijke voorwaarde voor een socialistische maatschappij een economische orde waarin het beheer van de produktiemiddelen en over de produktie zelf berust bij een centraal politiek gezag. Daarvan is geen sprake in de verzorgingsstaat die dan ook niets voorstelt als bijdrage aan de verwezenlijking van het socialistisch ideaal, aldus deze rede-nering.

Vooraf bij liberale economen worden in het voetspoor van Hayek en Friedman geheel andere geluiden vernomen. Zij wijzen er terecht op dat de typerende kenmerken van het kapitalisme—het particulier eigendom van de produktiemiddelen en de regeling van het produktieproces door particuliere overeenkomsten—door overheidsingrijpen en daarmee door politisering van het economisch proces worden ondermijnd. Zij zien de verzorgingsstaat wel degelijk als een ontwikkeling in de richting van een socialistische maatschappij. Alleen is die voor hen identiek met een totalitair systeem waarin voor democratie geen plaats meer is. Onlangs heeft de econoom Kenneth J. Arrow—evenals Hayek en Friedman Nobelprijswinnaar—erop gewezen hoezeer deze denktrant doet denken aan de marxis-

tische: 'Ironically, the current conservative model explaining the supposed association of capitalism and democracy relates to the Marxist as a photographic negative to a positive. It too suggests that the political «superstructure» is determined by the «relations of production». The conservative model contrasts the dispersion of power under capitalist democracy with its concentration under socialism. Political opposition requires resources. The multiplicity of capitalists implies that any dissenting voice can find some support. Under socialism, the argument goes, the controlling political faction can deny its opponents all resources and dismiss them from their employment.'¹⁷

Arrow zelf is van mening dat indien 'the democratic legal tradition is strong'¹⁸ 'socialism may easily offer as much pluralism as capitalism'.¹⁹ Hij voegt eraan toe: 'The overpowering force in all these arguments [voor het ontstaan van een monolitische staat in een socialistische maatschappij-HD] is the empiric evidence of the Soviet Union and the other Communist countries, and it is strong. But the contrary proposition, that capitalism is a positive safeguard for democracy, is hardly a reasonable inference from experience. The example of Nazi Germany shows that no amount of private enterprise prevents the rise of totalitarianism.'²⁰

Dat neemt niet weg dat tot dusverre uitsluitend in landen met een kapitalistische economische orde parlementair-democratische stelsels zijn voorgekomen. Elk land ter wereld daarentegen dat zich socialistisch noemt of beweert op weg te zijn naar het socialisme wordt geleid door een dictator of een autocratische kleine klik, heeft een éénpartijstelsel, ontbeert vrijheid van politieke meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering, heeft een actieve geheime politie en beschikt over kampen voor politieke gevangenen. Toch beschouwen vele socialisten dergelijke links genoemde politieke dictaturen wel degelijk als samenlevingen die meer dan kapitalistische verzorgingsstaten op weg zijn naar een socialistische maatschappij en zij plegen veel begrip op te brengen voor de moeilijke omstandigheden die helaas tot beperking van de politieke vrijheid dwingen. Dat is nog consequent ook wanneer men een

socialistische maatschappij uitsluitend definieert als een waarin een particulier bezit van de produktiemiddelen is afgeschaft en daarvoor enigerlei 'gemeenschapsbezit' van de produktiemiddelen in de plaats is gekomen en wanneer men zich dan niet bekommert om de vraag hoe en door wie politieke beslissingen worden genomen, onder andere met betrekking tot dat 'gemeenschapsbezit' en hoe en door wie daarop effectieve controle moet worden uitgeoefend.

Ik zou daartegenover de stelling willen poneren dat zonder een politieke orde waarin de burgers de machthebbers effectief onder controle houden, er geen stap is gezet of kan worden gezet in de richting van een socialistische maatschappij, omdat het socialistische ideaal identiek is met het democratische ideaal. De ethische norm van democraten en socialisten is dat ieder individu recht behoort te hebben op een zelf te bepalen menswaardig bestaan, hetgeen de gelijkwaardigheid van alle mensen impliceert en een recht van ieder op eigen verantwoordelijkheid en autonomie. Uiteraard is dit een onbereikbaar ideaal, maar het is een norm die richting geeft aan het politieke handelen ter vermindering van ongelijkwaardigheden waar en wanneer dit maar mogelijk is. De vraag is om wat voor ongelijkwaardigheden het gaat die in de samenleving moet worden bestreden en daar zien wij het verschil tussen democraten die de ideale norm extreem formuleren als gelijke macht voor iedereen en socialisten die eerder denken aan gelijk welzijn voor iedereen.

De achttiende-eeuwse democratische denkers die zich in de eerste plaats hebben verzet tegen de absolutistische politieke macht bij de gratie Gods, hebben de nadruk gelegd op de politieke gelijkheid. Zij hebben de economische ongelijkheid als bron van politieke ongelijkwaardigheid onderschat. De uitzondering hierop is Rousseau die opheffing bepleitte van ongelijke eigendomsverhoudingen en die een-bescheiden-gelijk bezit voor iedereen voorstond, opdat niet de ene mens een ander van zich afhankelijk zou maken door hem voor zich te laten werken.

In de negentiende-eeuwse politieke praktijk waarin de ideologie van het economisch liberalisme de boventoon voerde met

zijn splitsing van de economische en de politieke sfeer, is deze tweeslachtigheid bevestigd in een situatie waarin economisch bevoorrechte groepen met kiesrecht de machthebbers controleerden, maar waarin tegelijkertijd voor het grootste deel van de bevolking het ontbreken van politieke rechten en economische onderworpenheid hand in hand gingen. Het is geen wonder dat toen het socialistische protest het accent heeft gelegd op de economische kant van de menselijke ongelijkwaardigheid. Maar het heeft er wel toe geleid dat vele socialisten onvoldoende oog hebben voor de problemen van politieke machtsongelijkheid en voor de tirannie en politieke willekeur die het nastreven van socialistische economische idealen met zich kan meebrengen. Ook in sociaal-democratische partijen heet men linkser naarmate men minder democratisch en meer socialistisch zegt te zijn.

Tegen de achtergrond van deze beschouwingen ligt het voor de hand de verzorgingsstaat wel degelijk te beschouwen als een stap op de weg naar een socialistische maatschappij (die gelijk staat aan een democratische samenleving), waarin de norm domineert dat alle mensen als autonoom en gelijkwaardig behoren te worden beschouwd, ook al zal het ideaal nooit worden verwezenlijkt. In de verzorgingsstaat met vrijheid van politieke meningsuiting en algemeen kiesrecht heeft in beginsel iedereen politieke rechten en grijpt de politiek diepgaand in het economische leven in, opdat iedereen minstens een minimaal bestaan wordt gegarandeerd en niemand van honger of ellende behoeft te kreperen zoals in elk ander stelsel wel degelijk geschiedt. Uiteraard gaat dit gepaard met grote ongelijkheden in levensmogelijkheden, onder andere door verschillen in economische macht en rijkdom die mede invloed hebben op de politieke ongelijkheid. Maar de politieke middelen zijn als erkende rechten aanwezig om daarin veranderingen aan te brengen, al wordt onvoldoende ingezien dat ook beperkte wijzigingen in het algemeen niet in een enkele regeerperiode kunnen worden doorgevoerd, doch eerder vanwege de vereiste consensus een generatie van zeg vijftig jaar zullen vergen.

Het is interessant dat de vanzelfsprekende koppeling van de-

mocratie en socialisme wel veel aandacht krijgt bij diverse Amerikaanse auteurs. Het tijdschrift *Dissent*, 'a journal devoted to radical ideas and the values of socialism and democracy', heeft bij voorbeeld in de nummers van zomer en herfst 1978 'special sections' gewijd aan de vraag 'Beyond the Welfare State', waarin dit duidelijk naar voren komt. Daarin zijn bijgedragen opgenomen van mensen als Robert Dahl, Michael Harrington, Robert Heilbroner, Lewis Coser, Henry Pachter, Michael Walzer en de hier al eerder genoemde Kenneth Arrow.

In het artikel van Dahl, al eerder verschenen in *Political Science Quarterly* en getiteld 'On Removing Certain Impediments to Democracy in the United States', wordt het woord socialisme niet genoemd, maar het bevat in feite een democratisch socialistisch programma, zoals ook al het geval was in zijn in 1970 verschenen werk *After the Revolution? Authority in a Good Society*.

Henry Pachter begint zijn artikel 'Freedom, Authority, Participation' met een paragraaf getiteld 'Socialism: The Highest Stage of Individualism', waarin hij de collectivistische praktijk kritiseert van landen die zich ten onrechte socialistisch noemen. Hij beroept zich hierbij op het *Communistisch Manifest* waarin Marx en Engels nadrukkelijk spreken over 'een gemeenschap waarin de vrije ontwikkeling van een ieder de voorwaarde is tot de vrije ontwikkeling van allen' en niét van een ontwikkeling van het geheel die een voorwaarde zou zijn tot de vrije ontwikkeling van ieder. Hij voegt er aan toe: 'Readers interested in political theory may have noticed that in the passage I cited Marx and Engels fell into the language of Rousseau, although on other occasions they were highly critical of theories that attribute the founding of a state to a «contract»; but when they wrote the *Manifesto* they still saw the socialist revolution as the direct outgrowth of the democratic revolution.'²¹

Elders, in een paragraaf getiteld 'Democracy: A Prerequisite of Socialism', schrijft hij: 'Fortunately, we don't have to choose between welfare and freedom, democracy and socialism. But if I did have to choose, I would accept inequality under a democratic government rather than a despotic government offering

equality. For under democracy I could fight for more equality, while despotism would inevitably bring back inequality.’²²

Ook deze auteurs zien—evenals in West-Europa evident is—als volgende stap ter vermindering van de ongelijkwaardigheid vooral maatregelen in de economische sfeer, die geleidelijk de ongecontroleerde zeggenschap van enkelingen of van kleine groepen over de produktiemiddelen moeten beperken. Medezeggenschap in bedrijven en een greep van de politiek op de investeringsbeslissingen staan dan ook hoog genoteerd op de agenda.

De vraag is hoe snel en in welk tempo deze wenselijkheden in het democratische politieke besluitvormingsproces kunnen worden doorgezet. Uit deze beschouwing is immers gebleken hoe traag en moeizaam werkelijke vermindering van ongelijkwaardigheid tot stand komt. Het alternatief is evenwel of een meerderheids- of een minderheidstirannie die gepaard gaat met dwang, geweld, moord en doodslag, al of niet uit naam van een democratisch of socialistisch ideaal dat in werkelijkheid al geheel op de achtergrond is geraakt. Taai doorzettingsvermogen en redelijke overtuigingskracht op de lange termijn als enige werkelijke politieke optie: dat moet wel spanningen geven voor de politieke praktijk van alledag waarin partijen ahang moeten mobiliseren en daardoor de neiging hebben op korte termijn te veel te beloven. Bij vele socialisten leidt dit tot De Illusie Van De Grote Dag waarop plotseling alles anders en beter zal zijn—een dag die er nooit is gekomen en er ook nooit zal komen, of het nu de dag is na de revolutie of de dag nadat men de absolute meerderheid heeft veroverd of de dag nadat men de grootste minderheid is geworden. Maar de psychologie van de ‘linkse’ socialist, dat is een verhaal apart.

1—H. Daudt, ‘De politieke toekomst van de verzorgingsstaat’, in: *Beleid en Maatschappij*, juli-augustus 1976, pp. 175-189. Eveneens opgenomen in: *De stagnerende verzorgingsstaat*, red. J. A. A. van Doorn & C. J. M. Schuyt, Amsterdam-Meppel, 1978, pp. 189-219.

2—Milton Friedman, ‘De teerling die we niet mogen werpen’, in: *Bedreigde Democratie? Parlementaire democratie en*

overheidsbemoeyenis in de economie, red. H. Daudt & E. van der Wolk, Assen-Amsterdam, 1978, pp. 14-36.

3—H. Daudt, 'Probleemstelling nader omljnd', in: *Bedreigde Democratie?*, op.cit. pp. 4-13, spec. 6-7.

4—Samuel Brittan, *The Economic Contradictions of Democracy*, in: *British Journal of Political Science*, april 1975, pp. 129-159; Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', op.cit.

5—*Bedreigde Democratie?*, op.cit., p. 24.

6—*Bedreigde Democratie?*, op.cit., p. 9-11.

7—*Concept-advies over omvang en groei van de collectieve sector, bestemd voor de vergadering van de Raad van 22 september 1978*, Sociaal Economische Raad, R. no 1310, pp. 67-68.

8—*Concept-advies SER*, pp. 119-120, op.cit.

9—*Rapport van de commissie economische deskundigen*, d.d. 28 juni 1978, SER, p. 16.

10—J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, New York 1942; A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York 1957; R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago etc., 1956; Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', op.cit., pp. 180-184.

11—Zie noot 4.

12—Zie noot 10.

13—Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', op.cit., p. 182.

14—Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', op.cit., p. 188.

15—Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', op.cit., p. 181; H. Daudt, *Property and Property Rights in the Welfare State. Problems of Justifying Redistribution. Paper presented to the workshop on Political Theory of Property Rights*, European Consortium for Political Research, Grenoble, april 1978, 13 p.

16—Daudt, 'Rousseau en de staat', in: *Wijsgerig Perspectief op maatschappij en wetenschap*, 18de jrg., nr. 4, 1977-'78, pp. 77-82, spec. 80.

17—Kenneth J. Arrow, 'A Cautious Case for Socialism', in: *Dissent*, Fall, 1978, p. 479.

- 18—Arrow, op.cit., p. 479.
19—Arrow, op.cit., p. 480.
20—Arrow, op.cit., p. 480.
21—Henry Pachter, 'Freedom, Authority, Participation', in:
Dissent, Summer 1978, p. 295.
22—Pachter, op.cit., p. 300.

[EEN-1] In het voorjaar van 1977 gaf Joop den Uyl een bijzonder college aan de TH in Eindhoven. Hij deed dat in zijn hoedanigheid van 'eenvoudig econoom uit Buitenveldert'. Zijn toespraak bevatte onder meer de volgende passage: '... als men waarneemt hoe zeer de overheid, de staat, macht moet delen, ook dagelijks deelt in alle denkbare vormen van overleg, met de particuliere organisaties, de grote ondernemingen, de geïnstitutionaliseerde belangen, dan is het nogal dwaas te roepen van de almachtige besturende staat. Kafka-achtige toestanden treft men niet aan in het overheidsapparaat, wel op het raakvlak van de vierde en vijfde macht, waar ambtelijke apparaten en particuliere organisaties op elkaar inspelen, in permanentie overleg plegen en waar niet meer valt na te gaan waar de beslissingen worden voorbereid en genomen. Waar de overheidsmacht gedeeld wordt met particuliere organisaties—de «instellingen» zegt men in welzijnsland—daar ontstaan schemertoestanden. En begrippen als overlegeconomie, coalitiemodel, karteldemocratie zijn evenzovele aanduidingen van de feitelijke beperktheid van de machtsuitoefening van de overheid.'¹

Dat waren krachtige en brede streken in Eindhoven; een beeldende schildering van politieke besluitvorming in Nederland. Maar nog geen jaar later verslapt de penseelvoering. Begin 1978 houdt hij een rede in Maastricht. De contouren worden niet meer ingevuld, het beeld wordt niet aangescherpt zoals je zou verwachten. In plaats daarvan verduistert Den Uyl zijn oorspronkelijke analyse door de toevoeging van begrippen als 'maatschappelijke macht'. In Maastricht komt hij ook met oplossingen: De pvdA zal het uitgesloten zijn van regeermacht moeten benutten om haar invloed in de duizend en een organisaties en instellingen waar macht wordt gevormd uit te breiden.'²

Hier wil Den Uyl de structurele problemen in de organisatie van de politieke besluitvorming aanpakken door nog eens wat harder in Het Bestel mee te draaien, alsof de scheme-

ring zal uitblijven wanneer het terrein van de vierde en vijfde macht door socialisten wordt bevolkt. Het is altijd weer opmerkelijk om te zien hoe de doctorandus in Den Uyl wordt weggedrukt door de politicus die het zich niet kan permitteren om op zijn eigen analyses in te gaan.

Den Uyl koos in Eindhoven voor analyse en distantie. Maar in Maastricht koos hij voor de pure machtspolitiek—wetend dat zoiets natuurlijk niets oplost en dat de organisatie van de politieke besluitvorming daar in de verste verte niet door verandert.

Maar misschien had Den Uyl niet veel keus. In ieder geval was er geen onmiddellijk alternatief voorhanden. De pvda heeft in de tweede helft van de jaren zeventig niet zijn creatiefste tijd gehad. Er zijn geen nota's geschreven en discussies gevoerd over de organisatie van de politieke besluitvorming. Er lag dus niets gereed waar Den Uyl op in kon spelen. Er lag geen actueel en prikkelend stuk dat over die materie handelde. En er lagen ook geen vergeelde papieren; Den Uyl kon niet terugvallen op een sociaal-democratische traditie. Want sociaal-democraten hebben nimmer een eigen visie ontwikkeld op de politieke inrichting van de samenleving. Hier en daar is er een enkeling geweest die een poging waagde, maar je kan wel zeggen dat de sociaal-democratie nooit is ondersteund door een eigen theorie van de staat. De sociaal-democratie kan niet bogen op een eigen economische theorie over democratie. Sociaal-democraten hebben zich nooit zorgen gemaakt over de organisatie van de politieke besluitvorming en zijn rechtvaardiging.

Voor dat soort inhoudelijke kwesties was er Marx, het Sovjet-Russische experiment en de exegeses daarvan. Daarmee was de kous af. De ideologen van de sociaal-democratie hadden het te druk met andere zaken. Zij achtervolgden de beweging met meters tekst over methode en strategie. De Bernsteins en de Kautsky's polemiseerden niet over de vraag hóé het socialisme er uit diende te zien, maar discussieerden over de vraag langs welke weg het diende te worden bereikt. Het ging hen om de vraag welke middelen effectief en gerechtvaardigd waren om het socialistische ideaal te verwezenlijken. Kwesties

over inhoud en karakter van sociale, economische en politieke verhoudingen in de socialistische staat konden buiten beschouwing blijven. Die waren een gegeven en daarover hoefde niet echt meer te worden nagedacht.

Dat gold ook voor vraagstukken van de maatschappelijke en politieke verhoudingen in de pre-socialistische samenleving. De lange periode die aan de verwezenlijking van het socialistisch ideaal voorafging. Wie op dat soort zaken wilde ingaan was een vijand van het socialisme, een verrader van de goede zaak. Dat zou onherroepelijk leiden tot de vervaging van het uiteindelijk ideaal. De enkele radicaal die beseftte dat zoiets toch wel zou gebeuren, vond dat het juist nodig en onvermijdelijk was om een eigen visie op het socialisme en de democratie te ontwikkelen. Een eigen visie, democratisch en socialistisch, zonder dat deze zou verbleken tot een aangepaste kopie van de burgerlijke democratie en zonder dat het zou vervallen tot de 'totalitaire raden dictatuur' van de Sovjetunie. Maar over dit soort kwesties maakten de sociaal-democraten van het eerste uur zich geen zorgen en wie dat wel deed, zoals Troelstra, werd al snel voor gek versleten: 'Aber Troelstra, Sie sind sonst ein so besonnener Mensch, sind Sie jetzt verrückt geworden?'³

Er was, dat moet gezegd, nauwelijks een praktische behoefte aan een eigen sociaal-democratische staatsinrichting. Er waren geen actuele politieke vraagstukken die door het ontbreken van de 'eigen visie' onopgelost bleven en ook electoraal gezien was de eigen sociaal-democratische blauwdruk geen harde noodzaak. De identiteit, het gezicht van de partij was duidelijk genoeg en behoefde geen specifiek sociaal-democratische ondersteuning.

De problemen die het ontbreken van de 'eigen visie' opriepen waren problemen van theoretische aard. Zij betroffen de theoretische ambivalenties van de sociaal-democratie, waarin vragen pasten over de inhoud van het democratiebegrip en de betekenis van socialisatie voor het democratisch functioneren van de samenleving. Voor de praktische politicus waren dat lastige, maar gelukkig irrelevante problemen, die nergens goed voor waren en de eenheid binnen de partij alleen maar konden bedreigen. Dus bleef de situatie zoals hij was en groeide de kloof

tussen de parlementaire praktijk van de sociaal-democratische fractie en zijn geleende ideologie.

[2] Er is natuurlijk altijd een verschil tussen ideologie die het bestaan van een organisatie, dus ook een politieke partij, rechtvaardigen moet en het feitelijk functioneren van die organisatie. De onvermijdelijke spanning tussen ideaal en werkelijkheid is ook zelden een bedreiging voor het voortbestaan van de organisatie. Integendeel, de spanning zorgt juist voor het elan, de geestdrift en de flexibiliteit die de levensduur van een organisatie altijd ten goede komt. Organisaties zijn nooit de afspiegeling van hun ideaal. De perfecte rationele ordening is een gedachtenconstructie die ophoudt te bestaan zodra de geest verlaten is. Maar er is natuurlijk een moment dat de spanning te hoog oploopt. Er is een moment dat het feitelijk gedrag van een politieke partij nauwelijks meer iets te maken heeft met zijn ideologische wortels, met zijn theoretisch fundament. Sociaal-democratische partijen hebben zich heel vaak op de rand van die grens bewogen—als ze al niet verschillende malen aan gene zijde zijn beland. Als er dan geen onherstelbare scheuringen in de partij ontstaan, geen explosies van ongenoegen voorkomen, geen conflicten die tot de ondergang van de organisatie leiden, dan moet daar een verklaring voor zijn.

Hoe is het mogelijk geweest dat het ontbreken van 'een eigen sociaal-democratisch politiek systeem', zoals Troelstra⁴ het noemde, geen problemen heeft opgeroepen voor de praktische politiek van de sociaal-democraten? En hoe is het mogelijk geweest dat het politiek handelen van alledag kon worden ondersteund door een flets soort semi-marxisme, dat nauwelijks meer iets met het praktisch politieke handelen te maken had?

Ik heb niet de illusie op die twee vragen een uitputtend antwoord te geven. Er zit niet meer in dan een korte uiteenzetting van twee oorzaken.

De eerste oorzaak is al in 1911 door Robert Michels op papier gezet.⁵ Sociaal-democratische partijen zijn niet democratisch ondanks de wil om het te zijn. Dat komt omdat organisaties een 'conservatieve basis' hebben: 'Die politieke Organi-

sation trägt zur Macht. Die Teilnahme aber an der Macht macht stets konservativ. Auf alle Fälle wird die Beeinflussung der Maschine des Staates durch eine mannhaftige Oppositionspartei nur eine langsame, häufig unterbrochene sein und ihre Grenzen in denen des Wesens der Demokratie selbst finden. [...] Mit dem Wachstum der Organisation wird der Kampf um grosse Prinzipien unmöglich. Wir beobachten, dass in den demokratischen Parteien der Gegenwart die grossen Meinungsgegensätze immer weniger auf prinzipiellem Wege und mit den reinen Waffen der Theorie ausgefochten werden und deshalb schnell in persönliches Gezänk ausarten, um endlich auf irgendeine Weise unbemerkt ganz von der Oberfläche beseitigt zu werden.⁶ [...] Es besteht eine innere Beziehung zwischen dem Wachstum der Partei und dem Wachstum an Vorsicht und Ängstlichkeit in ihrer Politik. Die Partei, stets vom Staate gefährdet und in ihrer Existenz von ihm abhängig, ist, gross geworden, ängstlich bemüht, alles zu vermeiden, was ihn übermässig reizen könnte.⁷ [...] Es ist klar [...] dass auf diese Weise die Partei mit wachsender Organisation immer mehr immobilisiert. Das heisst, sie verliert ihren revolutionären Schwung, sie wird träge und schwerfällig, faul nicht nur im handeln, sondern selbst im Denken.⁸ [...] So wird die Organisation aus einem Mittel zum Zweck zu einem Selbstzweck. Das Organ siegt über den Organismus.⁹

Het was, het zij nogmaals gezegd, in 1911 dat Robert Michels in glashelder proza duidelijk maakte waarom de organisatie een 'conservatieve basis' heeft. Waarom sociaal-democratische partijen in feite niet democratisch kunnen functioneren. Waarom de organisatie van doel tot middel wordt en de partijdoelstellingen door hun eigen succes ten ondergaan.

Michels wordt meestal geparafraseerd en zelden letterlijk geciteerd. Daarom nog een citaat waarin Michels uitlegt dat het parlementarisme, het je voegen naar de regels van het bestaande systeem tot oligarchiering kan leiden. Het doel van een politieke partij is het veroveren van politieke macht: 'Aus diesem Grunde treten auch die Vertreter der revolutionären Parteien in die gesetzgeberische Körperschaft ein. Die parlamentarische

Arbeit, die sie dort, zuerst widerwillig, dann mit wachsender Genugtung und Berufsliebe verrichten, entfernt sie noch immer weiter von ihren Wählern [...] Die Führer werden, soweit sie es nicht bereits vorher waren, 'gebildet'. Bildung aber heisst suggestieve Macht über die Massen.'¹⁰

Michels geeft een uitstekende verklaring voor het feit dat de grote afstand tussen ideologie en praktijk niet tot het einde van sociaal-democratische partijen heeft geleid. Hij verklaart waarom er zich geen explosieve twisten hebben kunnen voordoen tussen leiding en leden die tot zo'n einde zouden leiden. Hij stelt vast dat de sociaal-democratische beweging niet die democratische organisatie was die ze volgens zichzelf zou moeten zijn. De beweging dreef op een elite van leiders.

De leiders hadden geen behoefte aan een eigen sociaal-democratisch politiek systeem. Het ontbreken van zo'n systeem leidde niet tot moeilijkheden in de politiek van alledag, want de praktische politicus zit niet te wachten op theoretische bespiegelingen die niets te maken hebben met actuele politieke kwesties. Die kwesties werden beheerst door de strijd voor de emancipatie van de werkende klasse. De sociaal-democraten hadden de revolutionaire strijd terzijde geschoven. Zij kozen voor de emancipatorische strijd, voor de emancipatie, de sociale verheffing van de arbeider. En voor die strijd heb je geen eigen theorieën nodig over de Staat, geen originele noties over economische, sociale en politieke verhoudingen. Voor zo'n strijd is een sociaal-democratisch politiek systeem overbodig. Je koopt voor dat soort creativiteit niks als de mensen waar de beweging voor opkomt nog niet eens allemaal mogen stemmen, worden uitgebuit, te lang moeten werken, te lage lonen ontvangen, onvoldoende onderwijs genieten en aan het verpauperen zijn. Als je voor de lotsverbetering van de werkende klasse kiest, voor de emancipatie van de arbeider is het glashelder waar je in de praktische politiek aan moet werken. Dan kan je best volstaan met wat marxistische retoriek, als het maar binnen de perken blijft en het de praktische politiek niet teveel in de wielen rijdt. Zo konden Nederlandse reformisten moties met een revolutionair tintje best ondersteunen in de wetenschap dat zo'n situatie nooit zou voorkomen.¹¹

[3] Tot ver na de Tweede Wereldoorlog heeft de sociaal-democratie haar handen vol gehad aan de emancipatie van de arbeider. Zij heeft hem zijn burgerlijke rechten verschaft. Zij heeft zich beijverd om daar waar in de samenleving machtsrelaties tussen burgers onderling structureel waren scheefgegroeid, die te laten rechte trekken. Door de staat, door het recht. Vrijwel het gehele sociale recht is op die correctie van intercuratieve machtsrelaties gebaseerd.¹² De sociaal-democratie heeft gestreden voor de opbouw van een raamwerk van sociale voorzieningen. Die drie omvangrijke velden van sociale politiek lagen braak bij de opkomst van de sociaal-democratie en die konden best worden ontgonnen met semi-marxistische retoriek, omdat de ideologie geen inhoudelijke bijdrage hoefde te leveren aan de praktische politiek, maar een louter symbolische functie had. Klassenstrijd, de samenleving van morgen, de Nieuwe Tijd, nationalisatie, socialisatie van de produktiemiddelen, symbolen van hoe het eens zou worden. De vlaggen en de liederen, het collectieve ritueel dat eendrachtig maakt en de pas erin houdt.

Wat uiteindelijk overbleef, was een collectivistisch sentiment. Het blinde vertrouwen in de Staat als beëindiger van onrecht. Een sentiment dat aan de Staat alle vertrouwen schenkt, zodra de verhoudingen tussen burgers onderling zijn verstoord, omdat de een structureel machtiger is dan de ander. Dan moest de Staat ingrijpen. De Staat als een traditionele vader, waar je bij te raden ging als er iets niet in orde was en die ervoor zou zorgen dat het beter werd. Zijn ingrijpen zou leiden tot een betere verdeling van burgerlijke rechten en vervolgens tot een betere verdeling van inkomen, kennis en macht.

Maar dan breekt het moment aan dat van die praktische doelstellingen behoorlijk wat is tot stand gebracht en aan de strijd voor de emancipatie van de arbeider een einde is gekomen, omdat de arbeider inmiddels is geëmancipeerd. Nog niet helemaal natuurlijk, het kan beter, maar er zijn geen schrijnende toestanden, er is geen sprake meer van de perfide uitbuiting. Niet alle arbeiders zijn meer de zwakken van de samenleving en niet alle zwakken zijn meer arbeiders.

Toch blijft de bestaande retoriek, het collectivistische senti-

ment, de ideologie, het theoretisch fundament van de pvdA, ook al is de klassenstrijd al in 1937 uit het beginselprogramma der sociaal-democraten geschrapt. Nog steeds is er geen eigen sociaal-democratisch politiek systeem dat de oude symbolen kan vervangen. Wie het huidige beginselprogramma van de pvdA doorleest, struikelt op vrijwel elke pagina over het collectivistische sentiment: 'Het in gemeenschapsbezit brengen van basis-industrieën, banken, pensioenfondsen, verzekeringsmaatschappijen, de farmaceutische industrie, de wapenindustrie en andere ondernemingen. [...]'¹⁸ Op dit moment is het collectivistisch sentiment onvoldoende voor een volwassen politiek van sociaal-democratische partijen.

De instrumenten volgen nu niet meer automatisch uit de doelstellingen. De politieke issues van vandaag zijn veel subtieler geworden. De marge van de politieke strijd is versmald. Het karakter van de maatschappelijke problemen is gewijzigd, maar het collectivistische sentiment is gebleven. De sociaal-democratie heeft nog steeds geen *eigen* visie op de organisatie van de politiek. En dus laten sociaal-democraten zich leiden door een symbool en een voorhanden compromis tussen de weerbarstige werkelijkheid en een sentiment.

Misschien vinden sommigen dat niet zo erg, en zeggen zij dat ook een collectivistisch sentiment voldoende is om het politieke optreden van de sociaal-democratie adequaat te ondersteunen. Maar dat zullen sociaal-democraten niet als vanzelfsprekend mogen aannemen. Het gemis aan een eigen sociaal-democratische visie op de inrichting van de politieke organisatie mag op het ogenblik niet zonder meer als onprobleematisch terzijde worden geschoven. Sociaal-democraten mogen zich nu best eens in alle ernst afvragen of het zo langzamerhand geen tijd wordt dat de sociaal-democratie noties gaat formuleren over de relatie tussen staat en burger, over de organisatie van de politiek zonder dat daarbij het collectivistische sentiment, het optimisme over de Staat als regulator, noodzakelijkerwijs over de schouder meetuurt. Je kan niet meer blind vertrouwen op vadertje staat, want men heeft hem zijn vaderschap ontnomen.

De nieuwe en noodzakelijke denkbeelden moeten inhaken of

reageren op de manier waarop vandaag politieke besluitvorming is georganiseerd. Er zal een goede analyse voorhanden moeten zijn over de manier waarop belastinggelden en sociale premies direct of indirect weer aan de samenleving ten goede komen. Wie zorgt voor de allocatie van overheidsmiddelen? Hoe gaat die toewijzing in zijn werk? Wie heeft er invloed en wie niet? Over elke sector van het overheidsbeleid zouden dit soort vragen gesteld en beantwoord moeten worden. En dan zal duidelijk worden hoe noodzakelijk het is dat sociaal-democraten gaan denken over hun eigen 'politiek systeem'.

[TWEE-1] Wie iets wil zeggen over het karakter van een vernieuwd democratisch socialisme, wie op zoek is naar contouren van een sociaal-democratisch politiek systeem, zal geneigd zijn zich wat betreft de bestaande situatie te baseren op sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Maar welk inzicht hebben sociologie en politicologie opgeleverd over de feitelijke werking van de politieke besluitvorming? Je zou heel wat mogen verwachten want in tegenstelling van wat de goegemeente ervan denkt, is sociologie een cynische wetenschap, is de sociologische visie een gedistantieerde blik waarmee de instituties van de samenleving meedogenloos in hun werking worden geanalyseerd.¹⁴

De sociologie verklaart telkens weer hoe organisaties, instituten, stammen en staten ondanks de chaos die hen eigen is, blijven voortbestaan en niettemin veranderen. De sociologie probeert te verklaren hoe dat in zijn werk gaat, zij wil weten wat er de logica van is. De taak van de sociologie is inderdaad met een zeker cynisme na te gaan waarom gebeurtenissen zich hebben voltrokken, zoals zij zich voltrokken hebben. Sociologie is daarom altijd empirisch en altijd historisch. Sociologische theorieën zijn daarom altijd heuristisch van aard. Daarom zijn sociologie en politieke wetenschappen de disciplines bij uitstek om het feitelijk functioneren van de politiek te analyseren. Als dat zo is, dan mag worden verwacht dat van de circa 40.000.000 publikaties op sociaal-wetenschappelijk gebied die de wereld jaarlijks rijker wordt een behoorlijk deel bestaat uit nauwkeurige empirische studies over politieke besluitvorming. Net zoals Michels het functioneren van sociaal-democratische partijen op

hun effect heeft geanalyseerd en er de logica van heeft weten aan te geven.

Maar de sociologie is ook een beroep. En beroepsbeoefenaars hebben de neiging het liefst zo min mogelijk risico te lopen. Met empirische studies à la Michels loop je dat risico wel, omdat een reconstructie van de werkelijkheid nooit de enige juiste reconstructie is. Daarom schrijven sociologen liever elkaars boeken en artikelen over, in plaats van zelf op pad te gaan. En als ze er zelf wel opuit trekken dan is dat zelden met het doel om de stand van zaken in zijn werking te analyseren en verklaren. En zo zien we dat ondanks de pluriforme sociologie waar op universiteiten altijd zo mooi over wordt gesproken, er voor de socioloog die van dat vak zijn beroep heeft gemaakt slechts één sociologie resteert, en dat is de sociologie van de vragenlijst.

Dus als Jolles,¹⁵ geïnteresseerd in politieke besluitvorming, naar de Zaanstreek trekt om daar een inspraakprocedure aan een sociologisch onderzoek te onderwerpen, gaat hij niet na hoe de inspraak heeft gewerkt, probeert hij niet te achterhalen wie er wat te vertellen had en wie niet of wat de functie was van de inspraakprocedure, maar vraagt hij aan de Zaankanters wat zij onder inspraak verstaan. Hij vraagt aan een representatieve steekproef wat voor hen het begrip inspraak betekent! En zo komen we te weten dat 31 procent van de Zaankanters die het streeknieuws lezen van mening zijn dat inspraak meebe-slissen betekent.¹⁶

Wie het Steinmetzarchief doorploegt of een bezoek brengt aan de Academie voor Wetenschappen krijgt al gauw de overtuiging dat dit soort onderzoek exemplarisch is voor hetgeen de sociologie aan empirisch onderzoek pleegt op te leveren. En als die overtuiging misschien wel met een gevoel van teleurstelling is verwerkt, blijft de verbazing achterwege als na lang zoeken nauwelijks empirisch materiaal wordt gevonden over de organisatie van politieke besluitvorming in Nederland.¹⁷ Wat er wel bestaat, is een sinds 1970 oplevende theoretische discussie over het huidige karakter van de politieke orde, over de huidige politieke crisis, over het neo-corporatisme.

[2] Vooral Nederlanders krijgen bij het woord corporatisme zwaarmoedige associaties met alles wat slecht is in het algemeen en met fascisme en nazisme in het bijzonder. Corporatisme is in dat beeld de sociaal-economische doctrine, die voortkomt uit het zwartste katholicisme en waarmee mensen als Mussolini fascisme probeerden te rechtvaardigen. Corporatisme is in dat sentiment het Portugese onderdrukingsmodel van Salazar en een variant van het nazisme. Corporatisme is volgens dat beeld een theorie, geschikt voor dictaturen en totalitaire regimes. En inderdaad is dat gevoel en dat beeld niet zo misplaatst en kan het de fysieke afkeer uitstekend verklaren. Toch heeft corporatisme een tweede en geheel andere intellectuele oorsprong, die teruggaat tot Durkheims theorieën over de organische samenleving, tot Saint Simon, Sorel en Cole's gildensocialisme.¹⁸ Het is een intellectuele lijn die we kunnen doortrekken tot Hendrik de Man en Hein Vos. Het corporatisme met een menselijk gezicht. En welke bezwaren er ook tegen dit corporatisme zijn in te brengen, er is geen enkele reden om die doctrine onmiddellijk terzijde te schuiven.

In tegenstelling tot de twee corporatistische stromingen die hierboven zijn genoemd, is neo-corporatisme geen normatief begrip. Het is geen doctrine, geen na te streven politieke orde. Neo-corporatisme is een begrip dat de politieke orde beschrijft zoals hij zich aan ons voordoet. Neo-corporatisme is de politieke orde die is geëvolueerd uit de ontoereikendheid van het liberalisme, uit het feilen van het kapitalisme zonder dat het marxistische model er de plaats van is gaan innemen. Het neo-corporatisme is niet bedacht, maar ontstaan. Het is de resultante van de confrontatie tussen kapitalisme en socialisme. Het is een toenemende overheidsbemoeienis bij een onvolmaakte en soms falende publieke controle. Het is dus *niet* 'the shift from a supportive to a directive role for the state in the economy', zoals Winkler¹⁹ ons doen geloven wil, want de Staat stuurt niet. Of omdat zij niet bij machte is om te sturen, of omdat ze het in feite niet wil. De ontwikkeling van wat in Nederland het sectorstructuurbeleid wordt genoemd illustreert wat er gebeurt als de Staat taken toegeschoven krijgt waar ze eigenlijk niet aan wil.²⁰ Op een krampachtige manier wordt aan de ene kant ge-

probeerd om zoveel mogelijk buiten schot te blijven, terwijl er aan de andere kant steeds meer druk wordt uitgeoefend om in ieder geval financieel bij te springen. Dat leidt tot de instelling van bufferinstituten als de Nehem, dat leidt tot neo-corporatisme.

Het neo-corporatisme is dus een politieke orde die ontstaat uit de weerzin om iets anders te doen en de angst het systeem te shockeren met maatregelen die wel eens tot instabiliteit zouden kunnen leiden: 'The decay of pluralism and its gradual displacement by societal corporatism can be traced primarily to the necessity for a stable, bourgeois-dominant regime, due to processes of concentration of ownership, competition between national economies, expansion of the role of public policy and rationalization of decision-making within the state to associate or incorporate subordinate classes and status groups more closely within the political process.'²¹

Het hier geschetste beeld is geen gemeengoed in de literatuur. Het aantal definities over corporatisme is ongeveer even groot als het aantal auteurs dat erover schrijft. Een veel voorkomende gewoonte is dan bovendien het opsplitsen van het begrip corporatisme in twee subcategorieën. Zo hebben we een 'societal and state corporatism',²² een 'etatist and pluralist corporatism',²³ een 'authoritarian and liberal corporatism',²⁴ of met andere woorden een neo- en een gewoon corporatisme.

Achter dit soort onderscheidingen steekt het nobele streven om het kwaad te scheiden van het niet bij voorbaat slechte. Zo vallen volgens Schmitter Zweden, Zwitserland, Nederland, Noorwegen, Denemarken en in mindere mate Engeland, West-Duitsland, Frankrijk, Canada en de Verenigde Staten onder het begrip 'societal corporatism'. Brazilië, Peru, Mexico, alsmede anti-democratisch Portugal, Spanje, Griekenland, Chili, fascistisch Italië, het Frankrijk van Pétain, Nazi-Duitsland en Oostenrijk onder Dollfuss zijn dan 'etatist corporatistisch'.²⁵ En zo is goed en kwaad netjes op een rij gezet, zonder dat overigens wordt aangegeven wat 'etatist corporatism' met 'societal corporatism' te maken heeft. In een latere poging om daar enige helderheid in te verschaffen blijft Schmitter steken in een globale beschrijving van de kenmerken van de totalitaire re-

gimes die zoëven werden opgesomd.²⁶ Dit soort complicaties komt voort uit een poging om het fascistische corporatisme in één model te persen met de verschijnselen die nu de politieke orde kenmerken en die niet zijn terug te voeren op reactionaire en totalitaire tradities. Ze hebben wel te maken met een geheel andere intellectueler traditie, die helaas ook met het begrip corporatisme is geëtiketteerd. Wie deze categorie 'corporatisten' in één adem noemt met de eerste, wie geen principieel onderscheid maakt tussen het totalitaire corporatisme en het corporatisme dat voortkomt uit een democratische traditie, werkt mee aan de verwarring en voorkomt niet dat bij het corporatisme debat te veel energie wordt verspild aan het rechtzetten van onnodige misverstanden.

Misschien hebben diegenen wel gelijk die zeggen dat het om al dit soort redenen beter zou zijn om helemaal niet over corporatisme te spreken. Toch zou dat op een soort donquichotterie neerkomen. Het woord is in zwang en dan kan je het niet op een zwarte lijst gaan zetten. Het enige wat nog kan worden gedaan, is over neo-corporatisme te spreken wanneer we het hebben over de politieke orde zoals die zich nu in Westerse democratieën aan ons voordoet.

[3] In het debat over het neo-corporatisme zijn ten minste drie stromingen te onderscheiden.

De eerste stroming vat corporatisme op als een systeem van belangenvertegenwoordiging. Zo verstaat Schmitter onder corporatisme: 'A system of interest representation in which the constituent units are organized into a limited number of singular compulsory, noncompetitive, hierarchally ordered and functionally differentiated categories, recognized or licensed (if not created) by the state and granted a deliberate representational monopoly within their respective categories in exchange for observing certain controls on their selection of leaders and articulation of demands and supports.'²⁷

Schmitters bijdrage aan het neo-corporatisme-debat is niet alleen een van de eerste, maar ook een van de aardigste. Toch is Schmitters inventarisatie van neo-corporatisme als 'the concomitant, if not intellectual component of the postliberal,

advanced capitalist, organized democratic welfare state'²⁸ te beperkt, omdat Schmitter het systeem van belangenvertegenwoordiging tot de enige logica van zijn benadering heeft gemaakt. Schmitter maakt geen onderscheid tussen het besluitvormingssysteem en het systeem van belangenvertegenwoordiging.²⁹ Toch is neo-corporatisme meer dan een articulatie van belangen. Het is een half-geïstitutionaliseerd systeem van beleidsvorming. Ten onrechte verzuimt Schmitter ook naar dit aspect, naar de 'throughput' van het politieke systeem te kijken en concentreert hij zich vooral op de 'input'.³⁰

Een tweede categorie auteurs spitst de aandacht toe op de 'throughput', op de confrontatie van de belangengroep en overheid. Zo stellen Johansen en Kristensen vast dat er zich sinds de Tweede Wereldoorlog in Denemarken een systeem van publieke commissies, instellingen en raden heeft ontwikkeld dat moet worden opgevat 'as a specific linking structure or modality of interest between interest groups and the State'.³¹

Dit systeem is volgens de auteur in ieder geval in Scandinavië de belangrijkste corporatistische structuur. Belangengroeperingen vervullen via dit 'radenstelsel' niet alleen een voorbereidende en raadgevende taak, zij oefenen door dit systeem direct invloed uit op de uitvoering van het overheidsbeleid.

Volgens een onderzoek van de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid hebben we in Nederland 402 van dergelijke adviesorganen, 368 permanente adviesorganen en 34 zelfstandig adviserende permanente onderraden. Het aantal adviesorganen is sinds 1967 sterk toegenomen. Tussen 1967 en 1977 zijn 47 procent van alle huidige adviesorganen in het leven geroepen. De leden van de 402 adviesorganen zijn voor 67 procent vertegenwoordigers van de 802 'maatschappelijke organisaties'—belangengroepen dus.³²

Behalve het adviseren aan de overheid hebben 63 procent van de adviesorganen ook andere taken. Voorts geeft 33 procent advies aan derden, 31 procent geeft advies inzake individuele gevallen; 16 procent bestuurlijke taken; 14 procent regelgeving; 12 procent onderzoek; 11 procent overleg; 7 procent toezicht; 4 procent rechtspraak.³³

Een derde categorie auteurs in het neo-corporatisme-debat

beperkt corporatisme tot een bepaald beleidsterrein. Het gaat dan meestal om economische politiek, soms opgevat als het beleid rond de arbeidsvoorwaarden, maar ook wel als economische politiek in bredere zin. Zo noemt Winkler een economie waar particulier eigendom samengaat met publieke controle corporatistisch.³⁴ Panitch beperkt zich meer tot de organisatie van de arbeidsverhoudingen en maakt zich druk over degenen die zo slordig waren dat niet te doen en die vrijwel elke hechte band tussen belangengroeperingen en de staat als corporatistisch opvatten, als die band dan tenminste in de politieke cultuur is aanvaard. Maar zelf is Panitch ook niet zo erg specifiek; hij noemt een samenleving al corporatistisch als er geregelde tripartite onderhandelingen bestaan tussen werkgevers, werknemers en de overheid.³⁵

Het is opvallend dat de auteurs die neo-corporatisme tot het economische willen beperken geen van allen belangstelling tonen voor de uitstekende economische studies die er zijn gemaakt van wat wordt genoemd 'quasi-non-governmental-organizations', wat zoveel betekent als particuliere ondernemingen, waarin de staat voor een belangrijk gedeelte deelneemt.³⁶ Die definitie is niet helemaal correct, maar een van de grote problemen van dit soort organisaties is juist dat een adequate definitie ontbreekt. Zo zou je de bouwbedrijven van Nederhorst lange tijd onder die noemer kunnen rekenen, maar ook een instelling als de Nehem en de Nationale Investeringsbank. Als neo-corporatisme inderdaad de resultante is van een falend kapitalisme en een collectivistisch sentiment, als neo-corporatisme inderdaad is geëvolueerd uit de noodzaak een ontoereikend liberalisme te bestrijden zonder op het marxistische model over te stappen, dan is de 'quasi-non-governmental-organization' een van zijn symbolen.

Als je het hele corporatisme-debat overziet, er een paar typerende elementen uithaalt en die enigszins probeert te ordenen, word je eigenlijk niet zo ontzettend veel wijzer. Wat ik vooral mis, dat is een brede definitie die een weinig nauwkeurige en globale typering geeft van de huidige politieke orde. Dat gebeurt niet. Ondanks het algemene en globale uitgangspunt is

men niet algemeen genoeg. Dat is misschien op het eerste gezicht een wat merkwaardige kritiek. Nauwkeurigheid is toch een belangrijke wetenschappelijke verdienste. Maar wie nauwkeurig wil zijn zonder dat hij over voldoende empirisch materiaal beschikt om dat te kunnen verantwoorden, loopt vast. Dat is een eerste motief vóór een globale definitie.

In de tweede plaats heeft het weinig zin er allemaal een eigen definitie op na te houden. Dat leidt alleen maar tot verwarring en onbegrip. Als het dan toch niet goed mogelijk is om een fatsoenlijke specifieke beschrijving te geven, ligt het voor de hand om alle terreinen te bestrijken die de afzonderlijke auteurs met hun begrip bestrijken wilden. Je krijgt dan een omschrijving die niet zo erg veel om het lijf heeft, maar dat is niet erg. Dit soort begrippen hebben door hun grote abstractie en reikwijdte nu eenmaal geen hoge empirische waarde. Dat krijgen ze pas door specificatie, door analyse en verklaring van concrete historische gebeurtenissen.

[4] In de literatuur wordt het begrip neo-corporatisme jammer genoeg versnipperd. Neo-corporatisme wordt beschreven vanuit de 'input', de 'throughput' of de 'output' van het politieke systeem, maar nooit vanuit alle drie tegelijk. Zo ziet Schmitter neo-corporatisme als een systeem van belangenvertegenwoordiging, Lehmruch ziet het als een systeem van besluitvorming, terwijl Winkler zich op de 'output' concentreert.³⁷ Niemand heeft aandacht voor alle drie, terwijl belangrijke aspecten verder buiten beschouwing blijven. In een globale aanpak van het neo-corporatisme past ook aandacht voor het politieke spel tussen regering en parlement, en die ontbreekt volledig in het debat. Toch moet er een verband bestaan tussen de manier waarop belangengroepen, ambtenaren, de bestuurders en gesubsidieerde instituten, overkoepelende instellingen, en politici beslissingen voorbereiden, en het spel dat wordt gespeeld door regering en parlement. Waar de invloed van de een is toegenomen moet die van de ander zijn verminderd.

Een tweede thema dat in het debat nauwelijks wordt aangevoerd is wat je zou kunnen noemen 'de mythe van de bureaucratie'. Volgens die mythe zijn in een bureaucratie beslissingen

gebaseerd op universalistische, onpersoonlijke regels. Bureaucratieën zijn hiërarchische organisaties en bureaucraten anonieme personen die iedereen gelijk behandelen, ongeacht hun maatschappelijke positie. De bureaucratie is rechtvaardig, omdat ook zij een blinddoek draagt.

Dat is de logica van het instituut: de ideaaltypische rationale bureaucratie, een apparaat dat zijn logica mede te danken heeft aan een universalistisch uitgangspunt. De bureaucratieën van vandaag hebben geen uitsluitend universalistische basis meer, in de huidige bureaucratieën komt ook particularisme voor. Dus niet meer het principe van de blinddoek, maar dat van de voorkeur.³⁸

De bureaucraat heeft ook vaak geen andere keus. Hij wordt steeds vaker verplicht te oordelen op grond van criteria, die niet duidelijk maken welke beslissing hij nemen moet. De beslissing wordt dan in feite aan hem overgelaten, hij hakt knopen door. Zijn eigen inzicht en zijn eigen vooroordelen bepalen wat er zal gebeuren. Pfeffer en anderen vonden in een studie over subsidiëring van wetenschappelijk onderzoek dat zodra de subsidie-criteria onduidelijk werden de subsidie meer op grond van particularistische motieven werd toegekend.³⁹ In de moderne bureaucratie kan het particularisme variëren van willekeurige, want subjectieve beoordeling tot volstrekt nepotisme en corruptie.

Ook in het geval van juridische duidelijkheid kent het bureaucratisch apparaat trekken van particularisme. Degenen die de weg weten, krijgen nu eenmaal meer voor elkaar dan degenen die niet zo handig zijn.⁴⁰ Bijzonder handigen kunnen zelfs de grenzen van bestuurbaarheid overschrijden. In dat geval hebben we het niet meer over particularisme, maar over het probleem dat ontstaat als door toeneming van regels en bepalingen de kans wordt vergroot om langs die bepalingen heen te sluipen. Er is niemand die het bestaan van een zwart circuit ontkent, er is ook niemand die weet hoe groot dat circuit is. Iedereen vindt het bestaan ervan ongewenst, maar het blijkt niet mogelijk zwarte winst te achterhalen of zwart verdiend geld normaal te belasten. Zo ontstaat er een dubbele economie, die voortwoekert bij de gratie van de grenzen van het ambtelijk bestuur.

Bij gebrek aan voldoende en recent empirisch materiaal is het debat over het neo-corporatisme een theoretisch debat geworden. Ik heb al eerder beargumenteerd dat het onder die omstandigheden beter is neo-corporatisme niet te versnipperen, omdat ieder dan zijn eigen begrip vaststelt en ieder een eigen betekenis van neo-corporatisme geeft. Als er later onderzoek wordt verricht naar concrete historische gebeurtenissen, is er ruimte genoeg voor. Voorlopig dus een globale schets. Waarin tenminste drie elementen voorkomen.

In een neo-corporatistische politieke orde bestaan diffuse netwerken, soms met een institutionele basis. Ambtenaren van overheidsbureaucratieën, semi-overheidsinstellingen en publiek-rechtelijke lichamen zoals bij voorbeeld de Sociaal-Economische Raad, de Ziekenfondsraad en al die andere externe adviesorganen, maken er deel van uit. In de netwerken treffen we vertegenwoordigers aan van belangengroeperingen. En in de netwerken zitten wat je zou kunnen noemen individuele politici, personen die van politiek hun beroep hebben gemaakt en al dan niet op persoonlijke titel van zo'n netwerk een onderdeel vormen. Een tweede kenmerk voor het neo-corporatisme is het feitelijke terugtreden van regering en parlement ten aanzien van de politieke besluitvorming. En in de derde plaats is er de mythe van de bureaucratie.

Nu wek je met zo'n begrip neo-corporatisme al gauw de indruk dat het hier iets nieuws betreft, iets dat drastisch afwijkt van hetgeen we tot nu toe waren gewend. Alleen het bedenken van het woord is al voldoende om althans bij sommigen die suggestie te wekken. Ten onrechte. Neo-corporatisme geeft een typering van de politieke orde van vandaag, maar dat betekent niet dat de kenmerken ervan volstrekt nieuw zouden zijn. In het verleden is de politieke besluitvorming voor een belangrijk deel beheerst door netwerken van belangengroeperingen, ambtenaren en individuele politici. In het verleden werd het politieke spel soms ook te letterlijk opgevat en kwam de politiek ook pas in beweging als er een incident te melden viel. Een nummertje politiek theater voor de Bühne. En in het verleden was de bureaucratie ook niet het apparaat dat deed wat het zou moeten doen. Er zit zoals is opgemerkt altijd licht tussen de ideologie en de werkelijkheid.

Ook vroeger werden er zelden beslissingen genomen zonder eerst de direct-betrokkenen te raadplegen. Deze inspraak avant-la-lettre sproot niet voort uit louter democratische goedwillendheid, maar ook uit klinisch bestuurlijk vakmanschap. Politici en bureaucraten willen bij de uitvoering van beleid een zo gering mogelijk risico lopen ernaast te zitten en dan ligt het voor de hand eerst eens bij de betrokkenen te polsen. Een ambtenaar wil weten waar hij aan toe is en dat geldt ook voor de belangengroep en de apparatsjik van de publiekrechtelijke lichamen. In een samenleving waar maatschappelijke consensus niet wordt afgedwongen maar moet groeien, is consultatie het enige middel. Niemand zal zich immers aan verboden storen die tegen zijn eigen rechtsgevoel ingaan. Niemand is tot handelen te bewegen als hij dat eigenlijk niet wil. Ook niet als de wet hem daartoe zou verplichten. Er is dan altijd wel een mogelijkheid om eronderuit te komen. Daarom is het overheidsbeleid alleen effectief als het legitiem bevonden wordt en dat is alleen het geval als er via consultatie met de gevoelens en belangen van de betrokkenen goed rekening wordt gehouden.⁴¹

Het enige alternatief is de botte dwang, maar dat middel is alleen effectief als de overheid zich ook de middelen heeft verschafte om het gedrag van zijn burgers desnoods kwaadschiks af te dwingen. Voor een dergelijke politiestaat hebben we niet gekozen. Daarom is consultatie de enige effectieve en aanvaardbare manier van beleidsvorming gebleken. En daarom zijn de contacten tussen overheid en belangengroeperingen al heel lang geïnstitutionaliseerd. Externe adviesorganen bestonden al ver voor de Tweede Wereldoorlog.

Het neo-corporatisme heeft lange en oude wortels. De kenmerken beginnen zich al bij de opkomst van de sociaal-democratie af te tekenen. Maar pas de laatste jaren zijn die kenmerken de politieke orde gaan bepalen. Pas in de laatste jaren zijn de kenmerken van neo-corporatisme zo in intensiteit toegenomen en is hun reikwijdte zo verbreed dat het karakter van de huidige politiek met recht mag worden onderscheiden van hetgeen vroeger heeft bestaan. Ik heb daarvoor drie condities gevonden.

De eerste en belangrijkste conditie is een culturele. Het heeft te maken met wat Hofland de dekolonisatie van het dagelijks leven heeft genoemd, de emancipatie van de burger. De burgerij heeft zelfvertrouwen gekregen. 'De onderdaan is aan het verdwijnen. In de plaats van hem komt iemand die de conclusies van zijn persoonlijke rechtvaardigheidsgevoel niet meer verdringt op gezag van autoriteiten die hem verteld hebben dat zij het beter weten en dat hij dat door geduld te oefenen op den duur ook zelf zal begrijpen.'⁴²

Wie, zoals Hofland het belang van burgerlijke emancipatie onderkent en de acties en demonstraties uit de jaren zestig niet als een incident beschouwt, een jacquerie die wel weer overgaat, zal door de sfeer van die tijd al gauw geneigd zijn ook te denken dat de buitenparlementaire actie, de demonstratie, de publiciteit en de parlementaire steun, veroordeling of onverschilligheid de belangrijkste verschijningsvorm is van de emancipatie der burgers.⁴³

Maar het maatschappelijk effect van een burgerij die zich niet meer laat overbluffen, reikt verder dan de demonstratie en het spandoek. Als een dozijn gezagsgetrouwe Nederlanders zich aan een demonstratie wagen is dat wel een duidelijke aanwijzing van de emancipatie van de burger, maar niet het voornaamste effect. Het feitelijke hoogtepunt van buitenparlementaire machtsuitoefening speelt zich niet af op de straat. Het spandoek en de demonstratie is het laatste middel van de burger om het parlement te laten weten wat zijn standpunt is. Hoe zwakker zijn positie, hoe eerder hij daartoe zal overgaan en hoe geringer de kans dat zoiets effect sorteert.

De burger heeft geleerd zijn stem te verheffen en niet voor zoete koek aan te nemen wat hem wordt voorgehouden. De burger heeft geleerd voor zijn belang op te komen en dat heeft zijn repercussies gehad voor de manier waarop hij met de overheid onderhandelt. De burger is met een veel groter elan zijn eigen belang gaan behartigen en verdedigen in de adviesorganen waar hij toch al met de representanten van de overheid overleg mocht voeren. Zijn emancipatie zorgde ervoor dat die besprekingen van karakter gingen veranderen. 'The politics of accomodation' veranderde in 'the politics of negotiation'. Het

karakter van het overleg veranderde, de stijl van optreden kreeg een impuls door het vernieuwde zelfbewustzijn. Bovendien groeide het aantal georganiseerde deelbelangen. De samenleving versnipperde. Het deelbelang ging zich sterker organiseren. Het deelbelang zag zijn invloed groeien.

De intensivering van deze 'onzichtbare' machtsuitoefening is het meest fundamentele effect dat de emancipatie van de burger heeft veroorzaakt. Het is de belangrijkste conditie die verklaart waarom het neo-corporatisme niet meer sluimert, maar klaar wakker is. Het is niet de enige conditie. Een tweede is de stagnerende economische groei.

Wie gewend is dat een redelijke eis voor een materiële voorziening door de overheid in de regel wordt gehonoreerd, wie zijn persoonlijk inkomen elk jaar merkbaar ziet stijgen, raakt behoorlijk teleurgesteld als dat er allemaal niet meer blijkt in te zitten. De relatief gedepriveerden voelen zich gepakt en genomen en ze hebben niet zelden het gevoel dat alleen de categorie waartoe zij behoren een extra offer moet brengen of zelfs als enige voor de ellende moet opdraaien. Op die manier is niemand tevreden en die onvrede vindt zijn weg naar de netwerken en andere instituten waar beslissingen worden genomen. De geringere economische groei versterkt de gevolgen van de emancipatie der burgers.

Een derde omstandigheid die tot de vestiging van het neo-corporatisme heeft bijgedragen, is het beslag van de publieke sector op het nationaal inkomen. Het gaat hier nu niet om een Friedmaniaanse redenering, volgens welke we een lijn hebben overschreden die we niet mochten overschrijden.⁴⁴ Ik beweert niet dat er een negatief verband bestaat tussen de omvang van de publieke sector en de democratie, zoals Friedman doet.⁴⁵ Wat ik wel zeg is dat de staat zoveel taken heeft toebedeeld gekregen dat van overbelasting sprake is. Die overbelasting heeft ertoe geleid dat beperkte middelen te dun worden gespreid, de aandacht van de beleidsmakers versnipperd is, het bewerkstelligen van compromissen tussen verschillende beleidsgebieden, bureaucratieën en cliëntengroepen een te zware taak wordt.⁴⁶ Het resultaat is dat tussen de publieke en private sector geen scherpe lijn meer valt te trekken. Zo zal het aantal

netwerken waar beleid wordt voorbereid en uitgevoerd toemen naarmate de publieke sector groeit, en als dat zo is dan heeft de groei van de publieke sector tot het ontstaan van neo-corporatisme bijgedragen.

[DRIE-I] Niemand zal verwachten dat politieke beslissingen worden genomen in de richting en op een manier zoals de ideologie het zich voor ogen had gesteld. Er schijnt altijd wel wat licht tussen de heersende ideologie en het feitelijk functioneren van een politiek systeem. Want alleen op papier bestaat de consistentie, alleen op papier kan de premisse van de rationaliteit worden volgehouden. In de werkelijkheid moet de wanorde, de chaos als uitgangspunt worden genomen, met hier en daar wat bindmiddel om ervoor te zorgen dat de politieke orde niet volledig en bij voortdoring wordt verstoord. Er zijn stabiliserende mechanismen die ervoor waken dat de chaos binnen de perken blijft en niet te veel opvalt. Al was het alleen maar de roep om zekerheid en de wens om wat verworven is in stand te houden. Een politiek systeem bestaat niet bij de gratie van het evenwicht of het harmonische dat zijn voortbestaan garandeert. Zoals ieder sociaal systeem balanceert een politieke orde op een tolerantiegrens die wordt vastgesteld door de mate waarin de ideologie van de werkelijkheid verschilt en door de mate waarin dat verschil als storend wordt ervaren.

In elke organisatie zijn 'communicatiestoornissen', in elk politiek systeem zit een ingebakken hypocrisie. Maar pas onder specifieke omstandigheden overschrijden die ambivalenties de grens van tolerantie. In dat geval wordt er over een crisis gesproken. Nu weet ik wel dat het crisisbegrip de laatste jaren door een behoorlijke inflatie is opgeblazen. Sinds het historisch besef tot mode is verheven, is elke vermeende maatschappelijke tournure, elke rimpel en elke verkleuring al een crisis. Maar de angst om tot de modieuze leuteraars te worden gerekend mag niemand ervan weerhouden het crisisbegrip toch wat serieuzer te nemen.

Van een crisis kan worden gesproken als de afstand tussen ideologie en werkelijkheid in subjectieve zin en bij vele betrokkenen te groot is geworden. Het subjectieve moment en de

reikwijdte zijn hier bepalend, want wie maakt uit wat objectief een te groot verschil is tussen ideologie en werkelijkheid. Als feitelijk een groot verschil bestaat, hoeven de betrokkenen dat niet als storend te ervaren. Pas als dat wel gebeurt, de publieke discussie goed op gang is gekomen, zijn er voldoende redenen aanwezig om met recht het woord crisis in de mond te nemen. Een crisis is dan vaak het moment dat de kritiek in onevenredige verhouding staat tot het aantal mogelijke oplossingen. Het is het moment, zoals Lowi zegt dat 'all alternatives, including no choice at all, become calculated risks'.⁴⁷ Ook in die zin valt er meestal wel een crisis waar te nemen, maar het is er dan eentje die niet mag worden gebagatelliseerd. De hoge frequentie van crises hoeft hun belang nog niet te verkleinen.

Door de relatief snelle opeenvolging hebben ook aanpalende crises van de politieke orde veel met elkaar gemeen. Wat verschilt, zijn de reacties. De crisis van vandaag is in zijn kern dezelfde als die van vijftien jaar geleden, maar destijds was er de romantische reactie. De ideologie werd opgepoetst, de centrale waarde van de politieke orde—de democratie—werd in zijn meest rigoureuze vorm tot onaantastbaar a priori. Nu gaat het niet om de opleving van een bijna vergane glorie, geen uitgelaten euforie over de nieuwe wereld die te wachten staat, maar een wat gelaten gemijmer over de mogelijkheden die de werkelijkheid ons biedt en de beperkingen die ons in de weg plegen te staan bij het bereiken van het ideale. Geen optimistisch elan als antwoord op een aangetast gezag, maar een bedaarde analyse van de werkelijkheid, waarin de problemen klinisch op een rijtje worden gezet, zonder dat er onmiddellijk aan wordt toegevoegd hoe een en ander te verhelpen.

In het huidige klimaat wordt gekeken naar de beperkingen die aan de bestuurder worden opgelegd. Het is typerend hoeveel boeken en artikelen er de laatste paar jaar zijn geschreven met titels als: *The Limits of Legitimacy*, *The Limits of Administration*, *The Limits of Technocratic Politics*, *The Social Limits of Growth*.⁴⁸

Het is nu ook niet zozeer een voorhoede van burgers die zich het meeste van de huidige crisis aantrekt, maar de bestuurders

die niet meer in staat zijn te doen wat hun is opgedragen. Zij worden geconfronteerd met de vloeiende lijnen die de publieke van de private sector scheiden bij een groeiende publieke sector. Zij worden opgezadeld met de autonomie van de netwerken, met de aanzwellende stroom aan verlangens, de versnippering van de samenleving in een groot aantal op zichzelf gerichte categorieën, de gigantische functionele differentiatie van het overheidsapparaat, de 'symbiotische' relaties tussen ambtenaren en hun cliënten, de gigantische compartimentalisering van beleidssectoren, een voortdurende onderhandeling over alles, de groei van 'quasi-non-governmental-organizations' en de politieke onduidelijkheid van semi-overheidsinstanties. Alleen praten ze er zelden over, omdat ook zij onderdeel zijn van het bestel.

[2] Na eeuwen van strijd heeft de burgerij eindelijk zijn zelf-respect gevonden. Uiteindelijk is het de burgers gelukt voor hun eigen belangen op te komen. Zij laten zich geen waarden en normen meer voorschrijven door regenten. Zij maken zelf uit wat goed is en wat fout.

De geschiedenis moet er, zoals altijd, fijntjes om glimlachen. Door de overwinning van het zelfbewuste individualisme, al dan niet gebundeld in een strijd voor het eigen deelbelang, wordt het steeds moeilijker de samenleving te beheersen, lopen de conflicten hoog op, worden de plaatsen waar in het verleden nog rustig werd gekeuveld opdat overeenstemming werd verkregen, haarden van beïnvloeding door het deelbelang.

Er is geen weg terug. Het is niet voor niets dat de economie en de politieke wetenschappen geen getoetste stagneringstheorieën kennen. De theorieën die er zijn, gaan over de groei. De weg terug is sociaal en politiek afgesloten.

De netwerken binnen de beleidssectoren zijn niet af te breken. Het enige wat je dan bereikt, is dat de apparatsjiks de bestuurlijke crisis die dan ontstaat, opvangen door het van dezelfde instituten informeel te laten voortbestaan. Een ambtenaar wil weten waar hij aan toe is, en dat geldt ook voor belangengroepen en de apparaten van de publiekrechtelijke lichamen. Het Bestel is niet af te schaffen. Het heeft zijn vorm ge-

vonden, zwalkend en schipperend tussen falend liberalisme en collectivistisch sentiment. Een politieke orde zonder nieten, die zijn hoogtepunt wist te bereiken in een periode van sterke economische groei. Wie zich behoorlijk organiseren kon, heeft baat bij Het Bestel. En als iedereen nadeel heeft bij zijn ontmanteling valt Het Bestel niet te ontmantelen.

Politici hebben, om het anders te zeggen, te maken met een beheersingsprobleem. En daarbij is het niet gebleven. Het neo-corporatisme heeft voor meer misère gezorgd. Politieke verantwoordelijkheid zélf is ook een probleem geworden.⁴⁹ Waar de scheiding tussen publieke en private sector niet goed valt te trekken, is het moeilijk vast te stellen wie politieke verantwoordelijkheid draagt. Het komt steeds vaker voor dat een minister in feite niet ter verantwoording kan worden geroepen. Instanties als de Nehem en de NIB zijn kenmerkend voor die ambigue politieke verantwoordelijkheid.

Tenslotte is er het probleem van de politieke controle. Het staatsapparaat is overbelast door de enorme gevarieerdheid van de overheidstaak. Parlementariërs zijn moeilijk in staat om zich tot de hoofdzaken te beperken. Zij worden opgezweept door een populistisch mechanisme om elk incident achterna te hollen, al dan niet aangespoord door een beleidsvoorbereidend of uitvoerend netwerk. Zij zien zich dan voortdurend geplaatst voor een te grote hoeveelheid werk dat in te korte tijd gereed moet zijn. En dat maakt parlementaire controle—als die al in alle gevallen echt wordt gewenst⁵⁰—er niet gemakkelijker op.

Het neo-corporatisme stemt niet tot grote vrolijkheid. Het biedt een somber perspectief, omdat de problemen die het oplevert, de verwarrende politieke verantwoordelijkheid, de gebrekkige publieke controle en de beperkte beheersbaarheid geen grijpbare problemen zijn. Ze zitten vastgekleefd in de taaie massa van het Bestel. Neo-corporatisme wordt inderdaad gekenmerkt door de schemertoestanden waar Den Uyl het over had in zijn Eindhovense rede. Moet die duisternis leiden tot apathie of opportunisme? Moeten sociaal-democraten gaan zitten op de korte baan van de pure machtspolitiek, of toch maar nadenken over een eigen sociaal-democratische visie op de organisatie van de politieke besluitvorming. Wie voor de eer-

ste lijn kiest, kiest voor de versterking van de bestaande orde. Wie wil dat socialisten meer 'maatschappelijke macht' moeten veroveren, is voorstander van het neo-corporatisme en dus voor ondoorzichtigheid, oncontroleerbaarheid, maatschappelijke onbeheersbaarheid en een gebrek aan duidelijkheid over politieke verantwoordelijkheid. Wie kiest voor de eigen sociaal-democratische visie, die heeft het moeilijker, omdat het Bestel zich van een flexibel, maar solide pantser heeft voorzien.

Wie toch een poging tot verandering wil wagen, zal de grote lijnen van het neo-corporatisme voor lief moeten nemen. In een sociaal-democratische visie op de organisatie van de politieke besluitvorming zullen de taaiste mechanismen van het neo-corporatistische Bestel een behoorlijke plaats moeten krijgen, omdat een land zonder die mechanismen van consultatie niet te besturen valt.

Maar dat moet natuurlijk niet ontaarden in dictaten van het deelbelang. Het moet niet zo zijn dat de overheid van de netwerkbeslissingen afhankelijk wordt, dat de overheid altijd voor voldongen feiten wordt geplaatst en alleen nog maar betalen mag. Aan die uitwas van het neo-corporatisme zal een einde moeten komen. Wat dat betreft valt er te denken aan een scherpere scheiding tussen het vaststellen van algemene beleidsbeslissingen en de uitwerking daarvan. De algemene beslissing behelst dan meer de globale allocatie van middelen. Regering en parlement stellen vast hoeveel er in een bepaalde sector mag worden uitgegeven, terwijl de verdere verdeling dan tot het domein van de netwerken is voorbehouden. Op die manier krijg je een zekere scheiding tussen de politieke beslissing, gebaseerd op de confrontatie van politieke beginselen en de belangenbeslissingen, gebaseerd op de onderhandelingen binnen een netwerk van belanghebbenden. Dat betekent in ieder geval een strakke formele scheiding tussen deelbelang en politieke partij. Want een politieke partij kan natuurlijk niet op grond van zijn beginselen het raamwerk vaststellen waarbinnen het deelbelang zijn gang kan gaan, als het deelbelang het beginsel al heeft weten te bewerken. Een sociaal-democratische partij hoort dan ook een beginselpartij te zijn.

Wie het neo-corporatisme wil bestrijden door het een socia-

listisch gezicht te geven, handelt niet in strijd met alles wat de sociaal-democratie tot nog toe heeft voortgebracht, zoals wellicht gedacht mocht worden. Ik heb al gezegd dat het woord corporatisme bij Nederlanders zwaarmoedige associaties oproept en ik denk dat dat bij sociaal-democraten in sterkere mate het geval zal zijn. Ten onrechte. Het handjevol sociaal-democraten die bij de opkomst van de sociaal-democratie wél wilden nadenken over een eigen sociaal-democratische inrichting van de samenleving, dachten stuk voor stuk in corporatistische richting: 'Those who would search for corporatist roots of social democracy will find themselves in its explicit programmatic links with guild socialism as a left wing variant of corporatism or even with the Fabian or Bernsteinian dislike for the «class war» methods of industrial bargaining, and more in the fundamental difference between social democracy and Marxism.'⁵¹

Wie *A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain* leest, een bijdrage van Sydney en Beatrice Webb aan de sociaal-democratische visie, wie de *Gedenkschriften* van Troelstra leest of later *Het Staatsbeeld der Sociaal-democratie, Het Plan van de Arbeid, The end of the Laissez-faire*—om een willekeurige greep te doen—weet na lezing dat sociaal-democraten deze corporatistische lijn kiezen als ze aan hun eigen visie willen werken.

Wie het neo-corporatisme sociaal-democratisch te lijf wil gaan zal die oude lijn weer moeten oppakken. Het wordt nu wel eens tijd om Troelstra's pleidooi serieus te gaan nemen.

1—J. M. den Uyl, *Die tijd komt nooit meer terug*, college TH Eindhoven 17 mei 1977; in: H. Daudt & E. van der Wolk, *Bedreigde democratie*, Assen 1978, pp. 49 e.v.

2—De tekst van de Maastrichtse rede heeft Den Uyl verwerkt tot een artikel dat is verschenen in *Roos in de Vuist*, 10 april 1978.

3—Victor Adler in 1907 op het Internationaal Socialistisch Congres in Stuttgart. Zie: P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III, *Branding*, p. 28.

4—P. J. Troelstra, op.cit. Deel III p. 26 e.v., deel IV p. 312 e.v.

5—R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, Stuttgart 1970. Deze volledige uitgave is voorzien van een nawoord van Werner Conze. Van Doorn schreef een voorwoord bij de veel geciteerde Nederlandse vertaling, die overigens verre van compleet is: R. Michels, *Demokratie en organisatie*, Rotterdam, 1969.

6—R. Michels, 1970, op.cit. p. 343.

7—Ibid. p. 346.

8—Ibid. p. 347.

9—Ibid. p. 348.

10—Ibid. p. 79.

11—H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme*, Leiden 1978, p. 21.

12—Zie voor de begrippen intercursieve (horizontale) en integrale (verticale) machtsrelaties: P. J. A. ter Hoeven, *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*, Alphen aan den Rijn, 1969, pp. 66 e.v., J. A. A. van Doorn, *Organisatie en maatschappij*, Leiden 1971, p. 14 e.v.

13—*Beginselprogramma PvdA*, 1977, p. 25.

14—M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1968, p. 542 e.v., J. H. Buiters, *Institutiesociologie*, Mimeo, Rotterdam, 1971.

15—H. M. Jolles, *De poreuze democratie*, Alphen aan den Rijn, 1974.

16—H. M. Jolles, op.cit. p. 163.

17—Een recente uitzondering is het proefschrift van J. M. G. Leune, *Onderwijsbeleid onder druk*, Groningen 1976.

18—Een overzicht van de verschillende vormen van corporatisme is bij voorbeeld te vinden bij Philippe C. Schmitter, *Still the Century of Corporatism*, pp. 87-88, in: *The New Corporatism*, Frederick B. Pike & Thomas Strich, London, 1974.

19—J. T. Winkler, *Corporatism*, Arch. Europ. Sociol. xviii (1976) p. 103.

20—Op de Bedrijfssociologische studiedagen ben ik op dit probleem ingegaan. L. J. de Wolff, *De institutionalisering van het herstructureringsbeleid*, pp. 228-243, in: A. W. M. Teulings (red.) *Herstructurering van de industrie*, Alphen aan den Rijn 1978.

- 21—P. C. Schmitter, op.cit. p. 107-108.
- 22—Ibid. p. 105.
- 23—Nigel Harris, *Competition and Corporate Society*, London, 1972, vrn.l. pp. 62-75.
- 24—G. Lehmbruch, *Liberal Corporatism and Party Government*, pp. 91-127, in: *Comparative Politics*, vol. 10, no. 3, okt. 1977.
- 25—P. C. Schmitter, op.cit. p. 104.
- 26—P. C. Schmitter, *Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe*, in: *Comp. pol. studies*, vol. 10, 1977 pp. 7-39.
- 27—P. C. Schmitter, (1974) op.cit. pp. 93-94. In Nederland zijn neo-corporatistische tendenzen aanvankelijk gesignaleerd door J. Th. J. van den Berg & H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1974, en door B. Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie', in: *Socialisme en democratie*, 1976, 4.
- 28—Ibid. p. 105.
- 29—Brigitta Nedelmann, K. Meier, *Theories of Contemporary Corporatism*, in: *Comp. pol. studies*. vol. 10 no. 1, 1977, p. 48.
- 30—G. Lehmbruch, op.cit. p. 94.
- 31—L. N. Johansen, O. P. Kristensen, *Corporatists Traits in Denmark 1946-1976*. Paper ISA conference Uppsala, aug. 1978, p. 3.
- 32—Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Externe adviesorganen van de centrale overheid* (rapport 12), Den Haag, 1977, p. 9, resp. p. 151, 166. Behalve rapport 12 heeft de WRR over dit onderwerp ook een overzicht gepubliceerd (rapport 11) alsmede *Voorstudies en achtergronden: Adviseren aan de overheid*, Den Haag, 1977.
- 33—Op.cit. p. 44-45.
- 34—J. T. Winkler op.cit. Overigens is Winkler wat dat betreft erg optimistisch. Beter zou zijn: quasi-privébezit bij mislukte publieke controle.
- 35—L. Panitch, *The Development of Corporatism in Liberal Democracies*, in: *Comp. pol. studies*, vol. 10 no. 1, 1977, pp. 61-91, m.n. p. 73.

36—D. C. Hague, W. J. M. Mackenzie, A. Barker, *Public Policy and Private Interest*, New York, 1975. Bruce L. R. Smith (ed.), *The New Political Economy: The Public Use of the Private Sector*, New York, 1975. Bruce L. R. Smith, D. C. Hague (eds.), *The Dilemma of Accountability in Modern Government: Interdependence Versus Control*, London, 1971.

37—Zo'n indeling gaat natuurlijk niet helemaal op, al was het alleen maar door de onvolkomenheden van het indelingscriterium.

38—Vergelijk de definitie van T. Parsons, *The Social System*, London 1970, p. 101 e.v.

39—J. Pfeffer, G. R. Salanick, H. Leblebici, 'The effect of inventainty on the use of social influence in organizational decision making', *Administrative Science Quarterly*, 1976, vol. 21, pp. 227-246.

40—Vrgl. J. A. A. van Doorn & C. J. M. Schuyt (red.) *De stagnerende verzorgingsstaat*, m.n. p. 12 e.v.

41—Vrgl. J. van Putten, 'Adviseren, maar namens wie?' in: *Adviseren aan de overheid*, op.cit., pp. 119-167, m.n. p. 148 e.v.: Zie ook: Bram Peper, *Vorming en welzijnsbeleid*, Meppel 1972, pp. 39-64; J. M.G. Leune, op.cit.; L. J. de Wolff, op.cit.

42—H. J. A. Hofland, *Tegels lichten*, Amsterdam 1972, p. 213.

43—Ibid. p. 223, vrgl. B. Tromp, op.cit.

44—Milton Friedman, *De teerling die we niet mogen werpen*, in *Bedreigde democratie*, H. Daudt en E. van der Wolk, (red.), Assen 1978, pp. 14-37.

45—Zie ook: Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago, 1972.

46—H. R. van Gunsteren, 'Overbelaste overheden: politieke reacties op complexiteit', in: *Civis Mundi*, maart 1979, pp. 48-57, m.n. p. 49.

47—T. J. Lowi, *The End of Liberalism*, New York, 1969, p. XIII.

48—Alan Wolfe, *The Limits of Legitimacy*, New York, 1977; J. D. Straussman, *The Limits of Technocratic Politics*, New Brunswick, NJ, 1978; C. C. Hood, *The Limits of Administration*, London 1978; F. Hirsch, *The Social Limits to Growth*, London 1977.

49—Zie literatuur noot 35.

50—De regeringsfracties in de Tweede Kamer hebben om politiek tactische redenen niet altijd de behoefte tot parlementaire controle.

51—L. Panitch, op.cit. p. 72.

[1] *Een crisis in het sociaal-democratisch denken.* Zo zwaar drukt de last van het menselijk samenleven op de schouders van sommigen, dat het hun reeds een welkome verlichting schijnt te zijn wanneer het eeuwige 'menselijk tekort' af en toe van een nieuwe naam wordt voorzien. Aldus wordt de hoopvolle suggestie gewekt van nieuwe en blijvende oplossingen en zo spreekt men nu al weer enige tijd over de 'crisis van de verzorgingsstaat'. De problemen waar het om gaat zijn natuurlijk even oud als kwellend en onoplosbaar: het waarborgen van een redelijk comfortabel en veilig bestaan voor iedereen, de rol en de macht van de staat, de vrijheid en de verantwoordelijkheid van de individuele burger—het zijn de scharnieren, rondom welke elk politiek handelen en bijgevolg ook elke politieke ideologie draait.

Het is alleen maar merkwaardig—of misschien ook niet, tenslotte zijn we in laatste instantie allemaal vulgaire materialisten—dat sommigen, verblind door een gestage economische groei, een ogenblik gedacht hebben, dat deze problemen ten principiële opgelost waren. Het einde van de ideologie werd afgekondigd. De politieke strijd zou nog slechts gaan om het in iets meer of minder grijze tinten inkleuren van de sociale blauwdruk.¹

Eerst de aan het einde van de jaren zestig ingezette economische stagnatie was aanleiding om een aantal minder rooskleurige, voornamelijk morele en ideologische aspecten van die blauwdruk eens grondig aan de orde te stellen zoals daar zijn de groeiende macht van de staat, de ontmanteling van de verantwoordelijkheid van de burger voor zijn eigen bestaan en het democratisch karakter van de verzorgingsstaat.² Juist toen het voltooiën van het bouwwerk van de verzorgingsstaat in gevaar kwam, werd men zich paradoxaal genoeg bewust van de gevaren die een voltooiing van dat bouwwerk met zich mee zou brengen.

De zorgzame en zorgelijke Nederlandse literatuur op dit ge-

bied³—de mogelijkheden voor woordspelingen zijn natuurlijk onuitputtelijk—houdt zich echter niet alleen bezig met een ideologische crisis, veroorzaakt *dóór* de (stagnerende) verzorgingsstaat. Men houdt zich ook bezig met de oorzaken van die crisis *van* de verzorgingsstaat, maar—alweer—vooral als een ideologisch probleem. De huidige moeilijkheden worden immers door vele auteurs toegeschreven aan het feit dat de verzorgingsstaat een politiek compromis tussen liberale en socialistische maatschappijopvattingen zou zijn.

Duidelijk is het dus dat de economische stagnatie tot intellectuele krachtsinspanningen, tot ideologische herbezinning hebben geleid. Maar hoe zeer schieten de resultaten van deze arbeid in stoutmoedigheid, scherpte en visie tekort, wanneer men ze vergelijkt met die welke in de crisis van de jaren dertig tot stand werden gebracht. Ik denk hier bij voorbeeld aan zo iets als het 'Plan van de Arbeid', maar ook aan de pogingen van onafhankelijke intellectuelen om het karakter van het totalitarisme te doorgronden en democratische waarden te herijken. De middeleeuwse monniken wisten het al: een overvolle maag scherpt de geest niet al te zeer.

Steeds is de toonzetting van de behandeling van de twee hoofdthema's die tezamen de crisis van de verzorgingsstaat lijken te vormen—de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberale en socialistische maatschappijopvattingen en de relatie tussen burger en staat, tussen verzorgingsstaat en democratie—er een van teleurstelling, bezorgdheid en verongelijkte verbazing over het verlies van een nog niet herwonnen paradijs.

Natuurlijk is de verwarring en de ontsteltenis het grootst in sociaal-democratische kring. Lang werd immers daar het verwezenlijken van een driesterrenverzorging van de wieg tot het graf als het kernstuk van het sociaal-democratisch ideaal beschouwd. Niet alleen wordt er nu aan de bereikbaarheid en de wenselijkheid er van getwijfeld, maar ook lijkt de marsroute ernaartoe—de staat via politieke en vooral parlementaire machtsuitoefening tot instrument van algemeen welzijn omvormen—sommigen geheel onbegaanbaar, anderen achten haar juist integendeel de snelweg naar een totalitaire maatschappij.

De crisis van de verzorgingsstaat is met andere woorden voor alles en in de eerste plaats een crisis in het sociaal-democratisch denken.

In het navolgende nu zal ik nader ingaan op elk van de twee eerder genoemde hoofdthema's van de discussie over de verzorgingsstaat. Daarbij zal ik vooral trachten te onderzoeken op welke feitelijke inzichten op het gebied van de politiek, de staat en de staatsontwikkeling deze uiteenzettingen gebaseerd zijn en welke waarde aan die inzichten moeten worden toegekend ter verklaring van de politieke werkelijkheid. Daarna zal ik een schets geven van een meer toereikende opvatting omtrent politiek, staat en staatsontwikkeling.

Slechts tussen de regels door zal een en ander te vinden zijn, waarop een heroriëntatie binnen het sociaal-democratisch denken omtrent staat en staatsontwikkeling kan aansluiten. Gebrek aan ruimte en tijd, laat ik eerlijk zijn—maakt het me onmogelijk hier meer expliciet op de consequenties van deze analyse van de verzorgingsstaat voor het sociaal-democratisch denken in te gaan.

[2] *De verzorgingsstaat als ideologisch probleem.* Het is van belang een antwoord te vinden op de vraag waarom de crisis van de verzorgingsstaat nu juist vooral tot ideologisch geïnspireerde debatten en veel minder tot andere, economische of technologische, bij voorbeeld, aanleiding heeft gegeven. Deze ideologische preoccupatie dan lijkt terug te voeren op één algemene vooronderstelling, die door vrijwel alle auteurs tot uitgangspunt wordt genomen en die samenhangt met een zeer specifieke opvatting omtrent politiek en de politieke strijd.

Het is de opvatting, dat de verzorgingsstaat een bewuste constructie van recente datum zou zijn. Sommige auteurs, zoals Van Doorn en Schuyt, schijnen er zelfs aan te hechten een soort verjaardag aan de Nederlandse verzorgingsstaat toe te kennen: 7 april 1943, de dag waarop de minister van Sociale Zaken van het Nederlandse oorlogskabinet te Londen een commissie installeerde ter vaststelling van algemene richtlijnen voor de toekomstige sociale verzekering in Nederland. De verzorgingsstaat wordt door deze auteurs opgevat als uiting van het

vermogen van de moderne maatschappij tot het tot stand brengen van grootscheepse voorzieningen, als symbool van het vermogen van de moderne mens om zijn maatschappelijke omgeving via de procedures van de parlementaire democratie op aanvaardbare wijze vorm te geven.⁴

Over deze veronderstelling van de verzorgingsstaat als *bewuste constructie van recente datum* kunnen verschillende opmerkingen gemaakt worden. Men kan wijzen op het ontbreken van enige historische dimensie, om niet te zeggen van enige historische kennis omtrent de onderhavige problematiek. Men kan ook wijzen op de daarmee samenhangende naïeve en gevaarlijke opvatting omtrent de politieke werkelijkheid, die impliceert, dat individuen, absolute monarchen, gedreven politici dan wel ijverige bureaucraten de politieke werkelijkheid naar eigen inzicht vorm zouden kunnen geven, zouden kunnen *construeren*. Het zijn zaken waar ik nog op terug zal komen.

Nu is het belangrijk vast te stellen dat een dergelijke vooronderstelling er wel toe dwingt de problemen van de verzorgingsstaat vooral op ideologisch niveau te zoeken. Een *bewuste constructie* veronderstelt immers een zekere denkbaarheid, die niet anders dan gebaseerd kan zijn op enige opvattingen omtrent maatschappij en staat—waarmee de band tussen verzorgingsstaat en ideologie dus gelegd is.⁵

Van Heek was de eerste, die deze weg insloeg en die in het ontbreken van een het gehele maatschappelijke leven overkoepelende ideologie één van de oorzaken van toekomstige moeilijkheden in de verzorgingsstaat zag.⁶ Nu ga ik er maar aan voorbij, dat in geen enkele maatschappij—met uitzondering misschien van een traditionele theocratie—behalve in de officiële retoriek van regeringsleiders en hun propagandisten een dergelijke door iedereen aanvaarde ideologie te vinden is. Belangrijker vind ik het er op te wijzen, dat de consequentie van een dergelijke redenering—slechts een verzorgingsstaat zonder problemen, wanneer ieder een en dezelfde ideologie omhelst—geheel in strijd is met datgene, wat algemeen ook als een kostbaar goed wordt gezien: de verscheidenheid van opinies en de botsing van meningen, het democratisch karakter kortom, dat aan de verzorgingsstaat wordt toegeschreven.

Vele auteurs volgen nu de door Van Heek aangegeven weg –zonder zich overigens bewust te zijn van of zich zorgen te maken over de totalitaire consequenties ervan–en schrijven de problemen van de verzorgingsstaat toe aan het feit, dat de verzorgingsstaat een ongemakkelijk compromis zou zijn tussen liberale en socialistische maatschappij-opvattingen.⁷

[2.1] *De verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme.* Hier zou men eigenlijk even moeten pauzeren om de voorgaande formulering nog eens goed te overwegen: zelden zal er in zulk kort bestek zo veel onwijsheid te vinden zijn. Men aarzelt waar te beginnen.

Laat ik ervoor kiezen mij allereerst af te zetten tegen het Platoonse beeld van de politieke werkelijkheid, dat deze auteurs aanhangen en waarin deze opvatting omtrent de verzorgingsstaat wortelt. Zij lijken immers de politieke werkelijkheid als een afspiegeling van politieke inzichten, van een ideologie of van een compromis tussen ideologieën te zien.

Nu is het natuurlijk zo, dat iedere deelnemer aan het politieke proces zich bij zijn handelen laat inspireren door zijn opvattingen over hoe de maatschappij er idealiter uit zou moeten zien. Maar zonder in het platte adagium te vervallen dat politieke macht uit de loop van een geweer komt, moet toch benadrukt worden dat noch de juistheid of aantrekkelijkheid van een bepaalde opvatting, noch ook een ruilhandel tussen idealen bepaalt wat de uitkomst van een politiek proces zal zijn.

Als politiek neerkomt op het met behulp van machtsmiddelen beïnvloeden van elkaars gedrag, dan moet duidelijk zijn dat uiteindelijk de maatschappelijke machtsverhoudingen bepalen wat de uitkomst van een politiek proces zal zijn. Dit resultaat zal slechts zelden grote gelijkenis vertonen met datgene waar ieder voor zich naar streefde. Omdat verschuivingen in de machtsverhoudingen zich slechts langzaam voltrekken, zal iedereen het bereikte meer of minder schoorvoetend voor een bepaalde tijd moeten aanvaarden en deze aanvaarding voor zich zelf moeten rechtvaardigen.

Aldus dient dan ook ideologie opgevat te worden: als inspiratiebron bij het politiek handelen, als middel om politieke aan-

hang te mobiliseren en als balsem om het onvermijdelijke waartoe de machtsverhoudingen hebben geleid, te verzachten. Maar ideologieën zijn geenszins de onafhankelijke vormgevers van de politieke werkelijkheid, waarvoor zij kennelijk door vele analytici van de verzorgingsstaat worden gehouden.

Duidelijk is het dat dit Platoonse beeld van de politieke werkelijkheid sterk verwant is met de opvatting dat individuen de politieke werkelijkheid naar eigen inzicht vorm zouden kunnen geven. Deze laatste opvatting noemde ik naar aanleiding van Van Doorn en Schuyt's denkbeelden over de verzorgingsstaat als bewuste constructie naïef en gevaarlijk. Naïef, omdat het karakter van het politieke proces als een botsing van individuen met uiteenlopende belangen en beschikkend over verschillende machtsmiddelen er door miskend wordt. Zij kan dus slechts een misleidende leidraad voor het politieke handelen opleveren. Gevaarlijk, omdat men slechts in één geval, wanneer men namelijk zelf alle machtsmiddelen monopoliseert, de politieke werkelijkheid naar eigen inzicht kan modelleren. Een dergelijk Platoonse beeld van de politieke werkelijkheid impliceert misschien dan wel niet direct het streven naar monopolisering van de maatschappelijke machtsmiddelen, maar toch zeker wel een geheim en voor democraten zelfs obscene verlangen daarnaar. Gevoegd bij de door Van Heek geconstateerde behoefte aan een eenheidsideologie verschaft dit een bizar totalitair trekje aan het verlichte denken van al degenen die het zo goed met anderen voor hebben.

In ieder geval is in dit heimelijke totalitaire verlangen een verklaring te vinden voor de merkwaardige verongelijkheid, waarmee de moeilijkheden van de verzorgingsstaat gezocht worden in het compromis-karakter er van. Maar veronachtzaamd wordt dat één politiek resultaat—behalve dan in dat onzalige uitzonderingsgeval van een totalitair machtsmonopolie—een compromis-karakter draagt: door iets juist aan het compromis-karakter van een politiek besluit toe te schrijven, verklaart men met andere woorden niets. Men stelt slechts vast dat als het regent de straten niet droog blijven. Door de politieke werkelijkheid als een afspiegeling van politieke ideologieën te

beschouwen berooft men zich dus van de mogelijkheid de politieke werkelijkheid te analyseren als het resultaat van voortdurende strijd tussen groepen en individuen met tegengestelde belangen binnen een veranderend geheel van maatschappelijke machtsverhoudingen. Welke politieke processen en welke veranderingen in maatschappelijke omstandigheden en machtsverhoudingen hebben geleid tot zoiets als (de crisis van) de verzorgingsstaat—het zijn vragen die met een Platoons beeld van de politieke werkelijkheid niet te beantwoorden zijn. In het derde deel van dit essay zal ik trachten juist op deze vragen een antwoord te vinden.

Een tweede punt dat aandacht verdient, is de vraag waarom de verzorgingsstaat juist als een compromis tussen liberale en socialistische maatschappij-opvattingen beschouwd wordt. Daar is op het eerste gezicht weinig aanleiding toe: Romeinse keizers verschaften brood en spelen, Bismarck en Napoleon III, toch geen liberalen of socialisten, maakten een begin met een systeem van sociale verzekeringen; Hitler nam zich voor elke Duitser van een Volkswagen te voorzien, Adenauer slaagde daar in. En wanneer men met dergelijk impressionistisch materiaal geen genoeg wenst te nemen, is er een heus wetenschappelijk onderzoek van Wilensky, dat aantoonde dat ideologische factoren ten aanzien van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat weinig of geen verklarende waarde hebben, maar dat de factor economische groei van cruciaal belang is.⁸

Waarom dan toch vastgehouden aan dat compromis tussen liberalisme en socialisme? Dit kan slechts verklaard worden door te wijzen op die merkwaardige eigenschap van bepaalde Nederlandse sociale wetenschappers om eerst de Engelstalige literatuur na te pluizen om pas daarna, wanneer er nog wat tijd overschiet, zelf te gaan nadenken. Het lijkt er in ieder geval sterk op dat alle auteurs die spreken over de verzorgingsstaat als een compromis tussen liberalisme en socialisme, zich direct of indirect baseren op het werk van twee Engelse auteurs, Vic George en Paul Wilding.⁹ Maar deze beschrijven een specifiek Engels debat, dat niet alleen weinig licht werpt op de historische ontwikkeling van de verzorgingsstaat, maar ook slechts in geringe mate op de huidige Nederlandse situatie toepasbaar

is. Aandacht aan de christendemocratische component in het politieke en ideologische krachtenveld wordt immers—begrijpelijkerwijs—door deze Engelse auteurs niet gegeven. Maar of men het leuk vindt of niet: de christendemocratie vertegenwoordigt in Nederland een belangrijke politieke macht en een zeer specifiek geheel van denkbeelden over staat en maatschappij, die zowel van liberale als van socialistische opvattingen verschillen. Een analyse, die dit aspect bij voorbaat uitsluit, moet wel zeer ontoereikend zijn. En dit geldt des te meer, omdat juist de confessionelen—handelend volgens de bijna geniale en even geniaal door Van Doorn onder woorden gebrachte formule: baas in eigen huis en het huis ten laste van de gemeenschap—op indrukwekkende wijze van de zich ontwikkelende verzorgingsstaat gebruik hebben gemaakt om hun politieke en maatschappelijke macht te versterken. Een disproportioneel groot deel van de aangeboden voorzieningen is immers georganiseerd op confessionele grondslag en valt onder confessionele controle.¹⁰

Pas onlangs is men in niet-confessionele kring—mede op grond van enige schandalen in bepaalde confessionele instituten—deze confessionele machtsvorming via de zich ontwikkelende verzorgingsstaat gaan herkennen. Gemakzuchtige eerbied voor het werk van buitenlandse collega's heeft geleid tot aanvaarding van een conceptie van de verzorgingsstaat als compromis tussen liberalisme en socialisme, waarmee een dergelijke confessionele uitbating van de Nederlandse verzorgingsstaat en een groot aantal andere historische en actuele verschijningsvormen van de verzorgingsstaat—autoritair, totalitair, nationalistisch, communistisch—niet geanalyseerd kunnen worden.

Afgezien van de beperkingen die het Platoonse beeld van de politieke werkelijkheid met zich brengt, afgezien ook van het feit dat er slechts een zeer beperkt aantal verschijningsvormen mee geanalyseerd kunnen worden, bevat de conceptie van de verzorgingsstaat als compromis tussen liberalisme en socialisme nog twee andere aspecten die een bevredigende analyse van de verzorgingsstaat verhinderen. Daar is in de eerste plaats de opvatting over de relatie tussen staat en maatschappij, welke in deze conceptie besloten lijkt te liggen en in de tweede plaats

gaat er achter deze conceptie een bepaald rudimentair, maar onjuist beeld schuil van de historische ontwikkeling, die geleid heeft tot zo iets als de verzorgingsstaat.

De staat verschijnt in deze conceptie als een in beginsel neutraal, boven de maatschappij staande instelling, die op onpartijdige wijze bepaalde functies voor die maatschappij vervult. Het debat tussen liberalen en socialisten betreft de vraag welke functies vervuld moeten worden: volgens de politieke mythologie kiezen de liberalen voor een zeer beperkt aantal functies (de legendarische nachtwakersstaat) en de socialisten voor een uitgebreider geheel van staatsfuncties. Het debat betreft niet het gemeenschappelijk uitgangspunt, waarin de staat figureert als hoeder van een algemeen belang—hoewel natuurlijk over de inhoud van dat algemene belang onenigheid blijft bestaan.

Twee punten zijn hierbij van belang. In de eerste plaats wordt in deze conceptie de nadruk gelegd op de politieke strijd die vooraf gaat aan een beslissing om bepaalde functies door de staat te laten vervullen. Verwaarloosd wordt dat na die eerste beslissing de politieke strijd om de maatschappelijke macht gewoon doorgaat en dat met name de wijze waarop aan een bepaald 'algemeen' belang—goed onderwijs of een efficiënte gezondheidszorg—uitvoering wordt gegeven, de ene maatschappelijke groepering meer dan een andere kan begunstigen—zoals de confessionele uitbating van de verzorgingsstaat amper illustreert. In de tweede plaats wordt in deze conceptie van de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme over het hoofd gezien dat het staatsapparaat zelf ter versterking van de eigen positie een actieve rol kan spelen bij het entameren van nieuwe overheidstaken en dat bepaalde groeperingen via het staatsapparaat hun eigen positie trachten te verstevigen—zoals de welzijnswerkers die hun particuliere welzijn, uitgedrukt in vaste aanstellingen en pensioenrechten, houden voor het algemene welzijn.

Zolang men vasthoudt aan het onrealistische beeld van de staat als onpartijdig instrument buiten en boven de maatschappij, blijven bovengenoemde facetten van de verzorgingsstaat ongrijpbaar en onverklaarbaar. De staat dient daarentegen dan ook opgevat te worden als iets dat binnen de maatschappelijke

machtsverhoudingen opereert, onderhevig is aan die machtsverhoudingen en deze zelf ook door zijn optreden beïnvloedt.

Het laatste aspect van de conceptie van de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme dat nog behandeld dient te worden, is het beeld van een zekere historische ontwikkeling dat er door gesuggereerd wordt. Kennelijk wordt ervanuit gegaan dat er eerst zo iets als een liberale nachtwakersstaat bestond en dat vervolgens op dat fundament onder druk van oproerige sociale bewegingen en het drijven van enige verlichte advocaten en dominees een stelsel van sociale voorzieningen gebouwd is: de verzorgingsstaat als aanvulling op de nachtwakersstaat. Het enige, nochtans lastige probleem bij deze historische interpretatie is, dat de legendarische nachtwakersstaat die zich slechts bezig houdt met het handhaven van recht en orde en zich verder onthoudt van iedere economische en sociale activiteit, eigenlijk nauwelijks—misschien hoogstens enige decennia in Engeland—bestaan heeft.¹¹ Het omgekeerde is eerder waar: sinds er zich zo iets als een staat heeft ontwikkeld, heeft die staat een zekere verantwoordelijkheid getoond voor het economische en sociale welzijn van de bevolking. Talloze maatregelen en voorschriften uit alle windstreken en van de vroegste tijden af zijn er om dit te illustreren: de 'verzorgingsstaat' is van alle tijden. Dat de aard en het niveau van het nagestreefde nogal verschilde en het succes van het overheidsoptreden zelden overtuigend was en is, hoeft geen betoog en doet aan het beginsel niets toe of af. Wat verklaard moet worden, is waarom dit zo is. Vervolgens moet onderzocht worden welke maatschappelijke en politieke omstandigheden aard, niveau en succes van het overheidsingrijpen bepalen. Een nauwelijks bestaande uitzondering binnen dit geheel—de liberale nachtwakersstaat—tot hoeksteen van een dergelijke verklaring maken, dat is wel een zeer ongelukkige aanpak, waartoe de conceptie van de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme niettemin wel dwingt.

Op grond van alles wat boven gezegd is, moet wel geconcludeerd worden dat de conceptie van de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme zeer ontoereikend is, bij gevolg weinig houvast biedt bij het analyse-

ren van de huidige problemen en, a fortiori, nauwelijks een aangrijpingspunt biedt voor het politieke handelen. Vooreerst sluit deze conceptie bij voorbaat een groot aantal van de verschijningsvormen van de verzorgingsstaat van analyse uit. Daarnaast veronachtzaamt het Platoonse beeld van de politieke werkelijkheid als een afspiegeling van ideologieën de kern van het politieke proces: de strijd tussen individuen en groepen met tegengestelde belangen binnen het geheel van maatschappelijke machtsverhoudingen. Het gehanteerde beeld van de staat als een buiten en boven de maatschappij staand instituut dat op onpartijdige wijze voor die maatschappij bepaalde functies vervult, is zeer onrealistisch. En ten slotte heeft het geïmpliceerde beeld van een historische ontwikkeling—een nachtwakersstaat die langzaam wordt uitgebreid tot een verzorgingsstaat—slechts mythologische betekenis. In het derde deel van dit essay zal ik trachten voor deze conceptie van de verzorgingsstaat als een politiek compromis tussen liberalisme en socialisme een alternatief te bieden, dat meer recht doet aan het karakter van politiek, staat en staatsontwikkeling.

[2.2] *De waardering van de verzorgingsstaat.* Bestond er ten aanzien van het eerste thema—de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme—een merkwaardige consensus, bij het tweede thema dat voortdurend in de discussies rond de verzorgingsstaat terugkeert—de rol en de macht van de staat, de positie van de burger, democratie en de verzorgingsstaat—is dit veel minder het geval. En dat is natuurlijk niet zo merkwaardig, omdat juist hier de waardering van de verzorgingsstaat aan de orde is.

Laat ik me hier tot de behandeling van twee strijdpunten beperken: het spanningsveld tussen staat en burger en de relatie tussen democratie en verzorgingsstaat.

[2.2.1] *Burger en staat.* Hier zijn de lijnen ogenschijnlijk duidelijk getrokken: twee partijen, de 'burgerpartij' en de 'staatspartij' lijken recht tegenover elkaar te staan.¹² De ene, de 'burgerpartij'—zoals ik haar gemakshalve zal noemen—wijst op de groeiende macht van de staat, niet zo zeer op te vatten als een groeiende effectiviteit van de staat bij het reguleren van het

maatschappelijk leven, maar als een groeiende *onmacht* van de burger, zich weerspiegelend in het toenemend aantal regelingen waaraan de burger onderworpen is, in het afnemend deel van zijn inkomen waar hij de vrije beschikking over heeft en –het belangrijkste naar mijn inzicht– in de bestempeling door de staat van de burger als een zwak en afhankelijk mens, die het niet zonder voortdurende en totale verzorging door ‘deskundigen’ kan stellen.¹³

De andere, de ‘staatspartij’, neemt het tegenovergestelde standpunt in en wijst erop dat het probleem van de westerse staten juist niet gevormd wordt door de groeiende macht, maar de groeiende zwakte van de staat bij pogingen om het maatschappelijk leven te reguleren.¹⁴

Wanneer men een duidelijk inzicht in de problemen van de verzorgingsstaat wenst te hebben, is het noodzakelijk de juistheid van de beide standpunten te beoordelen, zodat men vervolgens zijn politieke handelen op dat verworven inzicht kan afstemmen.

Aan beide standpunten lijkt de veronderstelling ten grondslag te liggen dat staatsmacht en een zelfstandige positie van de individuele burger zich als in een nul-somspel tot elkaar verhouden: wanneer de een toeneemt, moet de ander wel afnemen. Een van beide partijen kan met andere woorden slechts in deze kwestie het gelijk aan haar zijde hebben. Slechts onverbeterlijke optimisten binnen de ‘staatspartij’ zullen beweren dat een toename van zowel staatsmacht als zelfstandige positie van de burger mogelijk is. In het navolgende zal ik de omgekeerde, pessimistische stelling verdedigen dat beide partijen gelijk hebben: *in de verzorgingsstaat gaat een afname van de effectieve staatsmacht samen met een vermindering van de zelfstandigheid van de individuele burger*. Het gaat er juist om deze paradox te verklaren: hoe een ogenschijnlijk imposante toename van het staatsapparaat, bij voorbeeld gemeten in termen van overheidsbureaucratie of deel van het nationale inkomen, dat via de overheid besteed wordt, leidt tot een daling van de effectiviteit van de staatsmacht, ook in zijn verzorgende taken. Niet de almachtige Leviathan zal de verschijningsvorm van de zich ongeremd ontwikkelende verzorgingsstaat zijn, maar de

voorwereldlijke mastodont, die zich door zijn ongeremde groei de mogelijkheden voor een verder voortbestaan ontnam.

Maar richten wij vooralsnog eerst de schijnwerper op elk van beide polen van het spanningsveld en geven we daarbij voor één keer de voorrang aan de zwakste partij: de individuele burger.

Ondanks hun tegengestelde waardering van de huidige ontwikkeling lijken beide partijen de burger in hun hart te sluiten. Voor de 'burgerpartij' spreekt dit natuurlijk vanzelf. Maar ook de 'staatspartij' benadrukt dat zij slechts via het ingrijpen van de staat de belangen van het individu wil dienen. Tegenover de kritiek van de 'burgerpartij' stelt de 'staatspartij' dan ook, dat juist door het ingrijpen van en via de staat de positie van een groot aantal burgers, in termen bij voorbeeld van onderwijs en gezondheidszorg sterk verbeterd is. Zonder het belang van deze verbeteringen ter discussie te willen stellen, lijkt er veel voor het standpunt van de 'burgerpartij' te zeggen: in al zijn zorgzaamheid lijkt de verzorgingsstaat te ver door te schieten. Er wordt onvoldoende onderscheid gemaakt tussen het voorzien in reële behoeften en het oproepen van vermeende behoeften, hetgeen vervolgens via het mechanisme van de zich zelf waarmakende voorspelling leidt tot het volstrekt hulpeloos en dus 'verzorgingsbehoefstig' verklaren van de gehele bevolking. Dit wordt veroorzaakt door het feit, dat men enerzijds een te grote angst vertoont om te vertrouwen op de zelfstandige vermogens van de medemens en anderzijds doordat er te weinig weerstand wordt geboden aan het drijven van de verzorgingsimperialisten, die ter versterking van hun eigen positie voortdurend hun verzorgingsgebied willen uitbreiden en verdiepen. Deze houding lijkt op twee omstandigheden terug te voeren: de eerste is een kwestie van politieke folklore, de tweede betreft een gebrekkig inzicht in de processen van staatsvorming, met name in de neveneffecten daarvan.

Deze angst hangt samen met het feit dat het probleem van de gewenste verhouding tussen overheidszorg en individuele verantwoordelijkheid binnen de 'staatspartij' niet als een serieuze politieke kwestie wordt beschouwd, maar slechts als een verkiezingsissue, waar hoogstens in felle demagogische

termen over gesproken kan worden. Vooral in sociaal-democratische kring lijkt deze vraag een taboe-karakter te hebben: haar stellen wordt al uitgelegd als een daad van verraad aan de rozerode idealen. Maar juist deze kwestie raakt de kern van de kwaliteit van het bestaan en het uit de weg gaan van een discussie erover leidt maar al te dikwijls tot het kiezen van de 'veilige' weg. In dit geval komt dat neer op al te grote zorgzaamheid voor de medemens of—wat hetzelfde is—op een verwerpelijke onderschatting van menselijke mogelijkheden.

Het tweede punt betreft die prachtige panacee van sociologen: het thema van de onbedoelde gevolgen van sociale ontwikkelingen. Het via statelijke instanties voorzien in bepaalde behoeften impliceert immers enerzijds het in het leven roepen van een verzorgings-establishment of liever verzorgers-establishment, dat begrijpelijkerwijs streeft naar consolidering en uitbreiding van werkterrein en de daarmee samenhangende versterking van de eigen financiële positie.

Anderzijds impliceert het dat aan de verzorgden middelen worden onttrokken ter financiering van de verzorgers en—belangrijker—dat zeker op de lange duur het vertrouwen van de verzorgden in eigen kunnen en ten slotte ook de vaardigheid tot zelfstandig handelen uitgehold wordt. Deze beide factoren versterken elkaar en kunnen tot een onheilspellende vicieuze cirkel leiden: de statelijke verzorging, eenmaal op gang gebracht door al te grote zorgzaamheid en onderschatting van menselijke vermogens, begint een eigen dynamiek te ontwikkelen. Naarmate het verzorgingsimperialisme toeneemt, nemen de mogelijkheden en vaardigheden tot zelfstandig handelen af en moeten de aanspraken van de verzorgers wel als gerechtvaardigd worden gehonoreerd—waardoor vervolgens een nieuwe ronde van dit proces op gang gebracht wordt. Dit alles leidt overigens niet tot een paradijs van verzorgers en een gelukzalige lethargie van vegeterende verzorgden. Toenemende specialisering in de verzorging en uitbreiding van het aantal aspecten van het menselijk leven, dat verzorging door 'deskundigen' behoeft, zal tot gevolg hebben dat *ieder* op zijn beurt voor het grootste deel van zijn activiteiten afhankelijk zal zijn van steeds weer meer verschillende 'deskundigen'. Het schrikbeeld van de

verzorgingsstaat is een maatschappij, waarin iedereen blinde en lamme tegelijk zal zijn en anderhalf jaar op een gehoorapparaat moet wachten.

Duidelijk is het dat vooral twee aspecten van de conceptie van de verzorgingsstaat als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme een heldere visie op bovenstaande probleemreeks verhinderen. Enerzijds belemmert de opvatting van de staat als onpartijdig, boven en buiten de maatschappij staand instrument inzicht in de wijze waarop bepaalde groeperingen via de staat hun eigen particuliere belangen trachten te bevorderen. Anderzijds wreekt het zich dat er binnen deze conceptie grote nadruk wordt gelegd op het totstandkomen van de beslissing, terwijl de wijze van ten uitvoerlegging en vooral de neveneffecten ervan verwaarloosd worden. Juist aan deze beide aspecten dient een bevredigende opvatting van politiek, staat en staatsontwikkeling aandacht te besteden.

Richten we de steven nu naar die andere pool van het spanningsveld: de staat, of liever de toe- dan wel afname van de effectieve macht van de staat. Zoals eerder gezegd, lijkt mij het standpunt van degenen die wijzen op de zwakte van de staat, opgevat als het relatieve onvermogen om via overheidsingrijpen maatschappelijke problemen op te lossen, het meest juist te zijn. Het lijstje van onopgeloste problemen die men probeert via de staat te lijf te gaan, is te lang en te bekend om het tegenovergestelde standpunt in te nemen. Zij die dat wel doen en bij voorbeeld de stijgende omvang van de collectieve sector beschouwen als een geschikt criterium om de effectieve macht van de staat te meten, houden statistiek voor een analyse van politieke macht, verwarren domme kracht met intelligentie en zullen zich ongetwijfeld nog steeds verbazen over het feit, dat de aarde niet bevolkt wordt door mastodonten. Niet de omvang op zich van het staatsapparaat, maar de groeiende discrepantie tussen schijnbare en feitelijke macht van de staat is een ernstig probleem dat naar alle waarschijnlijkheid in de toekomst tot grote politieke spanningen zal leiden. Juist deze paradox dient nader onderzocht te worden.

Overigens is het niet zonder gevaar dat juist zij die hopen

via ingrijpen van de staat hun doeleinden te verwezenlijken, inzonderheid de sociaal-democraten dus, dit standpunt met betrekking tot de geringe effectiviteit van de staat innemen. In hun teleurstelling over die grote ineffectiviteit zouden zij er licht toe kunnen besluiten de staat nog ruimere bevoegdheden of nog meer machtsmiddelen te verschaffen—hetgeen slechts averechts kan werken. Dit gevaar kan vermeden worden, wanneer men enig inzicht heeft in de voorwaarden die vervuld moeten zijn om op succesvolle wijze maatschappelijke problemen via de staat te kunnen oplossen. Maar juist het Platoonse beeld van de politieke werkelijkheid, waarin die werkelijkheid verschijnt als een afspiegeling van denkbeelden over hoe het zou moeten zijn, maakt het overbodig en verhindert zelfs dat men onderzoekt welke maatschappelijke voorwaarden vervuld moeten zijn om bepaalde plannen te kunnen verwezenlijken.

De behandeling van deze denkbeelden omtrent de verhouding tussen burger en staat heeft in ieder geval aan het licht gebracht dat het van groot belang is om enig inzicht te hebben in de neveneffecten van processen van staatsvorming en in de maatschappelijke omstandigheden waaronder bepaalde doelstellingen verwezenlijkt kunnen worden. In het derde deel van dit essay zal ik trachten ook op deze vragen een begin van een antwoord te geven.

[2.2.2] *Verzorgingsstaat en democratie.* Zoals in elk alle-daags gesprek enige aandacht aan het weer geschonken moet worden, zo kan men het in een politiek debat niet stellen zonder een paar koesterende opmerkingen over de toestand van de democratie. In de discussie over de verzorgingsstaat is dit niet anders.

In ieder geval is men het over één zorgelijke ontwikkeling eens: het verzorgingsestablishment, gevormd door al die professionele 'deskundigen'—variërend van opbouwwerkers (niet te verwarren met bouwvakkers) tot huwelijkstherapeuten—is uiterst moeilijk aan democratische controle te onderwerpen. Het is als met die legendarische geest uit de fles: eenmaal ontsnapt, is hij moeilijk weer te vangen. Tegenover controleposingen vanuit parlement of overheidsbureaucratie beroepen de

verzorgers zich op de autonomie van hun specifieke 'deskundigheid' en de individuele burgers, bestempeld als zij zijn tot verzorgingsbehoefte, nemen per definitie een te zwakke positie in om aan het optreden van de verzorgers enig tegenspel te bieden.

Zo lang men voortgaat de burgers als verzorgingsbehoefte te beschouwen, kan niet verwacht worden dat aan deze onmondigheid van de burger een einde zal komen. Democratie, opgevat als een samenleving van vrije, zelfstandige en verantwoordelijke burgers, verdwijnt aldus inderdaad achter de horizon en in zoverre kan men zeker spreken van een ongemakkelijke spanning tussen verzorgingsstaat en democratie.

Maar afgezien hiervan zou het natuurlijk in principe mogelijk moeten zijn om vanuit het politieke apparaat een steviger controle op het verzorgingsestablishment uit te oefenen, al was het alleen maar door voortzetting van subsidiëring—de levensbron van alle verzorgers—afhankelijk te stellen van het in acht nemen van bepaalde gedragsregels. Dit zal ongetwijfeld veel verzet en gekrakeel oproepen van de verzorgers, die hun autonomie zullen verdedigen met hun beroep op hun specifieke 'deskundigheid'. Het uitoefenen van effectieve controle op het verzorgers-establishment vereist met andere woorden dus een zekere politieke moed om tegenover het welbespraakt verdedigde particuliere belang van de verzorgers het belang van de verzorgden en van allen die de middelen ter voeding, bewassing en behuizing van de verzorgers bijeenbrengen, te stellen. Maar juist aan deze politieke moed ontbreekt het in toenemende mate bij de politieke partijen, omdat deze hun electorale aanhang in het stijgend aantal verzorgers dienen en ook kiezen te zoeken. Het is een zich zelf versterkend proces: een politiek van verzorging vergroot het aantal verzorgers en dus ook hun politieke gewicht, waardoor enerzijds controle op het verzorgingsestablishment voor en door politici minder aantrekkelijk en anderzijds de druk tot uitbreiding van het verzorgingsgebied weer groter wordt, zodat een volgende stap op de weg naar volledige onbeheersbaarheid van het verzorgingsestablishment gezet kan worden.

Afgezien van de kwestie van controle op het verzorgings-

establishment wordt er ook in meer algemene termen over de relatie tussen democratie en verzorgingsstaat gesproken. Hier neemt de verwarring en het aantal tegenstrijdige standpunten weer toe.

Daar is in de eerste plaats de merkwaardige opvatting dat de verzorgingsstaat per definitie democratisch zou zijn.¹⁵ Aan de kenmerken van de verzorgingsstaat—overheidsbemoedienis met het algemeen welzijn op zeer ruime schaal—wordt eenvoudigweg het aspect van democratische besluitvorming toegevoegd. Een dergelijke opvatting is weinig zinvol. Enerzijds sluit men die maatschappijen die wel de kenmerken van een verzorgingsstaat vertonen maar niet beschikken over de instellingen van een parlementaire democratie van analyse uit, en anderzijds definieert men de juist door velen als problematisch ervaren relatie tussen democratie en verzorgingsstaat weg. Op deze wijze is het natuurlijk altijd mooi weer, maar slechts weinigen zullen rekening houden met de voorspellingen van een dergelijk al te optimistisch weerkundig instituut.

Wat deze relatie tussen democratie en verzorgingsstaat betreft, is de opvatting van Friedman dat de democratie in gevaar komt wanneer het aandeel van de collectieve sector in het nationale inkomen een bepaald percentage overschrijdt, het meest bekend. Zij is in ideologische en emotionele lading sterk verwant aan het standpunt van hen, die omvang van het staatsapparaat gelijkstellen met de macht en de effectiviteit ervan, en berust overigens in het geheel niet op een serieuze, empirisch en theoretisch toetsbare en dus weerlegbare analyse. Inhoudelijk is Friedmans opvatting dan ook niet interessant.¹⁶ Dat is alleen de vraag waarom zoveel ogenschijnlijk serieuze beoefenaren van de sociale wetenschappen haar toch met zoveel enthousiasme omarmen. In ieder geval wordt erdoor aangetoond waartoe emotionele onvrede met de huidige situatie en gebrek aan inzicht in politiek, staat en staatsontwikkeling kunnen leiden.

Interessanter is het standpunt dat de verzorgingsstaat als een gevolg van de parlementaire democratie ziet.¹⁷ Overigens laat dit standpunt twee vragen open: waarin vindt op haar beurt dan de parlementaire democratie haar oorsprong en waarom

is ook juist in niet-democratische stelsels de ontwikkeling naar een verzorgingsstaat op gang gebracht. In het navolgende zal ik trachten ook op deze vraag een antwoord te geven.

Een opvatting die voortbouwt op Van Heeks argument betreffende de noodzaak van één de gehele maatschappij overkoepelende ideologie, benadrukt dat door het ontbreken van overeenstemming over fundamentele normen van sociale rechtvaardigheid de democratie als besluitvormingsmethode te gronde zal gaan.¹⁸ Eerder heb ik al op enkele onaangename consequenties van een dergelijke opvatting gewezen. Hier kan ik er nog aan toevoegen dat men zich wel terdege af mag vragen, hoe groot die fundamentele overeenstemming dient te zijn. Men mag verwachten en vrezen dat deze fundamentele overeenstemming veel te ruim geïnterpreteerd zal worden. Op deze wijze ondermijnt men dan eerder de democratie—toch in de eerste plaats gekenmerkt door het toestaan van meningsverschil juist over deze problemen—dan haar te beschermen.

Hier wreekt zich overigens het feit dat over de inhoud van het democratie-begrip geen overeenstemming bestaat. Sommigen beschouwen het louter als een formele wijze van besluitvorming via periodieke verkiezingen en gedelegeerde verantwoordelijkheden, anderen wijzen op inhoudelijke zaken als participatie, ruime politieke en sociale vrijheden, rechten van minderheden en dergelijke.

Mijn overtuiging is dat de politieke en economische spanningen die samengevat worden onder de noemer 'crisis van de verzorgingsstaat', eerder die laatste variant van de democratie in gevaar brengen dan de eerste. Jarenlange ervaring met dit stelsel van besluitvorming heeft immers geleerd dat elke groepering van enige omvang na korte of wat langere tijd via dit stelsel zijn eigen particuliere belang tot algemeen belang en dus tot voorwerp van aanhoudende staatszorg kan verheffen. Wie zou een dergelijk politiek luilekkerland willen verlaten? Eerder zou ik dan ook het omgekeerde van de meer gangbare stelling willen verdedigen: niet de crisis van de verzorgingsstaat bedreigt de parlementaire democratie, maar de parlementaire democratie is een van de veroorzakers van de crisis van de verzor-

gingsstaat, doordat zij overbelasting van het staatsapparaat in sterke mate bevordert. Wel ben ik bevreesd dat frustraties over niet vervulde verwachtingen omtrent de verzorgingsstaat kunnen leiden tot ontmanteling van die laatste, inhoudelijke variant van democratie, waarvoor het parlementaire stelsel overigens paradoxaal genoeg een uitstekend middel vormt. Duidelijk is ten slotte dat voorstellen of aanbevelingen tot ideologische uniformering ('fundamentele overeenstemming over beginselen van sociale rechtvaardigheid') geen deel vormen van een oplossing voor het probleem van de democratie, maar eerder een aanwijzing zijn voor de ernstige situatie waarin de 'inhoudelijke' democratie zich bevindt.

Hiermee zou ik de behandeling van enige belangrijke thema's in de discussie over de crisis van de verzorgingsstaat willen beëindigen. Nu gaat het er om een meer bevredigende conceptie betreffende politiek, staat en staatsontwikkeling te ontwerpen.

[3] *Politiek, staat en staatsontwikkeling*. Zo langzamerhand heb ik zo'n kolossale berg van problemen opgeroepen dat wat nu volgt nog slechts een bescheiden muisje kan zijn. Maar belofte maakt schuld en ik zal proberen met een gebaksvorkje wat van die rijstebrijberg af te scheppen, in de hoop dat ik geen lawine zal veroorzaken, waaronder ik bedolven zal worden.¹⁹

Uitgangspunt dient te zijn dat het niet zeer nuttig is de staat te definiëren als een onveranderlijk fenomeen, bij voorbeeld als de instelling die het monopolie van legitiem geweldgebruik in een maatschappij bezit. Problemen van verandering en ontwikkeling in omvang, functies en macht van de staat—de kwesties waar het dus hier precies om gaat—zijn met behulp van een dergelijke definitie niet aan te pakken. Ik verkies daarom de 'staat' als een soort samenvattende aanduiding te beschouwen voor het stadium dat op een bepaald moment in het proces van staatsvorming bereikt is. Een dergelijk stadium wordt gekenmerkt door drie aspecten: 1 de mate van concentratie van machtsmiddelen binnen een centrale maatschappelijke instelling, het staatsapparaat; 2 de mate, waarin dit staatsapparaat te

onderscheiden is van en een zekere zelfstandigheid toont ten opzichte van andere maatschappelijke instellingen en 3 de mate van maatschappelijke regulering die afgedwongen wordt met behulp van die geconcentreerde machtsmiddelen.

In deze opvatting verschijnt de 'staat' niet als iets dat buiten en boven de maatschappij staat, maar juist als iets dat daar binnen opereert en bijgevolg onderhevig is aan alle met name politieke ontwikkelingen die zich daarin voordoen. De 'staat', van welk type dan ook, is met andere woorden geen instelling Gods, noch belichaming van een bepaalde mythologische grootheid zoals de volkswil, noch ook de vertegenwoordiger van het maatschappelijk algemene tegenover het particularisme van de individuele burger en evenmin de bewuste constructie van enige beleidsambtenaren en hun sociaalwetenschappelijk 'geschoolde' helpers. De 'staat' is slechts datgene, waartoe maatschappelijke en politieke processen hebben geleid.

Waarom nu zullen politieke processen tot processen van staatsvorming aanleiding geven? Twee zaken zijn hierbij van belang: in de eerste plaats is daar het karakter van het politiek proces als een tijd en machtsmiddelen verslindend geheel en in de tweede plaats moet de schaarste aan machtsmiddelen genoemd worden, waarmee wij individueel en collectief geconfronteerd worden.

Politieke processen, opgevat als ketens van individuele gedragingen gericht op het beïnvloeden van andermans gedrag zullen zich voordoen, zodra men dat gedrag van anderen als belangrijk gaat beschouwen voor het bereiken van de eigen doeleinden, dus zodra men zich van elkaar afhankelijk weet. Deze relaties van afhankelijkheid nemen vooral toe door de zich steeds verfijnende, maatschappelijke arbeidsverdeling. De laatste eeuwen van industriële en technologische ontwikkeling hebben dan ook een enorme stijging in politieke processen te zien gegeven, zowel wat betreft omvang (het aantal betrokken personen), uitgebreidheid (het aantal strijdpunten dat aan de orde werd gesteld), als intensiteit (het belang van die strijdpunten).

Politieke processen komen ten einde en resulteren in een bepaalde uitkomst of beslissing, wanneer geen van de deelnemers

het nog langer nuttig acht om nog meer van zijn machtsmiddelen—variërend van blote overredingskracht tot bruut geweld—aan te wenden om een nog gunstiger uitkomst tot stand te brengen. Politieke processen komen met andere woorden ten einde, wanneer voor een bepaald besluit een dominante coalitie is gevormd, die een overweldigende hoeveelheid machtsmiddelen vertegenwoordigt, waardoor de deelnemers van verdere politieke activiteit afgeschrikt worden. Een politiek besluit is dan ook geen weerspiegeling van ideeën of van een compromis van ideologieën, maar altijd het gevolg van de heersende machtsverhoudingen.

Overigens wordt pas in het politiek proces zelf die dominante coalitie gevormd, omdat alleen door het daadwerkelijk investeren van machtsmiddelen duidelijk wordt hoe groot de voorkeur van ieder voor een bepaalde uitkomst en dus zijn bereidheid tot investeren van machtsmiddelen is. Het politiek proces zelf maakt juist door zijn machtsmiddelen-verslindend karakter duidelijk, welke de machtsverhoudingen zijn en welke coalitie gevormd kan worden.

Over de schaarste aan machtsmiddelen, waarmee ieder wordt geconfronteerd kan ik korter zijn. Ik zal slechts de volgende vooronderstelling opperen: omdat machtsmiddelen schaars zijn en bovendien nog voor andere dan politieke doeleinden aangewend kunnen worden, mag men aannemen dat ieder ernaar zal streven om met de aanwending van zo weinig mogelijk machtsmiddelen een zo gunstig mogelijk resultaat te bereiken.

In dit karakter nu van het politiek proces als machtsmiddelen-verslindend geheel enerzijds en in de schaarste aan machtsmiddelen anderzijds liggen de twee factoren die aanleiding geven tot processen van staatsvorming. Daarin ligt tevens de verklaring van datgene wat ik als de meest belangrijke karaktertrek van de 'staat' beschouw. In de eerste plaats kan men vermoeden dat ieder er de voorkeur aan zal geven om zo snel mogelijk een politiek proces tot een aanvaardbaar resultaat te brengen, zodat zo weinig mogelijk machtsmiddelen verspild worden. Ieder zal dus een bepaald stel politieke procedure-regels willen aanvaarden, die bijdragen tot een verduidelijking van de machtsverhoudingen en tot een snelle vorming van een

dominante coalitie. Het gaat hierbij bij voorbeeld om vragen als: welke burgers stemrecht zullen hebben, welke machtsmiddelen aangewend mogen worden—het uitbrengen van een stem, het houden van een demonstratie, of ook het bezetten van regeringsgebouwen en de tirannenmoord—of de meeste stemmen zullen gelden of slechts die van één absolute heerser.

Duidelijk is het dat een specifiek stel procedure-regels de ene groep in de bevolking meer zal bevoordelen dan de andere. De inhoud van deze procedure-regels zal dan ook de inzet van de meest felle politieke conflicten zijn: revoluties en burgeroorlogen betreffen precies deze kwesties.

Als elk resultaat van een politiek proces weerspiegelt het stelsel van procedure-regels de heersende machtsverhoudingen. Omgekeerd zullen verschuivingen in de machtsverhoudingen na een hernieuwd politiek conflict leiden tot aanpassing van de procedure-regels. Zo moet de langzame verovering van het algemeen kiesrecht beschouwd worden als de erkenning van de toegenomen maatschappelijke macht en betekenis van de arbeidersklasse.

Juist omdat het stelsel van procedure-regels de ene groep meer bevoordeelt dan de andere, mag men niet verwachten dat ieder zich vrijwillig aan die regels zal onderwerpen. In de politieke strijd om die regels zal dan ook tevens een *concentratie van machtsmiddelen* tot stand gebracht worden, waarmee de inachtneming van die regels afgedwongen kan worden. Hier ligt de eerste drijfveer tot het proces van staatsvorming. Men mag aannemen dat naarmate politieke processen in omvang, uitgebreidheid en intensiteit toenemen, de behoefte aan regulering groeit en het proces van staatsvorming dus een hoger niveau zal bereiken. De geschiedenis van de laatste eeuwen bevestigt deze vooronderstelling.

Ook de wijze waarop deze concentratie van machtsmiddelen tot stand komt, weerspiegelt de bestaande machtsverhoudingen. Dit leidt enerzijds tot de ogenschijnlijke paradox dat zij die het minst profiteren van een bepaalde procedure, het meest bijdragen tot de concentratie van machtsmiddelen waarmee het naleven van die procedure afgedwongen wordt. Juist omdat men in het geheel van de machtsverhoudingen een zwakke positie

inneemt, wordt men gedwongen de kosten van de eigen onderdrukking te betalen.

Anderzijds ligt het voor de hand, dat zij die op een gegeven ogenblik een dominante coalitie vormen, er de voorkeur aan geven via de indirecte weg van de 'staat' de eigen machtspositie te vergroten: door de machtsmiddelen van de 'staat' als hefboom te gebruiken, kan men de kosten van die uitbreiding van de eigen machtspositie laten dragen door degenen die daar juist het slachtoffer van worden.²⁰

Hiermee is dan tevens de belangrijkste karaktertrek van de 'staat' geïllustreerd: hij vloeit onvermijdelijk voort uit het karakter van het politiek proces als machtsmiddelen-verbruikend geheel en de schaarste aan machtsmiddelen (behoefte aan regulering), maar is tegelijk *altijd* een partijdig instrument in handen van de staatselite—zij die op grond van de heersende machtsverhoudingen het staatsapparaat controleren en/of bemannen. In dit dubbele karakter van de 'staat'—onvermijdelijkheid en onvermijdelijke partijdigheid—is er niets dat verhindert om de 'staat' aan te wenden ter versterking van de eigen positie, casu quo ter uitbuiting van anderen—om maar eens de gekende term uit de politieke retoriek te gebruiken. Daartoe dwingt immers de algemene schaarste van machtsmiddelen. Naarmate het proces van staatsvorming is voortgeschreden, zal een dergelijk gebruik van de 'staat' aantrekkelijker worden. De eerder genoemde confessionele uitbating van de verzorgingsstaat is slechts een heel liefdallig voorbeeld van deze grimmige mogelijkheid, die zelden nalaat werkelijkheid te worden.

De tweede drijfveer tot processen van staatsvorming is te vinden in datgene waartoe politieke processen veelal leiden. Dat zijn immers besluiten om bepaalde problemen via collectieve regelingen op te lossen. De schaarste aan machtsmiddelen dwingt er ook hier toe, bij de uitvoering van dergelijke besluiten niet steeds via een politieke strijd tot ad-hoc-regelingen te komen, maar gebruik te maken van min of meer vaste procedures. Hier ligt de bron van het ontstaan van overheidsbureaucratie en een permanent systeem van belastingheffing—twee kernpunten in het proces van staatsvorming. Naarmate politieke processen zich ten gevolge van toenemende wederzijdse afhan-

kelijkheid uitbreiden zal ertoe besloten worden steeds meer zaken collectief te regelen en dit zal een sterke stimulans tot processen van staatsvorming leveren. Ook hiervan geeft de geschiedenis van de laatste eeuwen een ampele illustratie.

Natuurlijk zijn deze instellingen ter uitvoering van collectieve regelingen het resultaat van politieke processen en als zo danig weerspiegelen zij ook weer de bestaande machtsverhoudingen. Zij zullen dan ook gunstiger zijn voor degenen die een overheersende machtspositie innemen: via het belastingstelsel kunnen zij de zwakkeren een onevenredig deel van de kosten laten dragen van de uitvoering van bepaalde besluiten. Hier is natuurlijk het beroemde voorbeeld van het schouwburgkaartje van toepassing: dat is goedkoop door subsidiëring die voor het grootste gedeelte gefinancierd wordt door mensen die nimmer een schouwburgvoorstelling zullen bijwonen. Ook hier toont zich het dubbelkarakter van de staat: onvermijdelijkheid en onvermijdelijke partijdigheid.

Tot nu toe zijn er twee drijfveren tot processen van staatsvorming genoemd: beide vloeien voort uit het karakter en de inhoud van het politieke proces—de behoefte aan regulering ervan en een efficiënte tenuitvoerlegging van collectieve regelingen.

Aan deze twee dient nog een derde toegevoegd te worden, die gezien het bovenstaande nog nauwelijks toelichting nodig heeft. De staatselite zal eropuit zijn elk voorwendsel te hantieren om de staatsbemoeienis verder uit te breiden teneinde nog meer van het dubbelkarakter van de staat, onvermijdelijkheid en onvermijdelijke partijdigheid, te kunnen profiteren.

In deze drie drijfveren tot processen van staatsvorming dient ook een analyse van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat te wortelen.

Men mag veronderstellen dat politieke processen, opgevat als ketens van gedragingen gericht op het beïnvloeden van andermans gedrag teneinde de eigen doeleinden te bereiken, *altijd* welzijnskwesties zullen betreffen. Niemand zal immers *niet* het bevorderen van zijn welzijn en zijn materiële zekerheid tot zijn meest nastrevenswaardige doeleinden rekenen. Zelfs ligt het voor de hand dat juist het waarborgen van materiële zekerheid

tot zeer omvangrijke en intensieve politieke processen zal leiden en dat daarom de staatselite in het waarborgen van die materiële zekerheid een krachtige aanleiding zal vinden om de staatsbemoediging uit te breiden. Het waarborgen van materiële zekerheid is daarom een van de eerste en belangrijkste stimulansen tot, of, zo men wil oorzaken van processen van staatsvorming en is in het geheel niet een taak die de 'staat' op zich neemt nadat hij al vaste vorm heeft gekregen. *De 'staat' is dus van de vroegste tijden af een 'verzorgingsstaat'* geweest. Talloze voorbeelden zijn er om dit te bewijzen: van de Lovedu regenkoningin die op straffe van verstikking diende te zorgen voor voldoende regenval,²¹ via de Franse absolute monarchen en de Amsterdamse regenten die pogingen deden de voedselvoorziening te waarborgen²² tot de Amerikaanse presidenten die proberen een economische crisis af te weren. Dat de definitie van welzijn nogal verschilde en dat de gerealiseerde verzorging zelden optimaal is geweest, doet hier niets aan af. De negentiende-eeuwse gedachte dat het zowel futiel als immoreel was om van de 'staat' te verwachten dat deze maatregelen zou treffen ter bevordering van het algemeen welzijn, lijkt tegen deze achtergrond slechts een onbelangrijke historische afwijking. Zelfs in Engeland, waar deze gedachte nog het duidelijkst haar uitdrukking vond, werd zij niet serieus in praktijk gebracht. De conceptie van de verzorgingsstaat als een bewuste constructie van recente datum is een ontkenning van de gehele menselijke ontwikkelingsgang. Daardoor blijft een analyse van die ontwikkeling uit. Onduidelijk blijft welke factoren deze ontwikkeling remmen of bevorderen, onder welke omstandigheden een redelijke verzorging gerealiseerd kan worden en waarom de verzorgingsinstituten die vorm hebben gekregen die zij nu bezitten. Zonder inzicht in deze kwesties kunnen de huidige problemen niet te lijf worden gegaan en wordt men wel gedwongen oplossingen op 'ideologisch' niveau te zoeken; waar ze dus niet te vinden zijn.

Hier zou ik vooral drie factoren willen behandelen, die van belang zijn voor een beter inzicht in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat: de economische groei, de politieke machtsverhoudingen en de houding van de staatselite.

Allereerst bepaalt natuurlijk het niveau van economische ontwikkeling dat bereikt is, het niveau van materiële zekerheid en verzorging dat mogelijk is. Talrijke uiterst fraaie *bewuste constructies* betreffende staat en maatschappij—vroeger werden zij overigens meestal heel toepasselijk utopieën genoemd—kon- den niet gerealiseerd worden bij gebrek aan economische mid- delen.²³ Een ruim economisch surplus is met andere woorden een noodzakelijke voorwaarde om enig aanvaardbaar niveau van verzorging, te kunnen garanderen. Veel meer dan van de gedachtenconstructie van enige politici of van het organiserend talent van beleidsambtenaren is de huidige verzorgingsstaat het gevolg van de industriële en technologische ontwikkeling.

De wijze waarop dit economische surplus verdeeld wordt, met name de vraag of dit surplus aangewend zal worden om in zoveel mogelijk behoeften van een zo groot mogelijk deel van de bevolking te voorzien, wordt bepaald door de maat- schappelijke en politieke machtsverhoudingen. Duidelijk is het dat deze niet al te ongelijk mogen zijn, wil er van enige her- verdeling van het economisch surplus in de richting van een minimale materiële zekerheid voor de gehele bevolking sprake zijn.

Het merkwaardige is nu, dat dezelfde industriële en technolo- gische ontwikkeling die totstandkoming van het noodzakelijke economische surplus mogelijk maakt, ook een belangrijke ver- schuiving in machtsverhoudingen met zich brengt. Omdat het functioneren van het economisch stelsel sterk afhankelijk is ge- worden van ieders inzet en omdat zijn mogelijkheden om scha- de aan te brengen aan het economisch proces door staking of sabotage bij voorbeeld sterk is toegenomen, bezit ieder lid van een industriële samenleving—zeker wanneer hij deze macht met anderen gebundeld heeft—zo veel meer macht dan in de vooraf- gaande agrarische samenleving, dat dit niet zonder consequen- ties kan blijven.²⁴ Dit vindt zijn weerslag op de lange duur in veranderingen van de politieke procedure-regels. De totstand- koming van de parlementaire democratie is er een van de mo- gelijke weerspiegelingen van. Maar het vindt zeker ook zijn weerslag in de wijze waarop het economisch surplus aange- wend wordt. Ongeacht de vorm waarin zij hun politiek-pro-

cedurele uitdrukking vinden, laten de politieke en maatschappelijke machtsverhoudingen in een industriële maatschappij het op den duur niet toe dat aan de producenten van het economisch surplus enig aandeel in dat surplus onthouden wordt. Op grond hiervan zou men de conclusie kunnen trekken dat de industriële en technologische ontwikkeling niet alleen een noodzakelijke, maar een noodzakelijke én voldoende voorwaarde is voor het totstandkomen van de verzorgingsstaat in zijn huidige vorm. De verzorgingsstaat is met andere woorden veel minder dan een bewuste constructie van recente datum of de exclusieve verworvenheid van de sociaal-democratische beweging het resultaat van een aantal uiterst fundamentele, nauwelijks controleerbare of construeerbare maatschappelijke ontwikkelingen.

Nu kan tevens nauwkeuriger de eerder aan de orde gestelde relatie tussen parlementaire democratie en verzorgingsstaat bepaald worden: verzorgingsstaat en parlementaire democratie vloeien beide voort uit één zelfde, meer fundamentele maatschappelijke ontwikkeling; de verzorgingsstaat hoeft dan ook niet het gevolg te zijn van of samen te gaan met parlementaire democratie. Ook in niet-democratische maatschappijen zal zich zoiets als een verzorgingsstaat ontwikkelen als een reactie op verschuivende maatschappelijke machtsverhoudingen—zoals Bismarck en Napoleon III, communistische en nationalistische regimes ampel illustreren.

Wel is het zo dat de parlementaire democratie bijzondere problemen voor de verzorgingsstaat met zich brengt. Eerder heb ik daar al op gewezen en ik zal er ook nog nader op terugkomen.

Nu is het belangrijk te benadrukken dat het bovenstaande een zeer lange-termijn-visie is en geheel ten onrechte het beeld van een soepele, vanzelfsprekende en vreedzame ontwikkeling oproept. Herverdeling van het economisch surplus betekent immers dat bevoorrechte groepen die op grond van hun dominante machtspositie zowel zich een aanzienlijk deel van het economisch surplus wisten toe te eigenen als zich een plaats binnen de staatselite wisten te veroveren, moeten 'inleveren'—om maar eens een moderne term te gebruiken. Iedereen ziet dit

een ander graag doen, maar niemand gaat ertoe over zonder er toe gedwongen te zijn. Liever echter dan het gevaar te lopen zijn profijtelijke positie als deel van de staatselite geheel te verliezen, zal de staatselite er in tijden van politieke spanning er voor kiezen bepaalde economische concessies te doen. Voornemens tot herverdeling van het economisch surplus of de bouw van een stelsel van sociale zekerheid zijn dan ook te verwachten in tijden van grote politieke spanning, wanneer de positie van de staatselite onder druk komt te staan. Belangrijk is het te constateren dat dergelijke maatregelen in ieder geval voor een belangrijk deel níet getroffen worden om hun intrinsieke waarde. Zij hoeven zelfs op lange termijn niet aan de plechtig afgekondigde doelstellingen te voldoen, als zij maar op korte termijn de politieke druk op de staatselite weg nemen!

Grote politieke spanningen zullen zich vooral voordoen in tijden van economische depressie. Daarom mag men verwachten dat het proces van staatsvorming, inzonderheid de ontwikkeling van de verzorgingsstaat juist in tijden van economische depressie sterke stimulansen zal ondergaan.²⁵ Het is dan ook niet 'toevallig'—om deze term uit de marxistische metafysica maar eens te gebruiken—dat op de omvangrijkste economische depressie die de westerse wereld heeft gekend, de omvangrijkste pogingen tot het realiseren van een verzorgingsstaat volgden. Dit kroonvoorbeeld kan met vele andere uit allerlei historische perioden aangevuld worden, en eens te meer blijkt hoe zeer de conceptie van een bewuste constructie ontoereikend is om de ontwikkeling van de verzorgingsstaat die zoals nu duidelijk is geworden, beschouwd dient te worden als een op lange termijn onvermijdelijk, zich via reacties op politieke spanningen en conflicten ontvouwend resultaat van de industriële en technologische ontwikkeling, te analyseren.

Als derde factor die van belang is voor de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, noemde ik de houding van de staatselite. Voor zover de ontwikkeling van de verzorgingsstaat louter een aantasting van de eigen positie betekent, zal de staatselite daartoe slechts onder sterke politieke druk overgaan—boven heb ik daar al iets over gezegd. Maar anderzijds biedt de ontwikkeling van de verzorgingsstaat voor de staatselite de aantrekkelijke

mogelijkheid om de staatsmacht uit te breiden. Het is dus niet uitgesloten dat de staatselite op eigen initiatief een dergelijke ontwikkeling op gang brengt. Hoe deze combinatie van politieke dwang en welbegrepen eigenbelang ook moge zijn, *altijd* zal de staatselite ernaar streven dat de getroffen verzorgingsmaatregelen bijdragen tot de macht van de 'staat', opgevat in termen van toenemende concentratie van machtsmiddelen binnen het staatsapparaat.

Eenzijds betekent dit een financiering uit de 'algemene middelen' (met zijn boven omschreven mogelijkheden om de kosten van de verzorging op zeer specifieke wijze over de bevolking te spreiden); het verhogen van de belasting en de uitbreiding van het ambtenarenapparaat ter inning en administrering van deze belastingen gaan ermee gepaard. Op zich levert dit al een grotere concentratie van machtsmiddelen op, waarbij dan nog vaak bijkomt dat op den duur de verzorgende taak, die diende ter rechtvaardiging van de extra belasting verdwijnt, maar de belasting blijft. Anderzijds betekent dit op de lange termijn een verstatelijking van de verzorgingsorganisaties: bureaucratisering, centralisering en professionalisering, ongeacht de vraag of deze wijze van organisatie ook de meest geschikte is om een bevredigende verzorging te realiseren

De positie van de staatselite—eerder gedefinieerd als zij, die het staatsapparaat controleren en/of bemannen—stelt ook weer de kwestie van de parlementaire democratie aan de orde. Gegeven deze definitie van staatselite betekent de tot standkoming van de parlementaire democratie een uitbreiding van de staatselite tot de gehele stemgerechtigde bevolking. Daarbij neemt natuurlijk *ieders* formele invloed op het staatsapparaat sterk af—de paradox van de participatie: naarmate meer mensen macht uitoefenen, neemt *ieders* macht af—, maar desondanks kan toch iedereen regelmatig het staatsapparaat voor zijn doeleinden gebruiken, omdat hij nu eenmaal meer dan eens tot de dominante coalitie zal behoren, die het staatsapparaat beheerst. Deze uitbreiding van de staatselite tast overigens geen van de veronderstellingen aan, die eerder omtrent het gedrag van de staatselite zijn gedaan. Alle consequenties hiervan kan ik hier niet uitwer-

ken. Eén aspect er van wil ik hier nog aan de orde stellen en dat is de kwestie van de onvermijdelijke partijdigheid van de 'staat'. Uit eerder behandelde voorbeelden (de confessionele uitbating van de verzorgingsstaat, de specifieke werking van het belastingstelsel) kan worden afgeleid, dat aan deze partijdigheid in beginsel niets verandert. Hier zou ik een ander aspect van deze partijdigheid willen belichten.

Voordat de parlementaire democratie tot stand kwam, bestond de staatselite uit een betrekkelijk kleine groep, die het staatsapparaat als een krachtige hefboom in het maatschappelijke krachtenveld kon hanteren en die met behulp daarvan het grootste deel van de bevolking kon 'uitbuiten' een term, die ik hier slechts korthedshalve gebruik.

Via de procedures van de parlementaire democratie, op zich een weerspiegeling van verschuivende maatschappelijke machtsverhoudingen, kan deze 'uitbuiting' terug gedrongen worden. Eén kenmerkende poging daartoe is altijd het invoeren van een systeem van zo mogelijk progressieve inkomstenbelasting, zodat de kosten van collectieve regelingen niet langer onevenredig zwaar op bepaalde delen van de bevolking zouden drukken.

Verder dan het terugdringen van deze 'uitbuiting'—wat overigens nimmer geheel zal lukken (het voorbeeld van het schouwburgkaartje)—gaan de pogingen om via de 'staat' tot een herverdeling van het economisch surplus te komen, teneinde ieder ook in tijden van economische moeilijkheden, ziekte of ouderdom van voldoende materiële middelen te voorzien om zich zelf te kunnen verzorgen. Aldus wordt wat ik de zélfverzorgingsstaat zou willen noemen dichterbij gebracht.

Maar daarnaast verschaft de parlementaire democratie ook de politieke mogelijkheid om het staatsapparaat zelf die verzorging op te dragen, waarmee de verzorgingsstaat in letterlijke zin gerealiseerd wordt. Deze beslissing om zich door en via het staatsapparaat te laten verzorgen is zeer wel te begrijpen: via de 'staat' denkt men immers op een zeer goedkope wijze over een veel grotere hoeveelheid middelen te kunnen beschikken om iets te realiseren dan wanneer men zelfstandig opereert. Deze beslissing om zich door en via de 'staat' te laten verzorgen wordt dus voornamelijk ingegeven door de schaar-

ste aan middelen, veel minder door de overtuiging dat de 'staat' de meest geschikte organisatie voor een bepaalde verzorgingsactiviteit zou zijn en een schatting van de neveneffecten ervan –verlies van zelfstandigheid, de ontwikkeling van een oncontroleerbaar en imperialistisch verzorgings-establishment–lijkt geheel achterwege te blijven.

De Swaan definieert heel toepasselijk 'sociaal gevoel' als volgt: geconfronteerd met de hulpbehoevendheid van anderen zijn mensen de opvatting toegedaan dat zij niet zelf moeten helpen maar wel dat er geholpen moet worden. De leuze van het sociale gevoel is: 'Er moet voor gezorgd worden, door de staat.'²⁶ De parlementaire democratie verschaft de politieke mogelijkheden om die leuze nog uit te breiden: niet alleen voor anderen, maar ook voor mij zelf moet door de staat gezorgd worden! De parlementaire democratie verleidt met andere woorden steeds meer mensen om zich zelf verzorgingsbehoefstig te verklaren–een zich zelf waarmakende voorspelling die de eerder beschreven bezorgdheid van sommige politieke partijen omtrent menselijke vermogens en de aanspraken van het verzorgers-establishment in ieder geval achteraf rechtvaardigt.

Niet alleen dus in de zorgzaamheid van politieke partijen en het drijven van verzorgingsimperialisten, maar ook in mogelijkheid die de parlementaire democratie biedt om zich zelf verzorgingsbehoefstig te verklaren en aldus staatszorg af te dwingen, schuilt een stimulans voor dat eerder omschreven, onheilspellende en zich zelf versterkende proces dat enerzijds leidt tot het verzorgingsbehoefstig geraken van de gehele bevolking en anderzijds tot de volstreekte onmogelijkheid om in die verzorgingsbehoefte via statelijke organisaties te voorzien.

Nog één andere factor versterkt dit proces. De parlementaire democratie met haar periodieke verkiezingen dwingt politieke partijen voortdurend tot het mobiliseren van zo veel mogelijk aanhangers. Doorgaans doet men dit door aan zoveel mogelijk groepen realisering van bepaalde wensen in het vooruitzicht te stellen en men kan hierbij natuurlijk prachtig voortbouwen op de tendens om zich zelf verzorgingsbehoefstig te verklaren. Dit leidt tot de paradoxale situatie, dat er in een tijd van ongeken- de materiële zekerheid voor iedereen voortdurend meer voor de

'zwakkeren in onze samenleving'—overigens een weinig vleien-
de term voor de betrokkenen; de tijd dat bedeeden zich in
zwart-rood gekleurde kleding dienden te hullen is nog steeds
niet voorbij—opgekomen wordt, dat politici steeds nieuwe
'zwakke' groeperingen ontdekken en er steeds opnieuw een bij-
drage wordt geleverd tot het tot verzorgingsbehoefstig verkla-
ren van de gehele bevolking.

Aldus valt een merkwaardige 'Werdegang' van de parlemen-
taire democratie te constateren: eerst was zij een middel ter
bescherming tegen uitbuiting door een kleine staatselite, ver-
volgens een instrument om via het staatsapparaat een herver-
deling van het economisch surplus tot stand te brengen ten-
einde aan ieder de materiële middelen ter beschikking te stellen
om zich zelf te verzorgen (de zelfverzorgingsstaat) en ten slotte
werd zij een middel voor de gehele bevolking om zich zelf
verzorgingsbehoefstig te verklaren en zich wederom afhankelijk
te maken van een nieuwe klasse 'uitbuiters', de kaste van de
professionele verzorgers. Of in termen van de 'staat': de 'staat',
aanvankelijk het instrument van een kleine groep ter uitbuiting
van de rest van de bevolking, ontwikkelde zich tot een middel
ter waarborging van de materiële zekerheid voor iedereen en
verwerd tenslotte tot een mechanisme, via welke de gehele be-
volking zich zelf kan beroven van mogelijkheden en vaardighe-
den om zelfstandig te handelen door zich zelf verzorgingsbe-
hoefstig te verklaren en staatszorg in te roepen. Van instrument
ter uitbuiting ten gunste van een kleine groep werd de staat tot
instrument van zelf-beroving en zelf-uitbuiting voor de gehele
bevolking: een treffende illustratie van het menselijk tekort.

Hiermee zou ik de analyse van de factoren die de ontwikke-
ling van de verzorgingsstaat bepalen willen besluiten.

Eerder noemde ik het belangrijkste probleem van de verzor-
gingsstaat: te verklaren waarom de imposante *toename* van het
verzorgingsstaatsapparaat, gemeten in termen van omvang van
de overheidsbureaucratie of deel van het nationale produkt, dat
door en via de 'staat' besteed wordt, samengaat met een *daling*
van de effectiviteit van de staatsmacht, ook en juist in haar ver-
zorgende aspecten. Dat deze effectiviteit afneemt, neem ik hier
als gegeven aan: ieder kan uit zijn eigen dagelijkse ervaring

voldoende voorbeelden vinden om deze algemene stelling te illustreren.

Naast alle bekende oorzaken van deze geringe effectiviteit, die ik hier korthedshalve onbesproken laat, heeft de analyse van de factoren, die tot de enorme toename van het staatsapparaat hebben geleid, één ander belangrijk aspect aan het licht gebracht. Deze toename werd immers verklaard uit en veroorzaakt door een aantal factoren die voortvloeien uit het karakter van het politiek proces en het proces van staatsvorming als zodanig en die op zich niets te maken hebben met de vraag, of de 'staat' wel het meest geschikte instrument is om alle aspecten van menselijke verzorging op zich te nemen. Steeds duidelijker wordt dat de 'staat' dit niet is. Maar hiermee is de onheilspellende paradox van de verzorgingsstaat in al zijn grimmigheid geschetst: *het karakter van het politieke proces en van het proces van staatsvorming leidt tot het opdragen van taken aan een zich steeds uitbreidend instituut, dat juist door zijn karakter niet in staat is deze taken naar behoren te vervullen*. Helaas liggen de oorzaken van deze paradox dieper verankerd in mens en maatschappij dan dat zij door het opsporen en herstellen van enige constructiefoutjes in de blauwdruk voor de aardse heilstaat verholpen zouden kunnen worden. Het blijft tobben.

1—De klassieke verwijzing hier is natuurlijk naar D. Bell, *The End of Ideology*, 1960. Maar een analyse van beginsel- en verkiezingsprogramma's van de pvdA zou deze houding eveneens doeltreffend kunnen illustreren.

2—Het is niet zo dat deze kwesties nu voor het eerst aan de orde werden gesteld. Dit gebeurde al eerder op krachtige, maar toch niet het politieke klimaat van die tijd bepalende wijze (zie bij voorbeeld F. A. Hayek, *The Road to Serfdom*, 1944).

3—Ik doel hier voornamelijk op J. A. A. van Doorn & C. J. M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, 1977 en H. Daudt & E. van der Wolk, *Bedreigde democratie?*, 1978.

4—J. A. A. van Doorn & C. J. M. Schuyt, Inleiding in: Van Doorn & Schuyt op.cit., p. 9 e.v.

5—Tot welke merkwaardige tegenstrijdigheden deze conceptie van een 'bewuste constructie' wel moet leiden, blijkt wan-

neer Van Doorn en Schuyt de moeilijkheden welke hun 'bewuste constructie', de verzorgingsstaat, ontmoet, toschrijven aan 'het ontbreken van een goed gefundeerd denksysteem' (Van Doorn en Schuyt, op.cit., p. 11).

6—F. van Heek, *Verzorgingsstaat en sociologie*, 1972 en F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat: een halve eeuw sociale verandering*, 1973.

7—In de bundel van Van Doorn en Schuyt is nauwelijks enige auteur te vinden, die niet in een of andere vorm het standpunt naar voren brengt dat de verzorgingsstaat een politiek compromis tussen liberalisme en socialisme zou zijn.

8—H. L. Wilensky, *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditure*, 1975, p. 27 e.v.

9—Vic George & Paul Wilding, *Ideology and Social Welfare*, 1976.

10—J. A. A. van Doorn, 'De verzorgingsmaatschappij in de praktijk', in: Van Doorn & Schuyt op.cit., p. 26-30.

11—En daarbij moet dan ook nog bedacht worden dat de gepredikte, maar toen ook al veel minder in de praktijk gebrachte staatsonthouding niet als een principiële kwestie werd gezien, maar als de meest praktische manier om aan de taken waarvoor de staat zich gesteld ziet (het bevorderen van het welzijn van de bevolking), uitvoering te geven. Vergelijk ook Barrington Moore Jr., *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, 1978, p. 22: 'The nineteenth-century notion that society bore no responsibility for the welfare of the population, that it was both especially futile and quite immoral to expect the chief of state to take effective action countering threats to popular welfare, now looks like a minor historical aberration. In England, where the idea received its clearest expression, it was not taken very seriously in practice.'

12—Ter vermijding van misverstand: de scheidslijnen tussen 'burger'- en 'staatspartij' vallen niet samen met die tussen de gekende en gevestigde politieke partijen, hoewel in de ene politieke partij natuurlijk meer aanhangers van het ene standpunt te vinden zijn dan in een andere.

13—Zie Van Doorn op.cit. p. 41: 'Zoals de afzonderlijke

welzijnsprofessies de hulpvrager ieder op hun manier tot cliënt definiëren, zo stempelt de verzorgingsstaat als geheel de burger tot een zwak en afhankelijk mens. Hij beweegt zich in een klimaat van staatspaternalisme en welzijnspatronage.'

14—Zie bij voorbeeld Bart Tromp, 'Beelden en drogbeelden van de verzorgingsstaat', in: *Vrij Nederland*, 4 november 1978, p. 27.

15—Zie bij voorbeeld: Iwan Sewandono, 'Theorie achter de verzorgingsstaat', in: Van Doorn & Schuyt op.cit., p. 47.

16—Vergelijk bij voorbeeld ook J. M. den Uyl: '[...] in die zin is het stuk van Friedman journalistiek ook wel knap, maar qua denken uiterst pover, generaliserend, vergrovend en vervlakkend.' (in: Daudt & Van der Wolk, op.cit., p. 114).

17—Zie bij voorbeeld H. Daudt: 'Men zou de verzorgingsstaat kunnen omschrijven als die fase van de parlementaire of presidentiële democratie, waarin de grote massa van de burgers als resultaat van het algemeen kiesrecht door middel van overheidsingrijpen zijn aandeel opeist van de voordelen die in de negentiende eeuw ten goede kwamen aan de betrekkelijk kleine groepen burgers die het destijds voor het zeggen hadden.' (H. Daudt, 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', in: Van Doorn en Schuyt op.cit., p. 190).

18—Zie bij voorbeeld H. Daudt: 'Wanneer [...] er fundamentele tegenstellingen over de hoogste normen van sociale rechtvaardigheid bestaan, dan gaat de democratie als besluitvormingsprocedure op nationaal niveau te gronde.' (H. Daudt op.cit., p. 217).

19—Het navolgende is voor een belangrijk deel gebaseerd op, geïnspireerd door en in kritische dialoog ontwikkeld met het werk van J. K. De Vree. Voor de onderhavige kwesties zijn vooral van belang: J. K. De Vree, 'Het stervensuur van Leviathan', 1974 en J. K. De Vree, 'Politieke integratie en desintegratie', in: M. van Schendelen (red.), *Kernthema's van de politicologie*, 1976.

20—Vergelijk hiervoor bij voorbeeld Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, 1974, p. 18: 'Absolutism was essentially just this: a redeployed and recharged apparatus of feudal domination, designed to clamp the peasant masses back into

their traditional social position, [...] the Absolutist State was never an arbiter between the aristocracy and the bourgeoisie, still less an instrument of the nascent bourgeoisie against aristocracy: it was the new political carapace of a threatened nobility.'

21—Barrington Moore Jr., op.cit., p. 22.

22—Zie bij voorbeeld Charles Tilly, 'Food Supply and Public Order in Modern Europe', in: Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, 1975 en M. Heijder, *Amsterdam, Korenschuur van Europa*, 1979, met name de hoofdstukken 4 en 5, waarin ook deze toepasselijke strofe van Joost van den Vondel uit *Sophonpaneas* wordt geciteerd (p. 40): 'Een plaag, die altijd was gevaarlijk voor den Staat | Want Hongersnood en weet van nergens op te passen, | Een uytgehongert Volk is al 't gesag ontwassen.'

23—Zie bij voorbeeld van een overzicht van de pogingen om een uiterst moderne 'welvaartspolitiek' in de Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813) te verwezenlijken: H. F. J. M. van den Eerenbeemt, 'De Patriotse-Betaafse-Franse tijd (1780-1813)', in: J. H. van Stuijvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, 1977.

24—Vergelijk hiervoor A. de Swaan, 'De mens is de mens een zorg', in: *De Gids* 1976, nr. 1-2, p. 41 e.v.

25—Zie voor een uitgebreidere analyse hiervan mijn 'Staatsvorming en conjunctuurontwikkeling', *Acta Politica*, XIII nr. 3, p. 331 e.v. Omdat het proces van staatsvorming in tijden van economische crisis sterke stimulansen ondergaat, is het van het grootste belang om juist dan aan de regering deel te nemen teneinde de ontwikkeling in de gewenste richting te (helpen) sturen. Deze conclusie is in strijd met de vooral in sociaal-democratische kring aangehangen opvatting, dat maatschappelijke hervormingen pas doorgevoerd kunnen worden met de wind van een gunstige economische ontwikkeling in de rug, en dat men dus moest weigeren regeringsverantwoordelijkheid in tijden van economische depressie te dragen. Het kamerlid Poppe verdedigde bij het optreden van het kabinet-Den Uyl deze gemakzuchtige en kortzichtige opvatting.

26—De Swaan, op.cit., p. 47.

Voorgeschiedenis: de positie van de SDAP in de periode tussen de twee wereldoorlogen. In de historische ontwikkeling van het democratisch socialisme tussen de twee wereldoorlogen zijn rapporten als het *Socialisatierapport* in 1921 en *Plan van de Arbeid* in 1935 een belangrijke factor geweest. Het *Plan van de Arbeid* was een plan tot hervorming van de samenleving. Het kwam van de toenmalige SDAP, die vanaf haar oprichting in 1894 nog nimmer regeringsverantwoordelijkheid had mogen dragen. Ook na de Eerste Wereldoorlog in 1918 werd de SDAP die inmiddels was uitgegroeid tot een grote partij, van regeringsdeelname uitgesloten. Even scheen het dat de revolutiegolf die vele Europese landen toen beroerde, ook onze grenzen zou overschrijden. Maar deze foutieve inschatting van Troelstra was het sein voor een fel tegen de SDAP gericht verzet dat ook de positie van de samenwerkende christelijke partijen in de regering versterkte. Het karakter van de SDAP bleef echter dat van een democratisch-socialistische hervormingspartij. Hetgeen niet uitsloot dat bij minderheden in de partij de revolutiedrang nog leefde.

Inmiddels had een nieuw gevormde regering van de samenwerkende christelijke partijen wel begrepen dat er zowel op economisch als op sociaal gebied veranderingen overwogen dienden te worden. Dat kwam onder meer tot uiting in de aanvaarding van het voorstel van de vrijzinnig-democraat Marchant om een staatscommissie te vormen voor de bestudering van het socialisatievraagstuk. Toen al spoedig bleek dat deze staatscommissie meer een doekje voor het bloeden was dan een serieuze poging om tot iets te komen dat in de richting van de socialisatie zou gaan, heeft de SDAP een eigen commissie voor een eigen socialisatierapport gevormd.

Voor het eerst werd daarmee het voeren van oppositie met behulp van constructieve, op maatschappijhervorming gerichte tegenmaatregelen geïntroduceerd. Er is alle aanleiding om alvorens het *Plan van de Arbeid* te bespreken, op dit *Socialisatierapport* nader in te gaan.

De commissie die het *Socialisatierapport* zou gaan opstellen, was veelzijdig samengesteld. Naast de voorzitters van SDAP en NVV, Vliegen en Stenhuis, werden als leden van de commissie benoemd theoretici zoals Wibaut, Bongers, ir. van der Waerden, de partij-ideoloog R. Kuyper (wiens cursus over de ontwikkeling van Natuur en Maatschappij ook thans nog de moeite van het bestuderen waard is), de landbouwpoliticus L. H. Mansholt (vader van Sicco Mansholt), en verder de secretarissen G. van den Bergh (de latere hoogleraar in het staatsrecht) en J. Goudriaan die later als hoogleraar en directeur van de Spoorwegen bekendheid heeft verworven. Ook nu nog kan men in het *Socialisatierapport* het begin van structuurhervormingen vinden die in het heden nog worden nagestreefd en ten dele zijn verwerkelijk.

Socialisatie van bedrijven werd in dit rapport in het bijzonder wenselijk geacht voor basisindustrieën als de steenkolenmijnbouw, de elektriciteitsvoorziening en de Nederlandse Bank. Van socialisatie van de particuliere banken wilde men afzien vanwege de complicaties die dit zou meebrengen met betrekking tot de buitenlandse credietverlening. Wel wordt in het *Socialisatierapport* een krachtig pleidooi gevoerd voor uitbreiding van het werkterrein van de Rijkspostspaarbank in de richting van een Postbank, waarvan dan ook de Postcheque- en Girodienst een onderdeel zou uitmaken. Het is treffend dit nu nog actuele probleem in een rapport van 1921 terug te vinden.

Ten nauwste verbonden met het streven naar socialisatie was de vergroting van de invloed van de werknemers op de ondernemingen. Daarover handelt een in 1923 verschenen rapport: *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap*. Daarin zijn voorstellen te vinden die in de richting gaan van werknemersvertegenwoordigers in de Raden van Commissarissen van de particuliere ondernemingen die de hulp van accountants kunnen inroepen voor de beoordeling van de balansen en verlies- en winstrekeningen.

Terzelfdertijd kwamen denkbeelden op met betrekking tot een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. In de vorm van bedrijfsraden die voor eenderde deel uit werkgevers bestaan, voor

eenderde deel uit werknemers en eenderde deel uit vertegenwoordigers van de gemeenschap door de Minister benoemd, op voordracht van een in te stellen Centraal Economische Raad. Deze publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is echter nimmer een zaak geworden die sterk insloeg bij de werknemers. Slechts in weinige ondernemingen vond deze gedachte weerklank. Vijfentwintig jaar later, na de Tweede Wereldoorlog, werd inderdaad een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie ingesteld. Maar de belangstelling hiervoor is, zoals wij weten, verzwakt en de accenten zijn verplaatst naar werknemersinvloed op de ondernemersbeslissingen, naar arbeidersparticipatie en dergelijke.

Terugblikkende op deze periode vraag ik mij af of de socialisatie-gedachte wel zo sterk bij de leden en aanhang van de partij aansloeg. Het valt op dat in tegenstelling tot wat in de jaren dertig bij de totstandkoming van het *Plan van de Arbeid* gebeurde, het aan een krachtige actie voor de verwerkelijking van socialisatie en medezeggenschap van de werkers in de bedrijven ontbroken heeft. Er is in de jaren twintig veel denkwerk verricht. Dat vond zijn weerslag in studies waarop ook nu nog met vrucht kan worden teruggegrepen.

Wij zijn nu genaderd tot de jaren dertig. Van grote invloed op de theoretische discussie in de partij was het verschijnen in 1926 van een boek van de Belgische socialist Hendrik de Man onder de titel *De psychologie van het socialisme*. De Man, in zijn jeugd zelf overtuigd marxist, nam in dit boek afstand van het marxisme. Hoewel hij de wijsgerige uitgangspunten van Marx in essentie nog steeds kon aanvaarden, richtte zijn kritiek zich vooral op het dogmatisch karakter van deze leer. Men kan echter om de betekenis van De Man voor het socialistisch denken in die tijd te kunnen beoordelen niet volstaan met te wijzen op zijn in 1927 verschenen boek *De psychologie van het socialisme*, zonder daarbij ook zijn in 1933 verschenen boek *De socialistische idee* te betrekken. In dit laatste legt hij meer de nadruk op wat hem met Marx verbindt en rekent hij af met de neiging van het dogmatisch marxisme concrete problemen van onze tijd met citaten van Marx op te lossen in plaats van van Marx te leren, dat de belangrijkste kennisbron ener bewe-

ging haar eigen reële ervaring is. Deze hernieuwde visie op de maatschappelijke achtergronden van het socialisme zou nog lang in de jaren dertig doorwerken en een praktisch politieke uitwerking krijgen in de Planpolitiek met betrekking tot de bestrijding van de crisis van het kapitalisme.

De SDAP in het begin der crisisjaren. In 1929 begon met de krach op de Amerikaanse en Engelse effectenbeurzen een niet voorziene economische crisis van ongekeerde omvang. In korte tijd steeg het aantal werklozen in Duitsland van bijna drie miljoen in 1930 tot vijfeneenhalf miljoen in 1932. In Amerika liep in deze periode de werkloosheid op tot twaalf miljoen, in Engeland tot bijna drie miljoen in 1930 om verder te stijgen tot vijfeneenhalf miljoen in 1932. In dat jaar zaten wij in Nederland met een aantal werklozen van tweehonderdzeventigduizend—een ongekeerd groot aantal voor die tijd.

In deze chaotische wereld had Nederland een regering die strak bleef vasthouden aan het principe van 'handhaven van de gave gulden'. De gevolgen waren catastrofaal. Nederland moest zijn exportprodukten tegen dure guldens zien te verkopen aan landen met door devaluatie verlaagde kosten. Toen in 1935 ook België, Frankrijk en Zwitserland hun munt lieten devalueren, was er geen houden meer aan en moest eindelijk ook Nederland als laatste dit voorbeeld volgen: vier jaren te laat. De gevolgen van dit beleid voor de werkloosheid waren desastreuus. In de periode 1932-'36 steeg de werkloosheid van 270 000 in 1932 tot 415 000 in 1936. Projecteert men deze werklozencijfers van toen in de wereld van nu, dan dient men ze in verband met de bevolkingstoename in die periode met vijftig procent te verhogen—hetgeen zou neerkomen op een aantal van 600 000 werklozen in 1979.

Niet alleen de regering—een coalitie van christelijke partijen en liberalen—maar ook de SDAP als oppositiepartij werd door deze crisis overvallen. Het regeringsbeleid kwam erop neer dat, om de waarde van de gulden op peil te houden, men moest werken met sluitende begrotingen. Dat had weer tot gevolg dat men rigoureuus moest bezuinigen op de overheidsuitgaven en de lonen en salarissen. De sociaal-democratische oppositie verzet-

te zich krachtig tegen deze bezuinigingen, aanvankelijk zonder succes. Het ontbrak de partij aan een strategie die uitzicht bood op het bestrijden en zo mogelijk opheffen van de crisis.

De politiek van de Nederlandse regering stond haaks op hetgeen in landen als Amerika en Zweden ter bestrijding van de crisis werd gedaan. Daar werd al in een vroeg stadium ingezien dat, wilde men het bedrijfsleven weer op gang krijgen, het noodzakelijk was een actieve conjunctuurpolitiek ter bestrijding van de werkloosheid te voeren. Maar dan niet zoals in Nederland door verlaging van de koopkracht van de bevolking—een gevolg van de verlaging van de rijksuitgaven, bezuinigingen op de uitvoering van openbare werken en verlaging van de lonen en werklozenuitkeringen. In deze landen werd er juist naar gestreefd de overheid op grote schaal openbare werken te laten uitvoeren om de werkgelegenheid en daarmee de koopkracht te vergroten en de investeringen te stimuleren. Het gunstig effect van dit beleid kwam tot uiting in daling van de werkloosheidscijfers—waarbij men tekorten op de begroting als noodzakelijk aanvaardde.

In de eerste crisisjaren had de actie van de SDAP een defensief karakter. Natuurlijk verzette men zich tegen de verlaging van de rijksuitgaven en andere bezuinigingsmaatregelen; een verzet dat in kracht toenam toen in 1932 het bezuinigingsrapport van de staatscommissie-Welter uitkwam. De commissie stelde bij een werkloosheid van meer dan 250 000 nog eens verdere bezuinigingen voor in de orde van grootte van 25 procent op de Rijksuitgaven, benevens inkrimping van de personeelsformatie met 12 procent en verlaging van de werklozensteun met 15 procent; uitstel van de inpoldering van de Noord-Oostpolder, vier miljoen gulden besparing door uitstel van waterstaatswerken en halvering van spoorwegwerken. Als sluitpost kwam daar nog eens bij een blijvende korting op de ambtenarsalarissen van 13 procent voor ongehuwden en 8 procent voor gehuwden.

Dit alles moest wel leiden tot naakte armoede en aldus tot aantasting van de geestelijke weerbaarheid van bijna de gehele bevolking. Een grote landelijke demonstratie van SDAP en NVV die honderdduizend man de straat op kreeg om in Den Haag

tegen de regering te gaan protesteren, gevolgd door plaatselijke demonstraties elders haalde weinig uit. De regering volhardde in haar besluit, het advies van de commissie-Welter te volgen. Het beleid van de SDAP in de oppositie bood te weinig perspectief en stuitte op sterk verzet in de linkervleugel van de partij onder aanvoering van P. J. Schmidt, de vakbondsbestuurder Fimmen en de uit de communistische partij getreden Jacques de Kadt. Hun tegen het kapitalisme gerichte actie vond steun in het in die zelfde tijd verschenen boek van de Britse socialist Brailsford, een figuur van internationaal formaat. Deze gaf in zijn onder de titel *Het socialisme nu* in Nederland verschenen boek aan hoe een radicale hervormingsbeweging door een combinatie van massa-actie en parlementaire wetgeving veranderingen in de maatschappij moest aanbrengen, die ons van de bestaande chaotische economische en sociale toestanden tot een georganiseerde maatschappij zouden brengen met een zodanig sociaal gehalte dat men van 'socialisme' kon spreken. Niet alleen de linkervleugel van de partij maar ook de plansocialisten zouden in dit boek van Brailsford een bevestiging van hun denkbeelden zien.

Het ontstaan van het Plan van de Arbeid. Zoals reeds in de vorige paragrafen is uiteengezet, hebben vele krachten hun invloed doen gelden op de ontwikkeling van de plan-gedachte in Nederland. Achtereenvolgens zal in dit verband aandacht worden besteed aan: 1 De ontwikkeling van de conjunctuurtheorie en de daarmee samenhangende invloed van de ontwikkelings-economen op de inhoud van het Nederlandse *Plan van de Arbeid*; 2 De politiek van de crisisbestrijding in andere landen, met name de Verenigde Staten en Zweden; 3 Het Russische experiment met de vijfjarenplannen; 4 De theorieën van Hendrik de Man en het Belgische Plan van de Arbeid.

[1] *De invloed van de conjunctuurtheorie.* De nieuwe denkbeelden met betrekking tot de conjunctuurtheorie zijn van grote invloed geweest op het ontstaan van het *Plan van de Arbeid*. Belangstelling voor de bewegingswetten in de economie bleek reeds in 1913 door een publikatie van de planeconoom J. van Gelderen—die wij later als een van de samenstellers van het

Plan van de Arbeid nog zullen tegenkomen. Reeds in 1913 verscheen van Van Gelderen een studie die het bestaan van lange golven in de economie signaleerde. Naast Van Gelderen moet Jan Tinbergen genoemd worden, wiens conjunctuurtheorieën de grondslag zouden gaan vormen van een beleid van bestrijding van de crisis.

In de rij van Nederlandse conjunctuurtheoretici, die in de dertiger jaren actief binnen de partij bezig waren mag zeker niet onvermeld blijven de econoom Sam de Wolff, wiens boek *Het economisch getij* sterk de aandacht trok. Daarin ontwikkelde hij op marxistische theorieën gebaseerde ontwikkelingsmodellen: een lange en korte golftheorie. Zijn theorieën, die aanvankelijk in Nederland weinig waardering ondervonden, hebben pas later de erkenning gekregen die zij verdienden. De Wolff is echter niet als een plansocialist te beschouwen, omdat zijn marxisme hem belemmerde in te zien dat men door middel van hervormingsvoorstellen het kapitalisme kan ondergraven en op wezenlijke elementen kan aantasten.

Van grote invloed voor het verkrijgen van een goed inzicht in de conjunctuur en de middelen om deze te bestrijden, was het in 1936 verschenen boek van J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*. In dit boek werden de oorzaken blootgelegd van het verschijnsel dat er in een economie over de hele linie te veel aanbod kan zijn en te weinig vraag. De factoren die tot een algemene afzetstagnatie kunnen leiden, zijn thans in principe wel bekend, maar sinds Keynes werd het overduidelijk dat deze evenwichtsstoornissen hun ontstaan vinden in de samenhang tussen consumptie, investeringen, belastingen en nationaal inkomen. Zijn theorie van de maatschappelijke evenwichtsverstoringen wees de weg naar soortgelijke oplossingen als in het *Plan van de Arbeid* zijn terug te vinden.

De invloed die van de conjunctuurtheorieën met hun lange en korte golfprognoses uitging was van tweeërlei aard. Voor de meer behoudenden in het partijkader was het vooruitzicht dat de neergaande golf waarin men zich bevond, door een golf van opgang zou worden gevolgd, aanleiding een meer afwachtende houding aan te nemen. Men moest nu eenmaal door een econo-

misch dal heen in afwachting van betere tijden. Als oppositiepartij diende men te volstaan de schade van de conservatieve regeringen zoveel mogelijk in te dammen en te bestrijden. Voor de plansocialisten daarentegen was de kennis van de bewegingswetten in de economie de basis waarop een actieve conjunctuurpolitiek ter bestrijding van de crisis en de werkloosheid zich kon ontwikkelen. De weerslag daarvan kwam in het later te verschijnen *Plan van de Arbeid* tot uiting.

[2] *Invloeden van buitenaf door de crisisbestrijding in andere landen.* In dit verband moet als eerste genoemd worden de grote ommekeer in de Amerikaanse politiek, toen president Roosevelt aan de macht kwam. Zijn crisisbestrijdingsplan, dat als een 'New Deal' werd gepresenteerd bevatte maatregelen tot productiecontrole, prijsbeheersing, afschaffing kinderarbeid, vijfendertig-urige werkweek, controle op de banken en uitvoering van openbare werken. Ter zelfder tijd werd in Zweden, waar de socialisten aan de macht waren, een actieve politiek van uitvoering van openbare werken gevoerd, door middel waarvan men er in slaagde de werkloosheid aanzienlijk terug te drukken. In deze buitenlandse ervaringen vonden de plansocialisten de bevestiging van de juistheid van hun standpunt dat de crisis door op nieuwe economische inzichten gebaseerde programma's moest worden bestreden.

[3] *Het Russische experiment met de vijfjarenplannen.* Aan de Amsterdamse universiteit werd aan het plansocialisme veel aandacht besteed. De Amsterdamse hoogleraar in de economie, Frijda, hield een speciaal college waarin hij aan het kunnen functioneren van het marktmechanisme binnen de planeconomie en de economische rekening bij een gecentraliseerde voortbrenging, in het bijzonder aandacht besteedde. Een in die tijd verschenen boek van de Duitse liberale hoogleraar Ludwig von Mises, *Gemeinwirtschaft*, was voor hem aanleiding dit probleem als oefenstof voor zijn studenten aan de orde te stellen.

Von Mises bestreed dat kostenprijsberekening binnen een op een plan berustende economie mogelijk was. 'Ohne Wirtschaftsrechnung keine Wirtschaft', was zijn stelling. Aan de hand van deze en andere publikaties over dit onderwerp werd in de collegezalen druk gediscussieerd. Deze discussies hielden maar ten

dele verband met de plannen tot conjunctuurbeheersing, die op dat moment als middel ter bestrijding van de werkloosheid aan de orde waren, maar zij bevorderden wel het kritisch denken over de betekenis die aan het marktmechanisme in onze maatschappelijke orde moet worden toegekend. Zo was er ondanks alle kritiek, die men in de kringen van de SDAP had op de richting waarin de dictatoriaal geregeerde Sovjet-Unie zich ontwikkelde, in wetenschappelijke kringen binnen en buiten de partij aanvankelijk wel belangstelling voor dit sovjet-experiment, een belangstelling die later toen het Stalinisme in Rusland oppermachtig was en de terreur in alle hevigheid woedde, snel zou verdwijnen.

[4] *De theorieën van Hendrik de Man en het daarmee samenhangende Belgische Plan van de Arbeid.* De invloed van Hendrik de Man op de totstandkoming van het *Plan van de Arbeid* mag niet onderschat worden. Van praktisch politiek belang was vooral wat hij schreef over de uitzichtloosheid van de tot nog toe gevoerde politiek. Ter discussie stond daarbij de vraag of Marx' theorie nog wel juist was dat de ontwikkeling van het kapitalisme een steeds omvangrijker proletariaat ten gevolge zou hebben, waardoor er een meerderheid zou ontstaan, die de mogelijkheid zou openen voor de socialisten om via de stembus aan de macht te komen.

De Man zet vraagtekens achter deze opvatting. Hij wijst erop dat op de fase van de industrialisatie, waarin de machine de oude handwerkslieden door het arbeidersproletariaat vervangt, een nieuwe fase volgt, waar bij de intrede van de automatisering de machine de mens zelf vervangt. In de eerste fase schept de technische vooruitgang een steeds talrijker wordend industrieproletariaat. In de tweede fase—de automatisering—vermindert het aantal arbeiders ten gunste van controlerende employés en worden arbeiders ontslagen. De sociale statistieken weerleggen de hypothese dat de industriearbeiders door de verdere ontplooiing van het kapitalisme voorbestemd zijn een meerderheid te vormen. Om deze te verwerven, is men op deelname van andere groepen buiten de arbeiders in engere zin aangewezen. Deze nieuwe middenstand van beambten en groepen ambtenaren in dienstverlenende en verzorgende beroepen gaan een

niet te verwaarlozen deel van de bevolking uitmaken. De vraag is of deze ontwikkeling aan de socialistische beweging een drijfkracht kan geven die sterk genoeg is de uit elkaar lopende belangen van hen die het slachtoffer zijn van deze ontwikkeling te overbruggen door een gemeenschappelijk belang bij de verwerkelijking van bepaalde eisen. Dat vereist een totaal andere presentatie van de socialistische eisen aan de kiezers. De Engelse historicus R. H. Tawney heeft de socialistische verkiezingsprogramma's treffend vergeleken met een glinsterend bos van kerstbomen met geschenken voor iedereen. Bij elk verkiezingsprogramma werd deze kerstboomversiering met al haar radicale hervormingseisen weer te voorschijn gehaald zonder dat het ooit tot verwerkelijking kwam.

Zo was het zeker in het begin van de crisisjaren. Het ontbrak aan een beleidsplan tot fundamentele hervorming van de maatschappij, waarbij men van tevoren met de technische moeilijkheden, belemmeringen en weerstanden rekening had gehouden. Volgens De Man was de tijd aangebroken dat de socialistische partijen niet meer alleen met een programma, maar met een Plan te voorschijn kwamen, een plan als uitdrukking en symbool van socialistische actie waarbij men voortaan de omwenteling der produktie-orde tot directe eis maakte. Op de voorgrond moest daarbij staan het overbrengen van bank- en credietinstellingen in gemeenschappelijk bezit, direct daarachter de socialisatie van de grote basisindustrieën voor zover deze in het stadium der monopolistische concentratie zijn getreden en de onteigening van de grond in landen waar nog grootgrondbezitters zijn. Het Plan diende in een uitgewerkt programma van wetsvoorstellen aan de orde gesteld te worden.

De hierboven geschetste gedachten mondden inderdaad uit in een Belgisch Plan van de Arbeid waarin tevens een Openbare Werken-plan was opgenomen. Dit Belgische voorbeeld is ongetwijfeld voor Nederland een stimulans geweest voor de totstandkoming van een eigen Nederlands *Plan van de Arbeid*. Het resultaat van de Plan-actie in België was, dat al gauw een nieuwe regering—het kabinet-Van Zeeland—aan de macht kwam, waarin De Man de ministerspost van Openbare Werken bekleedde. Daarmee schaarde België zich in de rij van landen

die door een actieve conjunctuurpolitiek de werkloosheid te lijf gingen.

Voor het overige heeft De Man in de praktische politiek niet veel van zijn in zijn boeken uiteengezette theorieën in praktijk willen of kunnen brengen. Als praktisch politicus heeft hij in ernstige mate gefaald, hetgeen zijn dieptepunt vond in zijn collaboratie tijdens de bezettingstijd. Na de oorlog is hij naar Zwitserland uitgeweken teneinde een rechterlijke uitspraak die hem ter dood dreigde te veroordelen te ontwijken. Een diep treurig einde van een man die door zijn grote intellectuele gaven een belangrijke bijdrage geleverd heeft voor het evolueren van het socialistisch denken, maar aan wie het op beslissende momenten in zijn leven aan inzicht en karakter ontbroken heeft. Maar daarmee zijn de theorieën die hij in de vooroorlogse jaren heeft ontwikkeld niet veroordeeld en wordt men nog steeds bij het herlezen van zijn boeken getroffen door zijn originaliteit en visie op de maatschappelijke ontwikkeling; denkbeelden die ook nog in deze tijd van waarde zijn.

Welke personen en groepen waren bij het totstandkomen van het Plan van de Arbeid betrokken? In het bovenstaande hebben wij reeds enkele aanwijzingen gegeven op welke personen bedoeld wordt. Het is nuttig hierover thans iets meer te vertellen. De namen van ir. H. Vos, prof. dr. J. Tinbergen, prof. dr. J. van Gelderen en ir. Th. van der Waerden verdienen hier vermelding.

Hein Vos, een jong ingenieur op wie zich later de Plan-actie zou concentreren, was geboren in Tijnje op het Friese platteland. Na zijn studie in Delft kreeg hij als elektrotechnisch ingenieur een baan bij de Octrooiraad. Zijn belangstelling voor de politiek en de wiskunde bracht hem in contact met Tinbergen, wiens econometrie van grote waarde zou blijken te zijn voor de uitwerking van het *Plan*.

Van der Waerden en Van Gelderen behoorden tot de oudere socialisten. In de SDAP van voor de Eerste Wereldoorlog hadden zij hun sporen al verdiend, Van der Waerden als lid van de commissie die het *Socialisatierapport* had samengesteld. Hij zou spoedig zijn entree maken in de Tweede Kamer, als des-

kundige op het terrein van de elektriciteitsvoorziening en vraagstukken die verband hielden met de rationalisatie. Veel bekendheid verkreeg zijn in 1927 verschenen brochure *De grenzen van het historisch materialisme* waarin hij de gangbare opvatting van de historisch economische maatschappijbeschouwing kritisch benaderde zonder deze echter geheel te verwerpen. Tinbergen had reeds vroeg bekendheid verworven door een studie in opdracht van de Volkenbond, waarin hij een model voor een volkshuishouding opzette en dat kwantitatief toetste. Hij is daarmee voorloper geworden van een gehele school van econometristen en is in deze zin als een der pioniers van de moderne economie te beschouwen.

Bij een antwoord op de vraag, welke personen en groepen bij de voorbereiding van het *Plan* betrokken waren, mag de invloed die van de Sociaal-democratische Studenten Clubs is uitgegaan niet onvermeld blijven. In die kring was er grote belangstelling voor deze nieuwe politieke aanpak waarin zich de aanhangers van de linkervleugel in de partij en de plansocialisten konden vinden. Al spoedig vormden zich binnen de SDSC in Amsterdam—de enige stad in die tijd met een universiteit die over een economische faculteit beschikte—studiegroepen van studenten die op basis van de door De Man ontwikkelde denkbeelden de planeconomie als onderwerp van hun studie kozen.

De colleges van de hoogleraar Frijda over de planeconomie en de door professor Limperg ontwikkelde theorie van de vervangingswaarde boden daartoe alle gelegenheid. Limpergs leerling, de latere hoogleraar S. Kleerekoper, heeft in een bedrijfs-economisch leerboek de theorie van Limperg, die wonderwel paste in de door Tinbergen en anderen ontwikkelde conjunctuurbestrijdingstheorieën, toegepast op de planhuishouding. Ook hij wijst in zijn boek op het belang van juiste calculatiemethoden, waarbij calculatie op basis van de vervangingswaarde wordt aanbevolen. Als middel tot ordening van de produktie wordt de expansiebeheersing door een van overheidswege ingestelde accountantscontrole aanbevolen; een gedachte die men later in het *Plan van de Arbeid* zal terugvinden. Als econometrist kan Kleerekoper gerekend worden tot de school van Tinbergen. Ook hij behoorde tot de groep van waaruit het

Plan van de Arbeid werd voorbereid, nog voor het officieel door de partij was aanvaard.

In 1934 was het dan zover. Het op 2 april van dat jaar gehouden congres nam een resolutie aan waarin men zich uitsprak voor een *Plan* ter bestrijding van de werkloosheid, gericht op ordening van het economisch leven. Aan een in te stellen wetenschappelijk bureau droeg het congres op in samenwerking met een door partij en vakbeweging te benoemen commissie een plan te ontwerpen om de overgang naar een op ordening gerichte maatschappij mogelijk te maken. Tot directeur van het Wetenschappelijk Bureau werd benoemd ir. H. Vos. Als curatoren fungeerden mr. dr. G. van den Bergh (voorzitter), de latere hoogleraar in het Staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam, prof. dr. J. van Gelderen, prof. dr. J. Tinbergen en dr. ir. Th. van der Waerden, terwijl in overleg met de Socialistische Vereniging ter Bestudering van Maatschappelijke Vraagstukken tot curator werd aangewezen het Tweede-Kamerlid A. W. IJzerman.

Wat bij deze samenstelling van het Curatorium opvalt, is het rijke arsenaal aan intellectueel vermogen waaruit voor de samenstelling van het *Plan* kon worden geput. De vakbeweging was in die tijd nog niet in staat eigen intellectuele krachten in het Curatorium aan te wijzen. (Dit zou pas veranderen toen in de jaren vijftig het NVV ook een eigen Wetenschappelijk Bureau kreeg, benevens eigen juristen in de Bureaus voor Arbeidsrecht.) In de gemeenschappelijke commissie van SDAP en NVV, die in samenwerking met het Wetenschappelijk Bureau het *Plan* zou ontwerpen, was het vakverbond wel in evenredigheid vertegenwoordigd.

Met voortvarendheid werd de uitwerking van het *Plan* ter hand genomen, waarbij een beroep gedaan werd op een groot aantal deskundigen, hetzij voor geregelde medewerking door zitting te nemen in de commissies, hetzij door het geven van schriftelijke of mondelinge adviezen. Onder leiding van Hein Vos en prof. Van Gelderen werden kleine werkgroepen gevormd, die zich met bepaalde onderdelen van het *Plan* bezighielden, aan de hand van een schema waarin reeds de constructie van het *Plan* lag opgesloten. Naast een groep die was belast

met de uitwerking van de door Vos opgestelde algemene richtlijnen van het *Plan* waren er werkgroepen voor de beheersing van het conjunctuurverloop, de openbare-werkenpolitiek en de rationalisatie, alsmede gespecialiseerde werkgroepen voor de middenstand, de landbouw, de textielindustrie, het bouwbedrijf en de volkshuisvesting, het vervoerwezen en—gezien de actualiteit van het onderwerp—een werkgroep-Indonesië.

In het later te verschijnen *Handboek voor het Plan* kreeg dit een goede aanvulling door artikelen van Wibaut en Hilda Verwey-Jonker, die het *Plan* zouden uittillen boven zijn nationale dimensies en de internationale aspecten daarvan zouden belichten. Aan al dit werk is door de leden van de SDSC krachtig meegewerkt, terwijl ook van de hulp van gespecialiseerde, niet academisch geschoolde deskundigen gebruik werd gemaakt. Het is ondoenlijk hier de grote lijst van medewerkers aan het plan op te nemen. Wij volstaan met vermelding van de leden van de groep-Algemene Richtlijnen en Beheersing van het Conjunctuurverloop. In deze werkgroep hadden zitting drs. S. Kleerkoper, drs. P. Kuin, drs. G. M. Nederhorst en toen toch al drs., later prof. dr. W. J. van den Woestijne, benevens dr. F. M. Wibaut.

De inhoud van het Plan van de Arbeid. Het *Plan van de Arbeid* was in de eerste plaats een plan van openbare werken ter bestrijding van de werkloosheid. In drie jaar tijds wilde men per jaar tweehonderd miljoen gulden voor het doen uitvoeren van openbare werken uitgeven. Berekeningen toonden aan dat er als direct gevolg voor vijftig- tot vijfenvijftigduizend man nieuw werk zou komen. Door binnenlandse opdrachten, direct voortvloeiende uit het werkenplan, kwamen er naar schatting nog twintigduizend arbeidsplaatsen bij. Als *direct* gevolg van het aanvangen van werken zou er dus nieuw werk ontstaan voor zeventig- tot vijfenzeventigduizend man. Verhoging van de koopkracht van de tewerkstelling van duizenden werklozen zou de werkgelegenheid nog verder doen stijgen. In samenhang met de verhoging van de koopkracht door verlagingen van huren, hypotheekrente en pacht betekende dit dat men globaal op tweehonderdduizend nieuwe arbeidsplaatsen per jaar uitkwam, dat wil zeggen op zeshonderdduizend arbeidsplaatsen

in drie jaar, de periode waarin de samenstellers van het *Plan* zich hadden voorgenomen de werkloosheid onder de knie te krijgen.

Het openbare-werkenplan bewoog zich binnen de grenzen van de op kapitalistische leest geschoeide samenleving. Op tal van andere punten bevatte het *Plan* hervormingsvoorstellen om middelen te krijgen waardoor men in het vervolg crises zou kunnen voorkomen. Daarbij maakt de oude gedachte van het in handen van de gemeenschap brengen van de particuliere eigendom, zoals deze was neergelegd in het *Socialisatierapport* van 1921, plaats voor het overbrengen van een deel van de beschikkingsmacht over het bezit naar de overheid. Zodoende hoopte men dat gedeelte van de particuliere beschikkingsmacht, dat in particuliere handen crises kan veroorzaken of bevorderen, te neutraliseren. In de op verandering van de maatschappelijke structuur gerichte delen van het rapport over conjunctuurbestrijding en daarbij vooral over de conjunctuurbeheersing in de toekomst, wordt dit nader uitgewerkt. Socialisatie van de beschikkingsmacht in plaats van socialisatie van de eigendom der produktiemiddelen heeft het voordeel dat men niet met schadeloosstelling te maken krijgt, maar toch een zekere greep op het sturen van de maatschappelijke krachten ten gunste van de gemeenschap verwerft. De samenstellers van het *Plan* erkennen dat uitvoering van hun voorstellen nog geen socialisme brengt. Wel wordt met nadruk betoogd dat voor de sociaal-democratie in die tijd het *Plan van de Arbeid* een stap is op de weg naar het socialisme.

Als middel daartoe is een volgens plan gerichte en geordende voortbrenging een eerste voorwaarde. Ook de beheersing van het conjunctuurverloop dient zich volgens plan te voltrekken. De instelling van een Centraal Conjunctuurbureau wordt daartoe noodzakelijk geacht. Voor de zo noodzakelijke beheersing van het credietwezen en het leiden van de credietstromen in maatschappelijk juiste richting, kan dit bureau goede diensten bewijzen.

Hier grijpt het *Plan* terug op het *Socialisatierapport* van 1921 dat het in gemeenschapshanden brengen van de Nederlandse Bank bepleit teneinde daarmede toezicht op de credietverstrek-

king van de particuliere banken te verkrijgen. De wijze waarop dit toezicht zal dienen plaats te vinden, wordt in het *Plan* nader uitgewerkt. Al deze maatregelen hebben ten doel de leningpolitiek en de belastingpolitiek van de regering aan conjunctuurele doeleinden dienstbaar te maken en de totale bedrijvigheid te vereffenen door het verschuiven van de uitvoering van openbare werken van de tijden van goede naar die van slechte conjunctuur.

Deze maatregelen, hoe belangrijk ook, geven echter nog niet de absolute garantie dat overmatige expansie van het productieapparaat geheel tot het verleden zal gaan behoren. Alleen al het feit dat in Nederland veel expansie door interne reservering gefinancierd wordt, heeft de samenstellers van het *Plan* tot een meer directe beheersing van de expansie doen besluiten. Belangrijke uitbreidingen van de capaciteit zullen aan bepaalde voorwaarden moeten worden gebonden en aan de goedkeuring van een Algemeen Economische Raad. Of, als er in de bedrijfstak een bedrijfsschap bestaat, aan de goedkeuring daarvan, na onderzoek door een in te stellen onafhankelijke accountantsdienst. Deze nogal stringent geformuleerde bepalingen laten de nodige versoepeling toe met betrekking tot het risico dat de gemeenschap loopt bij foutieve expansies, terwijl ook nadere gedragslijnen nodig zijn voor de in internationaal verband werkende ondernemingen.

Als sluitstuk hiervan grepen de samenstellers terug op een voorstel uit het *Socialisatierapport* om bij de uitwerking van plannen gebruik te maken van de hulp van accountants. Om de drang tot expansie—een verschijnsel dat in 1929 tot de crisis heeft geleid—in de juiste banen te leiden is het van belang hoe en volgens welke methode er wordt gecalculeerd. De invloed van Limperg is duidelijk merkbaar in het voorstel de calculatie op basis van de vervangingswaarde verplichtend te stellen. Deze vorm van kostprijsberekening werkt, zoals thans algemeen wordt ingezien, gunstig op het conjunctuurverloop. Het leidt ertoe dat door hoge prijzen in de hoogconjunctuur productie en verbruik zullen afnemen, terwijl omgekeerd in de laagconjunctuur, wanneer de winsten en daarmee de prijzen relatief laag zijn, een al te grote teruggang in het verbruik door tekort aan koopkracht wordt afgeremd.

Voor de beheersing van het conjunctuurverloop wordt ook beheersing van het tempo waarin de rationalisatie plaatsvindt noodzakelijk geacht. Op dit deel van het rapport heeft Van der Waerden zijn stempel gedrukt. Rationalisatie op zich zelf kan nuttig en noodzakelijk zijn, omdat het in wezen betekent dat men het einddoel bereikt met minder offers. Maar er zijn ernstige gevaren voor de werkgelegenheid in het geval van een uit de hand gelopen rationalisatie.

In het *Plan* worden daarom voorstellen gedaan om door een planmatige rationalisatie de gevaren voor de werkgelegenheid te verkleinen. Wil rationalisatie zinvol zijn, dan moet ze de maatschappelijke kosten (wachtgelden, kosten van vroegtijdige pensionering, kosten van omscholing en het verkrijgen van nieuwe werkgelegenheid) kunnen opbrengen. Om deze kosten te berekenen moet men nagaan welk geldbedrag nodig is op het tijdstip van invoering van de nieuwe machine om er in de volgende jaren de wachtgelden en dergelijke uit te kunnen betalen. Met dit geldbedrag ineens moet de invoering van een nieuwe machine worden belast.

Een tweede belangrijke factor ter bevordering van een verantwoorde rationalisatie is de gelijktijdige rationalisatie binnen een groot aantal ondernemingen te voorkomen. Daaruit volgt de in het *Plan* bepleite noodzaak de invoering van machines te beheersen, teneinde de rationalisatie in het gewenste tempo te doen plaatsvinden.

Na het algemene gedeelte van het *Plan van de Arbeid* volgen er speciale hoofdstukken over de industrialisatie (het scheppen van arbeidsplaatsen door nieuw op te richten industrieën), de landbouw, de middenstand, het bouwbedrijf en de volkshuisvesting, de textielindustrie en het vervoerswezen. Dit zijn onderwerpen waarop hier niet verder kan worden ingegaan— evenmin als op het hoofdstuk Indonesië dat, hoe belangrijk ook, maar zijdelings met de Planpolitiek te maken had.

Belangrijk is het te vermelden, dat na de verschijning van het boekwerk *Plan van de Arbeid* er nog andere sectorplannen werden gepubliceerd in aparte rapporten. Als eerste verscheen *Het Plan van de Arbeid en de Mijnindustrie*, waarin ondanks de juridische problemen in verband met de concessie-

verlening onteigening van de particuliere mijnen werd bepleit. Daarop volgden vergelijkbare rapporten voor het vervoerwezen, de binnenscheepvaart, het bouwbedrijf en de voedingsmiddelenindustrie plus op speciale beroepen gerichte publicaties als *De Ambtenaren en het Plan van de Arbeid* en een *Plan voor de Middenstand*.

Na al deze voorbereiding en de arbeid in de groepen van deskundigen kon in april 1935 een buitengewoon congres van SDAP en NVV het *Plan* goedkeuren, benevens een door een speciale commissie ontworpen organisatie van de te voeren actie. In een 'Manifest' werd het *Plan* aan het volk gepresenteerd als een samenstel van maatregelen om: *a* het economisch leven uit de verlamming op te wekken en de werkloosheid terug te dringen; *b* toekomstige conjunctuurschommelingen zoveel mogelijk te temperen; *c* de produktie en distributie te ordenen en te doen aansluiten aan de volksbehoefte; *d* het algemeen welvaartspeil duurzaam te verhogen. Voor het eerst in den lande waren in het *Plan* denkbeelden en gedachtengangen neergelegd, die bij de politieke meningsvorming tijdens de bezetting een belangrijke rol zouden spelen en na de bevrijding in aanzienlijke mate het regeringsbeleid zouden bepalen.

In de politieke praktijk van de jaren dertig stuitte dit plan bij de achtereenvolgende regering-Colijn echter op fel verzet. Het is verbazingwekkend nu nog eens over te lezen hoe beneden de maat deze kritiek op moderne stromingen in het wetenschappelijk denken wel geweest is. Gelukkig ondervonden de denkbeelden van het *Plan* in wetenschappelijke kring meer begrip. In een in 1938 door de Amsterdamse Kring van Economen in Woudschoten gehouden conferentie stonden de vraagstukken van planpolitiek, ordening en conjunctuurbeheersing centraal. Inleiders waren de Amsterdamse hoogleraar Limperg, prof. dr. F. de Vries van de Economische Hogeschool in Rotterdam en prof. dr. M. J. H. Cobbenhagen, hoogleraar in de economie in Tilburg. Er bleek een grote mate van overeenstemming te bestaan over de beginselen waarop het in het *Plan* bepleitte beleid was gebaseerd.

Maar intussen ging de aanval van de regering-Colijn op het *Plan* door. Dit noodzaakte opsteller Hein Vos tot een te-

genaantal. Hij schreef een brochure onder de titel *Het costelijk mal of te wel de historie van de kritiek op het plan van de arbeid*. Deze brochure werd tegen de prijs van vijf cent aan de man gebracht. In grote oplage werden alle argumenten weerlegd; dit alles als onderdeel van een der meest spectaculaire acties ooit in Nederland gevoerd voor een politiek doel. Het door Meijer Sluysen geredigeerde colportageorgaan *Vrijheid, Arbeid, Brood*, oorspronkelijk een strijdorgaan tegen communisme en fascisme, dat reeds in 1933 een oplage had van 80 000 exemplaren, zette zich nu ook in voor de actie voor het *Plan*. In de loop van 1936 werden twaalf manifesten verspreid in een totaal oplage van bijna negentien miljoen exemplaren. Daarnaast werden 180 000 *Planbrochures* in dat jaar aan de man gebracht.

Het Wetenschappelijk Bureau zette onverdroten zijn wetenschappelijk onderzoek ten dienste van de propaganda voor het *Plan van de Arbeid* voort. In 1936 publiceerde het een met hulp van de sociaal-democratische vrouwenclubs ingesteld onderzoek naar de toestand van kleding, onderdak en schoeisel in de arbeidersgezinnen. Het rapport bracht erbarmelijke toestanden aan het licht in de gezinnen van de werklozen en laagst betaalden. Bij de actie voor het *Plan* werden ook de aan de SDAP en NVV verwante organisaties betrokken. Belangrijke steun werd ondervonden van de VARA, het Instituut voor Arbeidersontwikkeling en de AJC. Al deze organisaties werden ingeschakeld om het *Plan* zoveel mogelijk ingang te doen vinden.

Een belangrijke steun heeft de discussie over het *Plan* ondervonden van de door W. Banning opgerichte Arbeidsgemeenschap van de Woodbrookers. Dit centrum van religieus-socialistische bezinning stond wijd open voor groepen die zich nader wilden verdiepen in en bezinnen op de planpolitiek. Hoogtepunten waren de conferenties waar Hendrik de Man, maar ook de oude dichteres Henriëtte Roland Holst als inleider optrad. Gedurende de gehele actie werden in Bentveld plancursussen gehouden terwijl de werklozeninternaten er een belangrijke plaats innamen. Ook de rol van de AJC mag niet onvermeld blijven. Naar buiten verwierf zij sympathie voor de wijze waarop zij kleur en stijl gaf aan de grote *Plan*-demonstraties. Naar binnen was zij het toevluchtsoord voor de werkloze jon-

geren en voor de uit Duitsland gevluchte sociaal-democraten, aan wie zij onderdak bezorgde. De AJC heeft de partij en het NVV een groot aantal kaderleden geschonken, die men in het heden nog op tal van plaatsen terugvindt.

De 10de mei 1940 maakte aan al deze activiteiten een einde. De duisternis van de Bezetting trad in en zij zou vijf lange jaren duren.

Vergelijking van het Nederlandse Plan van de Arbeid met soortgelijke plannen in andere landen. Het Nederlandse *Plan van de Arbeid* is niet in alle opzichten met plannen die op dit gebied in andere landen waren ontwikkeld te vergelijken. Voor de hand ligt een vergelijking van het Nederlandse *Plan* met het *Plan van de Arbeid* van de Belgische Werkliedenpartij, dat onder invloed van De Man tot stand kwam. In België lag sterker de nadruk op een verandering van de maatschappelijke structuur van de voortbrenging dan in Nederland. Het Belgische plan verdeelt de economie in twee delen: een genationaliseerd gedeelte en een particuliere sector. Het eerste omvat nationalisatie van het credietwezen, van de krachtopwekking en van het transportwezen. Bedrijven die het economisch leven beheersen, zullen onder controle van de overheid moeten gaan functioneren.

In het gedeelte van het plan, waarin de bedrijven nog in particuliere handen blijven, zal behoudens voor de monopolistische bedrijven de vrije concurrentie onaangetast blijven. Het plan wil op deze manier het bestaande produktiesysteem fundamenteel veranderen, maar streeft er tegelijkertijd naar om de middengroepen nieuwe bestaanszekerheid te verschaffen. Daarnaast richt het zich op vermindering van de werkloosheid door het doen uitvoeren van openbare werken, waarvoor een bedrag van vijf miljard frank diende te worden uitgetrokken. De samenstellers moesten echter erkennen, dat dit bedrag op een vage schatting berustte. De juiste gegevens voor de exacte vaststelling van de benodigde bedragen zouden pas te krijgen zijn, wanneer men zelf als regering het heft in handen heeft. Hier tekent zich een duidelijk verschil af met het Nederlandse *Plan* dat juist gekenmerkt wordt door een zeer gedetailleerde studie

van de omvang van het werkenplan en de gelden die hiervoor nodig zijn. Karakteristiek voor de wijze, waarop men in België tegen het plan aankeek is de uitspraak van De Man. 'Het Plan is niets, de actie voor het Plan is alles.'

Een ander punt waarin het Belgische plan zich van het Nederlandse onderscheidt, is dat aan het Nederlandse plan een conjunctuurtheorie ten grondslag ligt, welke in het Belgische ontbreekt. Anderzijds wordt in het Belgische plan veel sterker de nadruk gelegd op de beheersing van het credietwezen dan in Nederland. Tegen de achtergrond van de structuur van de Belgische economie met de overheersende positie die de Société Generale en andere banken daarin innamen, is dat begrijpelijk, evenzeer als het begrijpelijk is dat in Nederland, waar in de vooroorlogse jaren de banken veel minder bij de verstrekking van langlopende credieten aan de ondernemingen betrokken waren en de expansie meer via de interne reserveringen van de ondernemingen plaatsvond, op de financiering door de banken minder de nadruk werd gelegd. Hetzelfde kan gezegd worden van het bestaan van grote monopolies in de samenleving, die in België veel sterker ontwikkeld waren dan in Nederland waar de monopoliserende bedrijven zich nog maar in het begin van hun expansie bevonden en tot enkele industrieën beperkt bleven. Ten slotte was het Belgische plan minder gedetailleerd dan het Nederlandse. Er ontbraken speciale op bepaalde bedrijfstakken gerichtte deelplannen.

Niet het Nederlandse *Plan* maar het Belgische heeft model gestaan voor vergelijkbare plannen in Frankrijk en Zwitserland. In Engeland heeft de Labour Party het plansocialisme nooit onderdeel gemaakt van haar programma's. Wel vormden nationalisatie van de basisindustrieën en van de grote monopolies de kern van het verkiezingsprogram, maar een inpassen van dit beleid in een socialistisch plan, waarin ook openbare werken ter bestrijding van de werkloosheid een plaats hadden gevonden, ontbrak. Des te opvallender is het dat in intellectuele kringen van de partij, die elkaar in de Fabian Society en later in de Liga van Socialisten gevonden hadden, grote belangstelling voor het plansocialisme bleek te bestaan. Deze studiekringen publiceerden rapporten die zeer tot de studie tot het plansocia-

lisme hebben bijgedragen. We vermelden zonder op volledigheid aanspraak te maken de studies van de hoogleraren G. D. H. Cole (*The Intelligent Man's Guide through World Chaos*), Barbara Wootton (*Plan or No Plan* en *Freedom under Planning*), de econoom John Stanfield (*Plan We Must*) en van Sir Stafford Cripps, de econoom die later in het oorlogskabinet de post van economische zaken zou beheren, het boek *Problems of a Socialist Government*.

In 1934 nam De Man het initiatief tot een conferentie van alle socialisten die bij het plansocialisme betrokken waren. In de abdij van Pontigny verzamelden zich bovengenoemde Britse en hun continentale geestverwanten uit België, Nederland, Zweden, Denemarken, Zwitserland en Frankrijk. Deze eerste conferentie zou het startsein blijken te zijn voor een aantal andere conferenties, die tot aan het uitbreken van de oorlog zijn gehouden en na de oorlog nog korte tijd zijn voortgezet. Voor Nederland namen als vaste deelnemers aan deze conferenties deel: de directeur van het Wetenschappelijk Bureau ir. H. Vos en de schrijver dezes, die in 1936 adjunct-directeur van het Bureau was geworden.

Tijdens de eerste conferentie bleek er in Frankrijk een plan te zijn ontworpen door het vakverbond CGT. Dit Franse plan bleek een getrouwe kopie te zijn van het Belgische plan, met dien verstande dat bij de Fransen meer dan bij het Belgisch plan de nadruk werd gelegd op de rol die de openbare werken bij de bestrijding van de werkloosheid zouden kunnen spelen. Op basis van een bedrag van vijf tot zeven miljard francs had men een plan ontworpen, dat zich over een periode van vijf jaren zou uitstrekken. Ook hier ontbraken concrete projecten en cijfers over het effect dat de uitvoering van dit plan op de werkloosheid zou hebben. Wel stond ook hier de nationalisatie van het credietwezen centraal. De Banque de France diende genationaliseerd te worden, een Conseil Supérieur de l'Économie zou als opperste planorgaan controle op de genationaliseerde industrie dienen uit te oefenen om de credietstroom in goede banen te leiden. Ook de basisindustrieën dienden onder overheidsbeheer gesteld te worden. Het particuliere bedrijfsleven diende te functioneren binnen het raam van de 'économie diri-

gée'. Dit alles overziende, moet men concluderen dat alleen het Nederlandse *Plan* gebaseerd was op moderne inzichten om de verslechtering van de conjunctuur effectief te bestrijden.

Om op dit gebied aansluiting te vinden, moest men in die tijd de blik richten op de regeringspolitiek van de Scandinavische landen, waar de sociaal-democraten een belangrijk aandeel in de regeringsverantwoordelijkheid hadden. In deze noordelijke landen toonde men toen aan dat het voor een staat praktisch mogelijk is, in de goede jaren te sparen voor de slechte. De begroting van Denemarken had een voordelig saldo van 3 miljoen kronen. Het zou dus mogelijk zijn geweest in Denemarken de belastingen te verlagen of enkele buitengewone belastingen af te schaffen. Voorlopig deed men dit echter niet, omdat men de nodige fondsen wilde vormen voor de jaren tijdens welke de internationale crisis overheidshulp nodig maakte. Dezelfde vooruitziende politiek treft men in die jaren aan in Noorwegen en Finland. In geheel andere vorm vinden we hetzelfde beginsel terug in de regeringspolitiek in Noorwegen. Ook in Noorwegen is men door openbare werken en industrialisatie de crisis te boven gekomen.

Teneinde de toestand te bestendigen, werd een wetsontwerp ingediend ter beperking van het dividend op aandelen. Boven een bepaald percentage mochten de ondernemingen geen winst uitkeren. Het deel van de winst dat op deze wijze overbleef, moest voor een deel gestort worden in een algemeen fonds ter vergroting van het weerstandsvermogen van het bedrijfsleven. Dit fonds moest dienen om in tijden van slapte het bedrijfsleven te steunen en om de werkgelegenheid te vergroten. Een ander deel van de niet aan de aandeelhouders uitgekeerde winst moest gestort worden in arbeidersfondsen, die bedoeld waren om arbeiders en andere werknemers een aandeel in de conjunctuurwinst te garanderen. Bij stopzetting van het bedrijf zouden ze uit deze reserve hun werklozensteun en bij ouderdom of invaliditeit hun pensioen betaald krijgen. (In deze tijd worden deze denkbeelden vrij algemeen aanvaard, maar aan het einde van de jaren dertig moest er nog hard gevochten worden om ze door de regeringen aanvaard te krijgen.)

De historische betekenis van het Plan van de Arbeid. Terugblikkend op de rol, die het *Plan van de Arbeid* in het politieke leven in Nederland heeft gespeeld, kan men zeggen dat het een belangrijke functie heeft vervuld om het uitzichtloze van de crisis te overwinnen. Hierin zou echter in 1937 een terugval ontstaan. Het *Plan* was een program, gericht op de binnenlandse politiek. In de jaren 1937 en daarna kwam echter het kernpunt van de politiek juist op vragen van buitenlands beleid te liggen. En daar waar vragen van oorlog en vrede aan de orde waren, liet de arbeidersbeweging het door gebrek aan een politiek programma afweten. Hoewel bepaalde denkbeelden van het *Plan* inmiddels gemeengoed waren geworden, is het elan dat de plan-actie de arbeidersbeweging gegeven had, daarom niet op de zelfde hoogte gebleven.

Dit neemt niet weg, dat het de historische verdienste van het *Plan* en van allen die aan de verwezenlijking daarvan gewerkt hebben, is geweest dat zij in het diepst van de crisis de arbeidersbeweging heeft geactiveerd zodat er weer hoop ontstond op een betere toekomst. Ook vanuit ander gezichtspunt heeft het *Plan* zijn uitwerking gehad. Het was de redding uit de onvruchtbare tegenstelling tussen hen die van de socialistische revolutie alle heil verwachtten en hun tegenstanders, de reformisten die het einddoel door hervormingen van het systeem meenden te kunnen bereiken.

Ter illustratie van hetgeen hier bedoeld is, de volgende anekdote: op een congres van de Franse socialisten werd in het heetst van de strijd aan de ene kant van de zaal geroepen: 'Gij reformisten zonder hervorming!' Prompt klonk het aan de andere zijde: 'Gij revolutionairen zonder omwenteling!' Links en rechts hebben elkaar in de planpolitiek kunnen vinden. Hetgeen niet zeggen wil dat het oude partij kader zonder meer het *Plan van de Arbeid* voor zijn rekening heeft genomen. De openbare-werkenpolitiek paste in het gangbare denkpatroon en werd derhalve algemeen aanvaard. Zozeer werd dit punt in de propaganda naar buiten benadrukt, dat het leek alsof het *Plan van de Arbeid* uitsluitend een openbare-werkenplan was.

De hoofdstukken met betrekking tot de conjunctuurbeheersing en de rationalisatie waren zeker niet minder van belang,

maar kregen veel minder aandacht. Maar juist deze hoofdstukken zouden later en ook nu nog actueel blijken te zijn. Toch was de aandacht voor de openbare-werkenpolitiek wel begrijpelijk, omdat het terugdringen van de schrijnende werkloosheid het meest urgent was en het meest aansprak.

Minder begrijpelijk is het dat toen de SDAP eindelijk in 1939 de kans kreeg regeringsverantwoordelijkheid in een nationaal kabinet te aanvaarden en de portefeuilles van Sociale Zaken en Verkeer en Waterstaat in handen kreeg, er in het regeringsprogramma en de troonrede zelfs niet een begin van uitzicht op de verwerkelijking van het plan viel te bespeuren. In de kringen van de plansocialisten was er dan ook weinig reden de komst van dit kabinet met vertrouwen tegemoet te zien. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de ontwerper van het *Plan*, het kamerlid Hein Vos als enige tegen de aanvaarding van de regeringsverantwoordelijkheid stemde en daarbij de gevoelens vertolkte van al diegenen die zich met veel enthousiasme in de strijd voor het *Plan* hadden geworpen.

De invloed van het Plan van de Arbeid op de gedachtenontwikkeling tijdens en na de oorlog. Tijdens de oorlog werd de gedachte van het *Plan van de Arbeid* levendig gehouden in het ondergrondse *Parool* en in *Vrij Nederland*. Beide bladen hadden zich openlijk uitgesproken voor een radicale vernieuwing van ons volksleven in staatkundige, sociaal-economische en culturele zin. In die zelfde tijd werd in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel druk gediscussieerd over staatkundige en maatschappelijke veranderingen in ons staatsbestel.

Er vormde zich in dit kamp een studiegroep van sociaal-democraten, al spoedig aangevuld met vrijzinnig democraten, katholieken en hervormden. Onderwerp van discussie was de planmatige verwezenlijking van sociale rechtvaardigheid met behoud van de democratische beginselen en de plaats van het socialisme in de Nederlandse samenleving. Pas echt goed duidelijk werd de invloed die van het *Plan van de Arbeid* op de meningsvorming binnen en buiten het gijzelaarskamp uitging, toen de Nederlandse Volksbeweging zich presenteerde. Gegevens hierover zijn te vinden in het eind vorig jaar verschenen

boek van Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*.

In het in de zomer van 1945 opgestelde programma achtten men het tot de taak van de staat te behoren de werkgelegenheid te verzekeren door een actieve conjunctuurpolitiek. Een studiec commissie diende een sociaal-economisch program op grondslag van de socialisatie van de beschikkingsmacht en van de produktiemiddelen ten dienste van het algemeen belang te ontwerpen. Nog duidelijker werd de band met het *Plan van de Arbeid* gelegd in de regeringsverklaring waarmede het eerste naoorlogse kabinet Schermerhorn-Drees zich presenteerde. De oprichting van een Centraal Planbureau werd daarin aangekondigd. Jan Tinbergen werd benoemd als directeur. Nationalisatie van de Nederlandse Bank werd in het vooruitzicht gesteld, evenals de nationalisatie van de particuliere mijnen nadat een daartoe ingestelde commissie hierover advies zou hebben uitgebracht.

Voorlopig zou in deze eerste naoorlogse jaren het particuliere bedrijfsleven aan banden worden gelegd teneinde het herstel en de vernieuwing snel en gecoördineerd te doen plaatsvinden. Later, bij het optreden van het kabinet Beel-Drees zou blijken dat de staatscommissie die over de nationalisatie van de particuliere mijnen moest rapporteren met een verdeeld advies kwam, waarbij de meerderheid tegen en een kleine minderheid van twee socialisten—Hofstra en Van der Goes van Naters—zich vóór het overbrengen van de eigendom van de particuliere mijnen in handen van de staat zou uitspreken.

Dit alles overziende, moet de conclusie luiden dat het *Plan van de Arbeid* zeker zijn sporen heeft achtergelaten in het naoorlogse Nederland. De in het *Plan* uiteengezette denkbeelden omtrent planmatig sturen van de economie worden thans in brede kring aanvaard. De socialisten verwijt men echter dat hun voorkeur voor planpolitiek en planmatig beleid moet leiden tot een almachtige staat, die niet alleen een verfoeilijke overmacht van de bureaucratie zou meebrengen, maar op den duur ook de geestelijke vrijheid zou beperken.

Om dit te weerleggen en duidelijk te maken dat de wereld in feite voor de keuze staat tussen een planning tot vrijheid en een

planning tot slavernij, is in 1951 een tweede rapport verschenen, wederom samengesteld door een plancommissie onder voorzitterschap van ir. Hein Vos, met als secretaris de toenmalige directeur van de Wiardi Beckman-stichting drs. J. M. den Uyl. Het is onder de titel *De weg naar vrijheid* verschenen. Daarmee is aan het *Plan van de Arbeid* een waardevolle aanvulling toegevoegd en het socialistisch perspectief dat beide rapporten bieden, verduidelijkt.

Literatuur:

H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880-1940*, 's-Gravenhage 1969.

Het Plan van de Arbeid, Amsterdam 1969.

Handboek van het Plan van de Arbeid, Amsterdam 1935.

Hendrik de Man, *De uitvoering van het Plan van de Arbeid*, Antwerpen 1935.

Hendrik de Man, *De socialistische idee*, Arnhem 1933.

Sir Stafford Cripps, *Can Socialism Come by Constitutional Means?* (1933).

Barbara Wootton, *Freedom under Planning*, Londen 1933.

Barbara Wootton, *Plan or No Plan*, Londen 1934.

Emil Lederer, *Planwirtschaft*, Tübingen 1932.

Het Socialisatie vraagstuk, rapport uitgebracht door de Commissie aangewezen uit de SDAP, Amsterdam 1921.

J. Duret, *Sens et portée du Plan*, Parijs 1921.

Ad. Terrière, *Pour un plan suisse de travail*, Zürich 1935.

Ir. H. Vos, *Het Plan van de Arbeid, Basis en bouw*, Amsterdam 1934.

Ir. H. Vos, *Waar het op staat, Het Plan van de Arbeid verdedigd*, Amsterdam 1936.

Ir. H. Vos, *Plan na een jaar*, Amsterdam 1936.

Dr. J. van den Tempel, artikel in *De Socialistische Gids*, november 1935.

Prof. dr. J. Tinbergen, 'Vertraginggolven en levensduurgolven', in *Strijdenskracht door wetensmacht*, verzamelde opstellen voor Sam de Wolff bij zijn zestigste verjaardag, 1938.

Prof. dr. J. van Gelderen, *Wereldcrisis*, 1931.

Hilda Verwey-Jonker, 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie', *Gedenkboek* ter gelegenheid van het 25-jarige onafgebroken lidmaatschap van ir. J. W. Albarda van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1938.

G. D. H. Cole, *The Intelligent Man's Guide through World Chaos*, Londen 1932.

Drs. G. M. Nederhorst, 'Plansocialisme, oorlogseconomie, vredesopbouw', in *Fundament*, Amsterdam januari 1940.

Drs. G. M. Nederhorst, 'International Socialist Planning', in *Socialist World*, Vol. 1, No. 6, november 1948.

Biografie *Franc van der Goes*

YNTE BOTKE

Franc van der Goes werd al in 1903 door Vliegen de geestelijke vader van de sociaaldemocratie in Nederland genoemd.¹ Die erenaam heeft hij altijd behouden en Vliemens oordeel kan nog steeds gelden als de meest bondige samenvatting van Van der Goes' betekenis.

Hoewel hij tot zijn dood in 1939 actief is gebleven, is Van der Goes in de eerste plaats van belang vanwege zijn optreden in de tijd vóór 1900. In de jaren tachtig was hij doordrongen van het besef tot een generatie te behoren, die de cultuur en samenleving zou vernieuwen. Hij was een der oprichters van *De Nieuwe Gids* en heeft door zijn bijdragen het karakter van dit tijdschrift mee bepaald. Zijn optreden in de kring der Tachtigers en Nieuwe Gidsers leverde zelfs stof voor een romanfiguur. Van der Goes stond model voor Floris van Wheele in Willem Paaps rancuneuze, maar onderhoudende sleutelroman *Vincent Haman*.²

Aan het eind van de jaren tachtig werd Van der Goes socialist. Al jong had hij gezocht naar wetten die de ontwikkeling van de maatschappij bepalen en hij meende deze eerst gevonden te hebben in de opvattingen van de Engelse historicus H. Th. Buckle. Nadat hij socialist was geworden, is hij in de ban gekomen van de marxistische opvattingen over de ontwikkeling van de maatschappij. In 1892 begon hij aan de eerste volledige Nederlandse vertaling van *Das Kapital*, die hij in 1894 voltooide en die in 1901 werd gepubliceerd.

Van der Goes was echter in de eerste plaats essayist en zijn talent lag op het gebied van de kritiek en de polemiek. Daarbij was hij uiterst zelfverzekerd, en nooit op persoonlijk voordeel uit. Dit alles maakte dat hij, eenmaal socialist geworden, al snel in conflict kwam met Domela Nieuwenhuis en de Sociaal Democratische Bond die zich na 1889 steeds meer in anti-parlementaire en anarchistische richting ontwikkelde. Van der Goes is de eerste geweest, die het plan heeft opgevat een nieuwe socialistische organisatie naast de SDB op te richten. Zijn

voortdurende strijd tegen Domela en de ontwikkelingen in de sdb heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het totstandkomen van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij in 1894. Als kenner van het marxisme heeft hij ook zijn stempel gedrukt op het eerste program van die partij. Zijn rol in de geschiedenis van het socialisme in de jaren negentig gaf Cornélie Huygens inspiratie voor de romanfiguur Frank Martialis in haar tendensroman *Barthold Meryan*.³

Van der Goes' meer literair-journalistieke dan wetenschappelijke instelling, zijn slordigheid en gemis aan oorspronkelijkheid maakten dat hij na de eeuwwisseling geen leidende rol als marxistisch theoreticus meer zou vervullen. Het consequent vasthouden aan zijn theoretische opvattingen en zijn polemische aard deden hem na 1900 bovendien steeds tot de oppositie in de sdap behoren. Zijn rol in de partij was daardoor beperkt, ook omdat hij de leiderscapaciteiten miste die van Troelstra een politicus en van Wibaut een bestuurder maakten. Toen de sdap zich steeds verder in reformistische zin ontwikkelde en de oorspronkelijke revolutionair-marxistische uitgangspunten verliet, trad Van der Goes uit de partij die hij had helpen oprichten. Dat was in 1932. Hij werd vervolgens lid van enkele linkse splintergroeperingen.

Franc van der Goes werd 13 februari 1859 te Amsterdam geboren. Hij was de zoon van de assuradeur Willem van der Goes en Johanna Cnoop Koopmans. Een jongere broer overleed op jeugdige leeftijd en omdat het gezin verder slechts drie dochters telde, was het de bedoeling dat Franc zijn vader in het assurantiebedrijf zou opvolgen.⁴ In 1873 werd hij toegelaten tot de tweede klas van de hbs aan de Prinsengracht. Daar kwam hij in contact met twee personen die een grote en blijvende invloed op zijn ontwikkeling hebben gehad: zijn medeleerling Jacques Perk en de leraar geschiedenis en Nederlands, Willem Doorenbos. De vriendschap met Perk dateert van het moment dat zij beide de derde klas moesten overdoen en naast elkaar kwamen te zitten. Zij waren toen zestien jaar en beschouwden zichzelf als jonge heren, hadden veel aandacht voor hun uiterlijk en een snel groeiende interesse voor vrouwelijk schoon.

Maar wat hun echt verbond, was de gezamenlijke belangstelling voor literatuur en toneel en de ambitie ook zelf op dit gebied vernieuwing tot stand te brengen. Willem Doorenbos heeft hen daarin sterk gestimuleerd. Deze leraar was een onconventioneel en kritisch man. 'De meester heeft nooit schoolmeester willen zijn. Hij was daardoor de leraar van enkelen. En van deze enkelen de leraar van iedereen in het bijzonder,' schreef Van der Goes later over hem.⁵ Tot die enkelen behoorden naast Perk en Van der Goes ook Willem Kloos en Albert Verwey.

Doorenbos heeft Van der Goes het kritisch bestuderen van bronnen geleerd, en hij heeft richting gegeven aan zijn literaire en historische belangstelling. Doorenbos bewonderde Potgieter en Busken Huet en deelde hun waardering voor de Nederlandse literatoren van de zeventiende eeuw. Ook had hij grote belangstelling en respect voor de Franse Revolutie, waarvan hij de vrijheidsidealen deelde. Dank zij hem ging Van der Goes niet alleen voor Busken Huet de bewondering voelen waaraan hij zijn hele leven trouw bleef, maar begon hij ook historische werken als Carlyle's *History of the French Revolution*⁶ te lezen en raakte hij met de opvattingen van Buckle bekend.

In 1876 ondernam Van der Goes zijn eerste zelfstandig onderzoek en zijn studie over de achttiende-eeuwse toneelspelersfamilie Bouhon heeft reeds alle kwaliteiten, die ook het latere en rijpere werk van hem kenmerken. Het is goed gedocumenteerd, er is zorg besteed aan de stijl en de inhoud stijgt uit boven het verhalende en anekdotische. Hier blijkt niet alleen de invloed van Doorenbos, maar ook het voorbeeld van Huet.

Toen het artikel in 1878 in het blad *Het Toneel* verscheen,⁷ zat Van der Goes in de vijfde klas. Na het eindexamen ging hij in opleiding bij het assurantiëkantoor van Ter Meulen. Niets wijst erop dat hij dit met tegenzin deed, ook al blijkt nergens iets van echte belangstelling. Het werk gaf hem bovendien voldoende vrije tijd voor andere activiteiten. Regelmatig bezocht hij de literaire avonden bij Doorenbos aan huis, 'het middelpunt van de litterarische beweging in de hoofdstad',⁸ waar hij onder andere Albert Verwey leerde kennen. Door zijn vriendschap met Perk kwam hij in contact met Willem Kloos en veel andere jonge kunstenaars en studenten.

In 1878 schreef hij zijn eerste toneelkritiek, een nog tamelijk nieuwe vorm van journalistiek in Nederland. Zijn streven om hierdoor invloed uit te oefenen op de verbetering van het toneel maakte hem bekend in de kringen van toneelspelers. Met een aantal van hen werd hij bevriend, al was er soms een zekere reserve van hun kant vanwege zijn scherp oordeel. Van der Goes mocht ook graag zelf gedichten declameren. In 1879 trad hij voor de eerste maal in het openbaar op. Later huurde hij zo nu en dan een zaaltje voor het houden van voordrachten. Hij nam deze liefhebberij nogal serieus. Hij schreef over het zeggen van verzen en was een tijdlang onbezoldigd leraar aan de toneelschool—eerst officieel, maar na enkele conflicten van 1886 tot 1891 officieus.⁹

Door de toneelrecensies kwam Van der Goes in contact met hoofdredacteur De Koo van het radicaal-liberale weekblad *De Amsterdammer*, die hem introduceerde in de kring van zijn politieke vrienden en hem lid maakte van de Vereniging ter bevordering van het staatkundig leven De Unie.

Doorenbos zorgde er waarschijnlijk voor dat Van der Goes lid werd van de toneelcommissie die de opvoering van *De Warenaar* moest voorbereiden als onderdeel van de nationale Hooftherdenking in 1881. Binnen de commissie ontstond een hooglopend conflict over de vraag of het stuk al dan niet in gekuiste vorm moest worden opgevoerd. Toen de discussie in de openbaarheid kwam, verdedigde Van der Goes de opvoering van de oorspronkelijke tekst en bestreed hij de opvattingen van de oudere en eerbiedwaardige J. A. Alberdingk Thijm, die een 'nette' bewerking had gemaakt. Deze principiële discussie,¹⁰ door Van der Goes met elan en zakelijke argumenten gevoerd en bovendien door hem gewonnen, vergrootte zijn bekendheid in de kringen van literair geïnteresseerden. In het najaar van 1881 overleden kort na elkaar Francs vader en Jacques Perk. Met de dood van Perk kwam een plotseling einde aan een vriendschap die Van der Goes' zelfverzekerdheid en ambities op het gebied van de literatuur en toneelkritiek sterk had gestimuleerd. Het overlijden van zijn vriend betekende de afsluiting van Van der Goes' jeugd. De plaats die Perk in zijn leven had gehad, werd nu voor een deel ingenomen door de jongste

zoon van Alberdingk Thijm, de zeventienjarige Karel die onder de schuilnaam Lodewijk van Deyssel al snel een omstreden reputatie als romanschrijver en literatuurcriticus zou verwerven.

Door het overlijden van zijn vader moest Van der Goes eerder dan de bedoeling was de verantwoordelijkheid voor het assurantiebedrijf op zich nemen. Zo werd hij niet alleen maatschappelijk zelfstandig, maar ook in financieel opzicht tamelijk welvarend. De inkomsten uit het bedrijf—een tijd lang was hij bovendien directeur van een stoombootmaatschappij—stelden hem in staat uitbundig van het leven te genieten. Hij maakte reizen naar Parijs en de Ardennen en nam zeer intensief deel aan het bloeiende Amsterdamse uitgaansleven. Hij bezocht cafés, theaters en de dubieuze tingeltangels in de Nes, hij gaf soupers voor buitenlandse toneelspelers, was altijd zeer verzorgd en elegant gekleed en rookte dure sigaren, waarvan hij niet slechts enkele kistjes maar een hele collectie bezat, 'een bibliotheekje van sigarensoorten',¹¹ zoals Van Deyssel het uitdrukte. Zo werd hij gefotografeerd door Willem Witsen¹² en geschilderd door Jan Veth.¹³

Al in het begin van 1881, kort na de Hooft-herdenking en mogelijk daardoor geïnspireerd, had Van der Goes het plan opgevat om zelf een literair genootschap op te richten, waarin zijn vooruitstrevende vrienden en generatiegenoten elkaar konden treffen. Voor de oprichtingsvergadering werden zestien personen uitgenodigd, waaronder Willem Kloos, Frederik van Eeden en Willem Paap. Het genootschap kreeg de naam Flanor, een eerbewijs aan mr. Carel Vosmaer die onder dit pseudoniem zijn kritieken in *De Nederlandsche Spectator* publiceerde en door zijn opvattingen hun waardering genoot. Flanor is de eerste van een haast eindeloze reeks van organisaties die Van der Goes heeft opgericht of helpen oprichten. Willem Doorenbos, die vroeger Van der Goes had geïntroduceerd in literaire kringen, werd nu door Van der Goes als introducé uitgenodigd. De leden van Flanor beperkten zich niet tot het bespreken van literaire onderwerpen, maar behandelden ook maatschappelijke vraagstukken. In hun kring ontstond het idee een tijdschrift uit te geven. Al eerder waren daarvoor plannen geopperd, maar in

1884 maakte Van der Goes een begroting en schreef hij de prospectus voor het blad dat *De Nieuwe Gids* zou heten. Het tijdschrift wilde het orgaan zijn van 'het jongere geslacht' en leiding geven op cultureel, maatschappelijk en politiek gebied. In 1885 verscheen het eerste nummer. Van der Goes was redacteur en penningmeester. Dit laatste was geen succes. De chaos die hij schiep, moest in 1890 door een ander worden opgeruimd. In de acht jaar dat hij aan het tijdschrift meewerkte, schreef hij een groot aantal artikelen over literatuur en toneel, over maatschappelijke en politieke vraagstukken. Zijn bijdragen hebben mede het karakter en de kwaliteit van het tijdschrift bepaald.

Na 1885 raakte Van der Goes ervan overtuigd dat er tussen de artistieke en de politieke, radicaal-liberale avant-garde in de hoofdstad meer dan alleen persoonlijke aanrakingspunten bestonden. 'Jong Amsterdam' noemde hij de culturele en politieke voorhoede die kunst en samenleving beide zou hervormen en waarvan het bestaan in zijn ogen 'de onweerstaanbare invloed der grote historische evolutie der Amsterdamsche jongelingschap bewees'.¹⁴ Niemand anders dan zij had de toekomst.

Van der Goes' eigen ontwikkeling kon een bewijs vormen van het samengaan van culturele en politieke vernieuwingsidealen. Naast zijn literaire belangstelling had hij steeds meer interesse gekregen voor politieke vraagstukken. Hij was een actief lid van de in 1881 opgerichte Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en als politiek commentator van *De Nieuwe Gids* sprak hij zich al in het eerste nummer voor algemeen kiesrecht uit.¹⁵ Dat deze groeiende belangstelling voor politieke en maatschappelijke vraagstukken een algemeen verschijnsel was, bleek ook al uit de ontwikkeling van de in oorsprong literaire disputen als Flanor en de latere meer informele Breëro-club.

In 1884 behoorde Van der Goes tot de initiatiefnemers die een comité vormden om de driehonderdste geboortedag van Bredero te vieren. Met de Bredero-herdenking werd de reeks van nationale literaire herdenkingen voortgezet, die in 1879 was begonnen. Eerst was Vondel herdacht, in 1881 Hooft en in 1883 Hugo de Groot. Deze herdenkingsfeesten vormden het hoogtepunt en in zekere zin de afsluiting van de door Potgieter

gepropageerde belangstelling voor de nationale literatuur van de zeventiende eeuw. Maar anders dan het oeuvre van Vondel en Hooft was het werk van Bredero nog enigszins omstreden en ditmaal ontstond er binnen het herdenkingscomité verschil van mening over de vraag of *Moortje* wel kon worden opgevoerd. Zou de 'beschaafdere' *Spaanse Brabander* niet een betere keus zijn. Van der Goes verdedigde *Moortje* dat hij al op de HBS had gelezen. Hij achtte het stuk dramatisch sterker en vond het in tegenstelling tot zijn tegenstanders geenszins onzedelijk. Evenals bij de Hooft-herdenking van 1881 kreeg Van der Goes zijn zin, maar hij moest wel toestaan dat de toneelspelers het stuk aanzienlijk 'bewerkten'. Na de feestelijkheden bleven de leden van de commissie contact houden. Zij vormden de Breëro-club, een drink- en discussiegezelschap, waar op ruime schaal introducés werden toegelaten.

De discussies kregen al gauw een overwegend politiek karakter, vooral door de inbreng van Van der Goes en een aantal medewerkers van *De Amsterdammer*. Langzamerhand ging de Breëro-club de plaats innemen van Flanor, dat mede door de oprichting van *De Nieuwe Gids* veel van zijn elan verloren had. In 1886 kwamen de leden van Flanor voor het laatst bijeen.¹⁶ Het was wel een gedenkwaardige bijeenkomst, want Van der Goes las het net voltooid artikel 'Majesteitsschennis' voor, waarin hij het proces tegen Domela Nieuwenhuis, die tot gevangenisstraf was veroordeeld wegens een artikel in zijn blad *Recht voor Allen*, fel kritiseerde. De publikatie van *Majesteitsschennis*¹⁷ als brochure getuigt van Van der Goes' grote morele moed en zijn zuiver oordeel; het typeert zijn onwil rekening te willen houden met eventuele onaangename gevolgen. De sfeer in Amsterdam was, kort voor het bloedig neerslaan van het palingoproer al zeer gespannen door de voortdurende meetings van socialisten en strijders voor algemeen kiesrecht; dat maakte een zakelijke en rationele discussie zo goed als onmogelijk. Het behoudend liberale *Handelsblad* deed een felle en persoonlijke aanval op Van der Goes en wist zoveel agressie tegen de schrijver op te wekken, dat deze van de beurs werd gedrongen en veel minderwaardige anonieme brieven ontving.

In de Breëro-club werden plannen beraamd om invloed te

krijgen in de liberale kiesvereniging 'Burgerplicht', die in de jaren tachtig zo behoudend was geworden dat zelfs de conservatieven er zich thuis voelden. Een aantal leden van de Breëroclub werd lid van 'Burgerplicht' met de bedoeling om de vereniging van binnenuit te radicaliseren. Maar hun poging om een radicaal programma aangenomen te krijgen mislukte. Zij verlieten daarop de vereniging en op 22 januari 1888 richtten zij de nieuwe kiesvereniging 'Amsterdam' op. Daarmee was de scheuring van de liberalen in Amsterdam een feit, iets wat Van der Goes, die meteen lid werd van de nieuwe kiesvereniging al in 1885 in *De Nieuwe Gids* had aanbevolen.¹⁸ De radicalen streefden, naast de invoering van het algemeen kiesrecht, naar een vertegenwoordiging van minderheden in de vertegenwoordigende lichamen. Zij wilden progressieve belastingen, subsidiëring van het bijzonder onderwijs en overheidsexploïtatie van de nutsbedrijven. In de nieuwe kiesvereniging openbaarde zich echter al snel een principiële tegenstelling over de toelaatbaarheid van socialisten, die tenslotte uit de vereniging werden gezet. Van der Goes verliet haar daarop uit protest.

De breuk in de kiesvereniging 'Amsterdam' was voor hem een enorme teleurstelling. Zij maakte in één slag een eind aan zijn verwachting dat Jong Amsterdam een vernieuwing van de politiek tot stand zou brengen. Van der Goes zag scherp. Het conflict was een van de eerste tekenen dat het vernieuwingselan van de politieke- en artistieke avant-garde der jaren tachtig ten einde liep. Niet alleen ontstond er een breuk binnen de radicaal-liberalen, maar kort daarna werden ook de tegenstellingen tussen de artistiek en politiek geëngageerde vernieuwers duidelijk. In *De Nieuwe Gids* bleek na 1890 dat het asociale individualisme van de Tachtigers ten slotte onverenigbaar was met de opvattingen van de maatschappelijk geëngageerde medewerkers. Van der Goes had deze tegenstelling wel reeds in het begin gezien, maar eerst gemeend dat de artistieke en de politieke vernieuwingsbeweging samen deel uitmaakten van een 'historische evolutie'.¹⁹ Bovendien bleek na 1890 het hyperindividualisme, de 'l'art pour l'art'-these en het tot impressionisme verworpen naturalisme overleefd. In de schilderkunst bleek de impressionistische Amsterdamse School na 1889 ook over

haar hoogtepunt heen. Elders in Europa waren deze opvattingen al eerder achterhaald en in Nederland voltrok zich nu ook tussen 1889 en 1894 de wending naar 'meer stijl en stelligheid, meer vaste richting en geloof'.²⁰

Die vijf jaar vormen een periode van uitzonderlijke creativiteit in Nederland. In 1889 maakte Jan Toorop zijn eerste symbolistisch werk. De nieuwe opvattingen over gemeenschapskunst kregen hun aanhang bij zeer uiteenlopende kunstenaars als de rooms-katholieke A. J. Derkinderen en de socialist H. P. Berlage. Maar deze vijf jaar zijn niet alleen een periode van experimenten en zoeken naar nieuwe idealen op het gebied van de kunst. Ook in de politiek was het een tijd waarin de opvattingen uit de jaren tachtig doodliepen en plaats moesten maken voor nieuwe ideeën. Het radicalisme verliep, alleen in Amsterdam behaalde het nog tijdelijk succes. De SDB, teleurgesteld door het uitblijven van het algemeen kiesrecht waarvan aanvankelijk een revolutionaire hervorming was verwacht, ontwikkelde zich in anarchistische richting. Na 1889 volgde en stimuleerde Domela dit, ontgoocheld door zijn pijnlijke ervaringen als kamerlid. In dat zelfde jaar begon zijn steeds scherper wordende conflict met de Duitse partij over haar discipline en marxistische dogmatiek. De ontwikkeling in anti-parlementaire, anarchistische richting leverde tenslotte niet veel anders op dan een volledig negativisme en kreeg in 1893 haar afsluiting met de aanvaarding van de motie Hoogezand-Sappemeer op het SDB-congres. Maar intussen kregen de Duitse marxistische theorieën vat op een aantal Nederlandse socialisten met als resultaat de oprichting van de SDAP in 1894.

Van der Goes' politieke ideeën waren na zijn uittreden uit de kiesvereniging 'Amsterdam' steeds meer geëvolueerd in de richting van het socialisme, dat hij ging beschouwen als de consequentie van de liberale vrijheidsidealën van de Franse revolutie. In juni 1890 verklaarde hij in het openbaar socialist te zijn. Voor hem hield dat in dat de produktiemiddelen aan de gemeenschap moesten komen. De revolutie speelde voor hem eigenlijk slechts in zoverre een rol dat, naar zijn mening, niets bestand zou zijn tegen een bewust en georganiseerd proletariaat dat zonder veel geweld de macht kon overnemen. Orga-

nisatie betekende al overwinning. In *Recht voor Allen*, de krant van Domela Nieuwenhuis, werd zijn ontwikkeling met aandacht gevolgd en zijn verklaring leverde hem de felicitaties van Domela op.²¹ Maar deze vergiste zich als hij dacht dat Van der Goes nu lid van de SDB zou worden. Het optreden van de Bond en de primitieve revolutionaire sentimenten die onder de aanhang leefden, stonden hem juist tegen. Los van de Bond wilde hij als propagandist voor het socialisme optreden en bekendheid geven aan de socialistische opvattingen die buiten Nederland leefden.

Zijn verklaring socialist te zijn, had ook de aandacht getrokken van een merkwaardig heer, de Duitse Nederlander Ignatius Bahlmann. Bahlmann kwam uit een rooms-katholieke familie die in manufacturen deed. Zelf was hij ook in de textiel werkzaam. In de jaren tachtig had hij in de SDB een rol op de achtergrond gespeeld als geldschieder van Domela Nieuwenhuis. Maar na het eerste congres van de Tweede Internationale in 1889 was er een einde gekomen aan hun goede verstandhouding door de vijandige houding van Domela ten aanzien van de Duitse partijleiders. Bahlmann, die bevriend was met enkele leiders van de Duitse socialistische partij en die vele jaren de partijkas beheerde, verzette zich tegen Domela's optreden en diens invloed in de SDB. Hij zocht bondgenoten in de strijd. In Van der Goes meende hij de man gevonden te hebben, die de kwade invloed van Domela in de partij kon keren. Hij raadde hem de studie van 'deutsche Autoren',²² in het bijzonder Marx en Engels aan en nodigde hem uit naar het komende congres van de SPD in Halle te komen om kennis te maken met de Duitse partij en haar leiders.²³ Van der Goes reageerde positief op Bahlmanns uitnodiging en bood meteen aan een rede te houden, wat door Bahlmann tactvol werd geweigerd.²⁴

Het bezoek aan Halle maakte op Van der Goes een geweldige indruk. De Duitse partij was in triomfstemming. De socialistenwetten waren opgeheven, Bismarck was de laan uitgestuurd en de verkiezingen waren een succes geweest. De hechte organisatie, de duidelijke theoretische grondslag en het leiderschap in handen van intellectuelen die vrij waren van demagogie, moeten Van der Goes in velerlei opzichten ideaal hebben geleken.

Bahlmann kon tevreden zijn over het resultaat van zijn uitnodiging. Toch is Van der Goes zich niet onmiddellijk volledig op het Duitse marxisme gaan richten. In de winter van 1890 had hij Bellamy's internationale bestseller *Looking Backward* vertaald.²⁵ Van der Goes beschouwde deze utopische roman als socialistisch. Hij nam eind 1890 ook contact op met de Engelse Fabian Society, met het verzoek om inlichtingen over het genootschap en de vraag of hij de in 1889 verschenen *Fabian Essays* mocht vertalen.²⁶ Zijn eigen opvattingen over het socialisme zette hij uiteen in de brochure *Wat de socialisten niet willen*, waarin hij het belang van organisatie en politiek optreden naar voren bracht.²⁷

Van der Goes was zeer actief als propagandist. In de eerste maanden van 1891 vervulde hij een aantal spreekbeurten in Friesland en Groningen. In Friesland overlegde hij uitgebreid met de leiders van de Friese Volkspartij, een provinciale bundeling van afdelingen van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, de SDB, werkliedenverenigingen en dergelijke. Anders dan in Amsterdam bestond er in Friesland in 1890-1891 nog een bloeiende samenwerking tussen radicalen en socialisten. Van der Goes werd in drie districten kandidaat gesteld voor de kamerverkiezingen van juni 1891, die vooral door de radicalen en socialisten hoopvol tegemoet werden gezien. De SDB deed er weliswaar zelf niet aan mee, maar *Recht voor Allen* besteedde er wel regelmatig en op positieve wijze aandacht aan. De uitslag was echter voor de socialisten een grote teleurstelling; ook Van der Goes werd niet gekozen.

Bovendien ontstond er in Friesland een conflict tussen Domela en de Volkspartij over de afvaardiging van Schoterland. Domela was door de Volkspartij weer kandidaat gesteld, in 1888 had men hem er in de kamer gekozen. Ditmaal werd hij verslagen door de radicaal Treub. Toen deze, getrouw zijn belofte, de zetel beschikbaar stelde omdat de radicalen al een zetel in Winschoten hadden veroverd, weigerde Domela aan de hervervkiezing deel te nemen. De Volkspartij stelde hem desondanks kandidaat. Deze affaire leidde de door Domela gewenste scheiding van radicalen en socialisten in Friesland in en vormde het begin van de ondergang van de Volkspartij. Van der Goes

was het niet met Domela's houding eens. Hij had zelfs, buiten medeweten van Domela, geld van Bahlmann uitgegeven voor de verkiezing van Domela om zo het parlementarisme in de SDB te bevorderen.²⁸

Ook op andere gebieden bleken de verschillen tussen Van der Goes en de SDB steeds duidelijker. In juni kreeg Van der Goes een ernstig meningsverschil met de leiding van de SDB over de vraag wat de afschaffing van het privaatbezit inhield. Voor enkele leden van de leiding betekende dit dat alle particulier bezit, zelfs de kleding, aan de gemeenschap zou moeten komen. Van der Goes toonde op zakelijke wijze de onhoudbaarheid van deze ideeën aan en zette uiteen dat het hier alleen om produktiemiddelen ging. De discussie, begonnen in een openbare vergadering, werd voortgezet in de krant en in brochures.

In de SDB ontstond steeds meer wrevel tegen de piekfijn geklede heer, die met welgekozen woorden, uiterst zelfverzekerd en heel breedvoerig bovendien de arbeiderspropagandisten de waarheid voorhield. De tegenstellingen tussen Van der Goes en de SDB trokken ook de aandacht van de burgerlijke pers. Tegenover hen verklaarde Van der Goes zich nog solidair met de SDB, maar zijn ideeën gingen ondertussen wel een andere kant uit.

Al voor de discussie over het privaatbezit had hij in het voorjaar van 1891 het plan opgevat een socialistisch genootschap op te richten, daarbij geïnspireerd door zijn contact met de Fabian Society.²⁹ Dit zou een middel moeten zijn om invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van het socialisme in Nederland. Hij polste hierover een aantal mogelijke medestanders, waaronder Wibaut aan wie hij tevens vroeg de vertaling van de *Fabian Essays* van hem over te nemen, omdat hij het zelf te druk had. Van der Goes wilde een organisatie wier leden geen lid van de SDB behoeften te zijn. Zelf was hij nog steeds niet tot de SDB toegetreden, dat deed hij pas om taktische redenen in juli van dat jaar.³⁰

Toen deze plannen in september aan de leiding van de SDB bekend werden, reageerde deze direct afwijzend. Ze beschouwde het als een poging een tegenpartij op te richten—en die vrees was niet geheel ongegrond. De verhouding met Domela en de

SDB was inmiddels nog meer verslechterd door de gebeurtenissen op het tweede congres van de Internationale te Brussel, dat van 17 tot en met 22 augustus 1891 was gehouden. Van der Goes had kans gezien een mandaat als afgevaardigde van de spoorwegvereniging 'Steeds Voorwaarts' te krijgen. Tijdens het congres zette Van der Goes in aanwezigheid van de internationale afgevaardigden zich duidelijk af tegen Domela, door openlijk te verklaren dat hij, anders dan de overige leden van de Nederlandse delegatie, positief tegenover het parlementarisme stond. En terwijl Domela's conflict met de Duitse leiders weer groter werd doordat hij hen van chauvinisme beschuldigde, sprak Van der Goes na afloop van het congres nog afzonderlijk met Liebknecht.³¹ Terug in Amsterdam viel hij de houding van de Nederlandse delegatie in het openbaar aan en schreef hij een brief aan Domela waarin hij zijn bezwaren tegen de leiding van de SDB en *Recht voor Allen* uiteenzette.³²

Hij ging door met de plannen voor het socialistisch genootschap, al was de SDB hier tegen. Zij gingen nu steeds meer lijken op de vorming van een tegenpartij. Van der Goes was ervan overtuigd dat Domela's invloed in de partij afnam en hij was vastbesloten zijn ideeën te blijven propageren. Hij wilde daarom ook het *Radicaal Weekblad*, dat noodlijdend was, overnemen. Dit blad, voorstander van de parlementaire weg, was al het doelwit van *Recht voor Allen* geweest. Bahlmann werd gevraagd de overname ervan financieel te steunen, maar deze verzette zich tegen de plannen. Van der Goes diende volgens hem binnen de SDB te blijven werken, omdat het 'Blödsinn' was een eigen partij te willen oprichten.³³ In oktober 1891 reisde Van der Goes naar Duitsland om het partijcongres te Erfurt bij te wonen. Daar werd het nieuwe marxistisch program aangenomen, geredigeerd door de marxistische theoreticus Karl Kautsky, met wie Van der Goes persoonlijk kennis maakte. Kautsky's opvattingen hebben niet alleen een grote indruk op Van der Goes gemaakt, maar ook zijn verdere ontwikkeling definitief bepaald. In 1892-'93 is hij tot de marxistische opvattingen gekomen, zoals die door Kautsky werden uitgedragen en vastgelegd in het *Erfurter Programm*.

Terug in Nederland werd Van der Goes geconfronteerd met

een voorstel hem te royeren als lid van de SDB vanwege zijn negatieve houding ten opzichte van Domela. Toen Van der Goes werd belet te repliceren na het debat dat op zijn verdediging volgde, zegde hij zelf het lidmaatschap op, maar kwam hierop terug om zich te kunnen verdedigen op het kerstcongres van de Bond. Daar viel hij de inhoud van *Recht voor Allen* aan en beschuldigde hij Domela van onbesuisdheid, dubbelhartigheid, oppervlakkigheid en inconsequentie en hij noemde hem een 'phraseur en mondsocialist'.³⁴ Na drie kwartier werd zijn verdedigingsrede afgebroken. De vergadering had er toen, niet helemaal onbegrijpelijk, genoeg van en benoemde een commissie om de grieven van Van der Goes te onderzoeken. Hij kreeg ongelijk en werd op 7 januari 1892 geroyeerd. Van der Goes' plannen voor een Fabian Society en de overname van het *Radicaal Weekblad* waren inmiddels op niets uitgelopen.

Toch konden deze gebeurtenissen Van der Goes niet monddood maken. Begin 1892 vroeg P. J. Troelstra, die kort daarvoor redacteur van de *Sneeker Courant* was geworden, hem medewerker van het blad te worden. Daarmee verschaftte hij Van der Goes de mogelijkheid de directe strijd met Domela en de Bond in het openbaar voort te zetten. Algemene beschouwingen over socialisme en taktiek kon hij vooralsnog in *De Nieuwe Gids* publiceren. In de jaargang 1891-'92 was juist een discussie over kunst en socialisme gaande, die tot de hoogtepunten van *De Nieuwe Gids* behoort. Zij was ontstaan naar aanleiding van de vertaling van Bellamy's *Looking Backward*. Van Deysel had het boek op zijn eigen grandioze wijze gekraakt en uiteengezet dat naar zijn mening kunst en socialisme niet samengingen. Aan de polemiek die volgde deden behalve Van der Goes ook Van Eeden en Kloos mee. Van der Goes betoogde dat kunst en socialisme elkaar niet uitsloten en dat het socialisme juist de voorwaarde was voor de volledige ontplooiing van het individu, ook in artistieke zin. De discussie maakte niet alleen duidelijk dat de tegenstellingen binnen de redactie onoverbrugbaar waren geworden, maar zij is ook een van de eerste tekenen van de ondergang van het tijdschrift. Deze werd nog versneld door de persoonlijke conflicten en het onmogelijk optreden van de aan drank verslaafde Kloos, die

Van der Goes verraste met een aantal van zijn inferieure scheldsonnetten.³⁵ In 1893 werden de problemen zo groot, dat Van der Goes vertrok.

Heel belangrijk voor Van der Goes was ten slotte na zijn roeyement het contact met de Sociaal Democratische Studentenvereniging. Hier vond hij veel waardering voor zijn houding en kennis. De SDSV was opgericht in 1891 op initiatief van de gebroeders Triebels. Van der Goes werd dadelijk benoemd tot buitengewoon lid en later zelfs tot voorzitter. Door zijn toedoen kreeg de vereniging naast een wetenschappelijk ook een politiek karakter, de tweeëenheid, die voor Van der Goes heel zijn leven het ideaal is geweest. Van der Goes moet ook het program hebben geïnspireerd. Het was 'de oudste dochter van het pas aangenomen program van Erfurt'.³⁶ Met M. Triebels begon Van der Goes in 1892 aan een volledige vertaling van deel 1 van *Das Kapital*, waar ze bijna twee jaar aan zouden werken.³⁷ Deze vertaalarbeid heeft Van der Goes' ontwikkeling tot marxist voltooid.

Scherp hield Van der Goes intussen het oog gericht op alles wat duidde op verzet tegen Domela en de anti-parlementaristische tendenties in de SDB. Met name de situatie in Friesland, waar de Volkspartij door Domela's houding uiteenviel, bood interessante ontwikkelingen. In februari 1892 vergaderde de Volkspartij over het aannemen van een socialistisch program. De jonge Troelstra, toen nog geen lid van de SDB, pleitte daar voor het vormen van een sociaal-democratische hervormingspartij en verklaarde zich tegen aansluiting bij de SDB, omdat Domela daar volledig de dienst uitmaakte. De meerderheid van de vergadering verwierp dit plan, maar Troelstra gaf het idee voorlopig niet op en lichtte Van der Goes erover in. In Leeuwarden wilde hij in plaats van of naast de afdelingen van de Bond voor Kies- en Stemrecht een vrije sociaal-democratische afdeling oprichten en dat zou dan ook elders kunnen gebeuren. Zo zou er een nieuwe partij kunnen ontstaan.

Van al deze voornemens kwam niets terecht. Toen in de zomer van 1892 de verhouding van Troelstra met de Volkspartij nog verder verslechterde, stelde hij zich weer positiever op ten aanzien van Domela en de SDB. Troelstra oordeelde gunstig

over de voorgenomen programherziening van de Bond, waardoor het mogelijk zou zijn ieder die zich op het standpunt stelde van afschaffing van privaatzet, als lid toe te laten. Troelstra remde nu ook de aanvallen van Van der Goes op Domela en *Recht voor Allen* in de *Sneeker Courant* af en werd zelfs lid van de Bond. Inmiddels maakten Troelstra, Van der Goes en Poutsma, de eigenaar van de krant, plannen om het blad onder een nieuwe naam en onder redactie van Troelstra en Van der Goes te laten verschijnen.³⁸ In januari 1893 verscheen het eerste nummer van *De Nieuwe Tijd*. De naam was ontleend aan het wetenschappelijk tijdschrift van de SPD. Eerst verscheen de krant nog in Leeuwarden, maar in mei kwam Troelstra er vol ambitie mee naar Amsterdam.

Daar brak een onaangename tijd voor hem aan. *Recht voor Allen* reageerde zeer afwijzend op de komst van een nieuwe krant in de hoofdstad, de SDB vertrouwde het nieuwe lid Troelstra niet en de door hem begonnen advocatenpraktijk mislukte. In september kreeg hij ruzie met Poutsma over de door hem beheerde administratie. Van der Goes en Henri Polak, die inmiddels mederedacteur was geworden, kozen de zijde van Poutsma. Volgens Troelstra deed Van der Goes dit uit berekening om de politieke leiding van de krant in handen te krijgen. De zaak eindigde met Troelstra's aftreden als redacteur. Hij vertrok naar Utrecht om daar een nieuwe krant, *De Baanbreker*, te beginnen. De verhouding tussen Van der Goes en Troelstra was nu zeer bedorven, al hielden ze wel contact. De beide heren lagen elkaar persoonlijk niet, de evenwichtige en rechtlijnige Van der Goes ergerde zich aan Troelstra's emotionele karakter en wisselende standpunten, en Troelstra vond Van der Goes ongeschikt om enige leiding te geven, omdat hij de theorie boven alles stelde.

Van der Goes vond steun bij Henri Polak en A. S. de Levita, die in de loop van 1893 na een conflict uit de Centrale Raad, het dagelijks bestuur van de SDB was gegaan. Toen het kerstcongres naderde, zette Van der Goes een felle aanval in op de Centrale Raad, die hij van corruptie beschuldigde. De Levita moest dat gaan bewijzen op het congres in Groningen. Het werd een volslagen mislukking en wekte slechts afkeer voor de

'parlementaristen' op. Troelstra en Van Kol, die ook in Van der Goes' plannen waren gekend maar daar weinig in hadden gezien, distantieerden zich tijdens het congres van de beschuldigingen. Daardoor werd de kloof tussen enerzijds Van der Goes en anderzijds Troelstra en Van Kol, die zich al sinds 1892 binnen de SDB verzette tegen het antiparlementarisme en Domela's anti-Duitse houding, nog groter.

Troelstra en Van Kol streden op het congres tevergeefs tegen het aannemen van de motie Hoogezand-Sappemeer, om onder geen voorwaarde aan de verkiezingen deel te nemen. De aanvaarding van deze motie bracht grote verwarring binnen de SDB. Voor Van der Goes moet dit welkom zijn geweest, omdat daardoor het karakter van de SDB duidelijk werd. Hij vond instemming voor zijn opvattingen bij Eleanor Aveling, een dochter van Marx, die in Engeland woonde en de ontwikkelingen in Nederland vol afschuw volgde. Zij typeerde Domela Nieuwenhuis als 'Jesus Christ mal tourné' voor wie het maar beter was geweest 'If only the enemy had crucified him as they did Christ at the age of 30'.³⁹ Al was dat niet direct Van der Goes' stijl van beoordelen, hij moet toch zeer tevreden zijn geweest dat Marx' invloedrijke dochter na de motie Hoogezand-Sappemeer ook van mening was dat een scheuring nu onvermijdelijk was. Toch was dat de parlementaristen in de SDB nog niet direct duidelijk. Zelfs Domela bleek na het congres niet gelukkig met de motie en beval zelfs de verwerping ervan aan bij het referendum na het congres.

Ook Troelstra wilde nog geen scheuring, maar stelde voor om arbeiderskiesverenigingen naast en niet tegenover de SDB op te richten. Van der Goes achtte dit 'zwaar geleuter'.⁴⁰ Troelstra en hij verschilden tevens van mening over de betekenis van het kiesrecht. Van der Goes zag dit in de bestaande situatie als het enige middel ter verovering van de staatsmacht, terwijl Troelstra het slechts als een agitatiemiddel beschouwde. Toen het referendum de motie Hoogezand-Sappemeer bekrachtigde, stichtte Troelstra een aantal sociaal-democratische kiesverenigingen. Samen met De Levita, Polak en Loopuit nam Van der Goes vervolgens in Amsterdam het initiatief tot het oprichten van een nieuwe plaatselijke socialistische organisatie. Anders

dan Troelstra wilde hij daarmee een volledige breuk met de SDB en aansluiting bij de opvattingen van de Tweede Internationale door als grondslag van de vereniging de motie te nemen, die in Zurich was aanvaard en waarin politieke actie nodig werd geoordeeld. Van der Goes vatte de bedoeling van de nieuwe vereniging in de formule samen, dat de parlementaire actie aan het revolutionaire karakter van de partij moet worden verbonden. Hij redigeerde het program.

Troelstra had inmiddels geprobeerd alle parlementair denkers uit het hele land bijeen te brengen. Dat mislukte, de weerstand tegen de 'heren' van de arbeiderspropagandisten Schaper en Vliegen, die wel parlementair dachten, was nog te groot. Maar tenslotte namen zij zelf het initiatief, in overleg met Van Kol. Tijdens een bijeenkomst van 4 juli, waar behalve Schaper en Vliegen ook Van der Goes, Troelstra, Polak, Helsingingen en Fortuyn aanwezig waren, werd echter nog niets definitiefs besloten, omdat sommigen nog het buitengewoon congres van de SDB wilden afwachten. Toen dat niets nieuws opleverde, werd er doorgepaktd: op 26 augustus 1894 werd de Sociaal Democratische Arbeiders Partij opgericht.

Van der Goes werd niet in het bestuur gekozen. Daarvoor hadden de aanwezigen nog teveel tegenzin tegen de 'heren', met name tegen hem. Schaper had al eerder verhinderd dat Van der Goes, na fusies met andere parlementaire bladen, redacteur van *De Nieuwe Tijd* kon blijven. Er kleefden voor Schaper teveel wrange herinneringen aan het blad, dat daarom geheel moest verdwijnen.⁴¹

Van der Goes heeft in de eerste jaren de partij vooral geënd met zijn kennis van het marxisme, zijn internationale relaties en zijn ervaring als redacteur. Hij werd lid van de commissie die een beginsel- en partijprogram moest opstellen. Van der Goes had daar veel invloed,⁴² het was in de eerste plaats aan hem te danken dat het program inhoudelijk een kopie werd van het door Kautsky opgestelde Duitse Erfurter program. Daardoor triomfeerden Kautsky's opvattingen ook in de Nederlandse sociaal-democratische partij. Van der Goes heeft steeds gewezen op het belang van internationale contacten en erkenning. Al tijdens de oprichtingsvergadering drong hij er op

aan het eerstvolgende congres een internationaal karakter te geven door bij voorbeeld de Belgische socialistische leiders uit te nodigen.

Een gunstige gelegenheid om veel belangrijke socialistische leiders op informele wijze te spreken, deed zich voor toen Engels in augustus 1895 overleed. Op advies en kosten van Bahlmann reisde Van der Goes naar Londen om de crematie bij te wonen. Hij dineerde bij de familie Aveling en nam deel aan de voorbesprekingen voor het komende congres van de Tweede Internationale, dat in 1896 te Londen zou plaatsvinden. Aanwezig bij die besprekingen waren onder meer Liebknecht, Singer en de beide schoonzoons van Marx, Lafargue en Aveling.⁴⁸ Van der Goes moet daar een gewillig oor voor zijn opvattingen en zijn standpunt ten aanzien van de SDB hebben gevonden. Eleanor Marx hield hem in de maanden daarna op de hoogte van de pogingen van Domela om de Engelse socialisten voor zijn opvattingen te winnen. De conferentie van de Tweede Internationale in 1896 werd een groot succes voor de SDAP. Domela en zijn aanhang liepen er boos weg om niet weer terug te keren en daarmee werd de SDAP de enige partij die de Nederlandse socialisten vertegenwoordigde.

In 1896 richtte Van der Goes samen met de uitgever Poutsma een wetenschappelijk sociaal-democratisch maandblad op, dat zij opnieuw de naam *De Nieuwe Tijd* gaven. Hoewel het particulier eigendom was, had het de eerste jaren geheel het karakter van een partijblad. Maar na 1900 zou er een kritisch oppositieblad uit groeien.

Met de oprichting van de SDAP, de aanvaarding van het marxistische partijprogramma en de internationale erkenning van de partij, was een periode in Van der Goes' leven afgesloten, waarin hij niet alleen zijn definitieve maatschappelijke en politieke idealen had gevonden, maar ook zijn strijd tegen Domela en de SDB met succes zag bekroond. Al had hij bij de uiteindelijke oprichting geen centrale rol vervuld, zijn aandeel in het opstellen van het partijprogramma had tenslotte de theoretische grondslag van de partij bepaald. Maar Van der Goes' ontwikkeling tot marxist houdt in zekere zin een verschraving in. Zijn belangstelling voor toneel en literatuur ontwikkelde zich niet

verder en raakte enigszins op de achtergrond. De nadruk kwam steeds meer te liggen op politieke en maatschappelijke onderwerpen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit zijn bijdragen aan *De Kroniek*, het tijdschrift van P. L. Tak, dat in 1895 de functie overnam die *De Nieuwe Gids* daarvoor had gehad. De ironische toon in de omgang met zijn vrienden en de spottende woordspelingen in zijn artikelen verdwenen, misschien omdat hij ouder werd, maar mogelijk ook omdat hij dit niet meer vond passen bij zijn rol als marxistisch theoreticus en propagandist.

Van der Goes' persoonlijk leven is tussen 1889 en 1894 ook ingrijpend veranderd. Eind 1892 werd hij na een geruchtmakende rede voor de tweede maal van de beurs gedrongen. Door dit schandaal verloor hij niet alleen zijn bijbaantje als docent declameren aan het conservatorium,⁴⁴ waaraan hij veel plezier beleefde, maar ging ook zijn bedrijf ter ziele. Hij werd nu geheel afhankelijk van zijn inkomsten uit de journalistiek, die niet altijd voldoende bleken. Lange tijd hebben zijn vrienden hem financieel moeten steunen. Hij verkocht in latere jaren een aantal van zijn boeken en zelfs het portret dat Jan Veth van hem had geschilderd.⁴⁵ Zijn huwelijk met de veel jongere Marie Koens in 1893 maakte ten slotte een definitief einde aan zijn uitbundig vrijgezellenbestaan.⁴⁶

De SDAP bleef na de oprichting eerst klein en stuitte met name in Amsterdam op grote weerstand van de SDB. Wel had de nieuwe partij veel aantrekkingskracht op intellectuelen. P. Wiedijk werd al lid in 1894, Wibaut, Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter traden in 1897 toe, Tak en Pannekoek in 1899. De jongere intellectuelen bewonderden Van der Goes als eerste Nederlandse marxist. Zijn reputatie kreeg in 1899 ook een semi-officiële erkenning, doordat hij werd toegelaten als privatdocent aan de Universiteit van Amsterdam. Gesteund door de handtekeningen van meer dan 230 studenten had hij een privatdocentschap in de socialistische economie aangevraagd. In plaats daarvan besloot de universiteit, die heel weinig met het verzoek ingenomen was, hem tenslotte toe te laten als privatdocent in de staathuishoudkunde. Deze naamsverandering had uiteraard geen invloed op de inhoud van de colleges. Twaalf jaar heeft Van der Goes daar gedoceerd, overigens

zonder het grote resultaat dat daar in socialistische kring van werd verwacht. Het aantal studenten bleef klein, gemiddeld vijf tot tien per cursus en van de colleges ging daardoor niet de wervende kracht uit, die men zich had voorgesteld. Dit tegenvallende resultaat is tekenend voor de rol die Van der Goes als kenner van het marxisme na 1900 heeft gespeeld. Ook de vertaling van het eerste deel van *Het Kapitaal*, verschenen in 1901, maakte door de fouten en slordigheden duidelijk, dat Van der Goes niet in de eerste plaats een beoefenaar van de wetenschap was.⁴⁷ Bovendien was hij als denker niet origineel genoeg. De jongere intellectuelen in de partij evenaarden hem al snel in kennis en groeiden hem zelfs in een aantal opzichten boven het hoofd. Dat werd op een pijnlijke manier duidelijk in 1899-1900 toen Wiedijk in een discussie Van der Goes ervan beschuldigde het marxisme te hebben 'ontmarxt',⁴⁸ en deze moest bekennen dat hij de delen twee en drie van *Das Kapital* al wel had opengesneden, maar nog niet had gelezen, omdat hij het te druk had als propagandist.⁴⁹

Tot 1900 behield de SDAP het overzichtelijke en clubachtige karakter waar Van der Goes zich het meest in thuis voelde. De persoonlijke tegenstellingen tussen de leiders waren na 1894 op de achtergrond geraakt. Maar met de groei van de SDAP kwamen de ontwikkelingen waar Van der Goes al in 1898-'99 in *De Nieuwe Tijd* voor gewaarschuwd had.⁵⁰ Naarmate de partij in macht toenam, groeide de spanning over de vraag hoe het socialisme gerealiseerd moest worden. Internationaal was deze kwestie ook aan de orde. In Nederland was het vraagstuk tot 1913 voornamelijk van theoretische aard. Het eigenaardige daarbij was, dat de SDAP zeer sterk leunde op de orthodox-marxistische opvattingen van de SPD, hoewel het parlementaire stelsel in Nederland veel meer kansen bood tot reformistische arbeid dan de socialisten in Duitsland hadden. Ondanks haar programma kreeg de SDAP daarom heel geleidelijk toch een reformistisch karakter. Praktische reformisten als Schaper en Vliegen gingen samen met revolutionaire sociaal-democraten als Troelstra, die meenden dat er voorlopig geen andere politiek mogelijk was dan één gericht op het verkrijgen van praktische resultaten. De orthodox-marxistische intellectuelen in

de partij zoals Van der Goes vonden deze politiek veel te opportunistisch. Zij verzamelden zich rond *De Nieuwe Tijd*, dat zich na 1900 steeds meer tot een kritisch orthodox-marxistisch opinieblad ontwikkelde. Zo ontstond de Nieuwe Tijdgroep, waartoe Van der Goes uiteraard behoorde, al was hij in zijn optreden geenszins de felste opposant. Gorter, Wiedijk en Henriëtte Roland Holst waren meestal veel agressiever van toon. Tussen 1902 en 1907 nam het conflict tussen de Nieuwe Tijdgroep en met name Troelstra steeds scherper vormen aan en wat als een strijd over de theorie was begonnen, werd een strijd om de macht in de partij. De onderwijskwestie, het agrarische en koloniale vraagstuk hielden de meningen verdeeld. Toch vormde de Nieuwe Tijdgroep geen in alle opzichten gesloten blok. Van der Goes bij voorbeeld was evenals Pannekoek geen tegenstander van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs, in tegenstelling tot Wiedijk, terwijl Henriëtte Roland Holst enkele malen van mening veranderde.

In 1903 viel Van der Goes na afloop Troelstra's 'onvaste leiding' tijdens de tweede spoorwegstaking aan. Zelf had hij vol overgave aan de agitatie meegedaan en daarvoor zelfs gevangenisstraf gekregen. Voor hem was de staking een 'gezegende periode' en hij beschuldigde Troelstra ervan 'een diplomaat' te zijn.⁵¹ Door zijn houding tijdens de staking verloor deze aan gezag binnen de partij en in 1905 koos het congres een bestuur waarin de marxisten een meerderheid hadden. Troelstra reageerde daarop fel, maar taktisch. Kort voor het volgende congres in 1906 publiceerde hij een brochure waarin hij al zijn grieven opsomde en de Nieuwe Tijdgroep 'een coterie' noemde.⁵² Door deze zet slaagde hij erin het congres van zijn gelijk te overtuigen en behaalde hij een overwinning op de oppositie. De woedende marxisten weigerden daarop bestuursfuncties te aanvaarden en wilden ook niet meewerken aan het opstellen van een nieuw partijprogram, dat Van der Goes zelfs als een onderdeel van de strijd tegen de marxisten beschouwde. Het nieuwe partijbestuur probeerde nu greep te krijgen op de benoeming van de redacteuren van *De Nieuwe Tijd*, maar dat mislukte. Van der Goes zette zich aan het schrijven van een antwoord op Troelstra's brochure. Hij deed dit namens de hele

Nieuwe Tijdgroep. Om te voorkomen dat de debatten tijdens het congres van 1907 nog verder vertroebeld zouden worden door persoonlijke gekwetstheid van Troelstra, werd de publicatie uitgesteld. Het congres te Haarlem leek een verzoening te brengen en Schaper vroeg Van der Goes de brochure niet openbaar te maken. Deze gaf toe op voorwaarde dat er vijftig exemplaren van zouden worden gedrukt voor verspreiding binnen de leiding van de partij.⁵³ Daarmee was dan toch de vrijheid van meningsuiting gehandhaafd.

De verzoening in de partij was echter slechts van korte duur, al kwam de kritiek op Troelstra nu van een ander orgaan. Al in 1905 hadden W. van Ravesteyn, D. J. Wijnkoop en A. S. de Levita aan de oprichting van een marxistisch oppositieblad gedacht. Een naam hadden ze al, het blad moest *De Tribune* heten. Van der Goes werd gevraagd redacteur te worden. Deze weigerde tweemaal.⁵⁴ Hij vond, met de overige redacteuren van *De Nieuwe Tijd*, dat het te vroeg was voor een dergelijk blad, dat nog geenszins op begrip van de arbeiders zou kunnen rekenen. Maar de plannenmakers gingen door en in maart 1907 verscheen het eerste nummer onder redactie van J. C. Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop.

In het blad werd een felle kritische toon aangeslagen. Op het congres van 1908 kwam het tot een voorlopige wapenstilstand tussen de partijleiding en de Tribunisten. Van der Goes probeerde na afloop verzoenend op te treden en waarschuwde de redactie voor stelselmatige kritiek en oppositie. Hij wees op het gevaar van isolement, waardoor alle contact met de massa van de partij verloren zou gaan. Daarom schreef hij ook liever in het partijblad *Het Volk*.⁵⁵ Maar de redacteuren van *De Tribune* lieten zich niet adviseren, ook niet door Van der Goes. In de herfst van 1908 begon de stroom van kritische artikelen eerst goed.

Troelstra had er nu zo genoeg van, dat hij een buitengewoon congres wilde om 'de troepen te zuiveren'.⁵⁶ Hierin zag Van der Goes, al sympathiseerde hij niet met de redacteuren van *De Tribune*, een onaanvaardbare poging de vrijheid van meningsuiting in de partij onmogelijk te maken. Hij dreigde, als de Tribunisten werden geroyeerd, de partij te verlaten. De

spanningen liepen nu heel hoog op en samen met een aantal medestanders probeerde Van der Goes het roeyement met alle macht te verhinderen. Kort voor het buitengewoon congres deed Troelstra een taktische meesterzet. Hij wist de eenheid van de marxisten te doorbreken door de oprichting van een nieuw weekblad onder een marxistische redactie, maar verbonden aan *Het Volk*, voor te stellen. *De Tribune* aldus Troelstra kon dan worden opgeheven, want de vrijheid van meningsuiting was daarmee gewaarborgd. Hoewel Van der Goes Troelstra's geraffineerde opzet dadelijk doorzag en zich eerst tegen deze oplossing verzette, gaf hij tenslotte toe toen Henriëtte Roland Holst bereid bleek samen met Wibaut de redactie van het nieuwe blad op zich te nemen.⁵⁷

De Tribunisten gaven niet toe en werden geroyeerd. Enkele honderden geestverwanten volgden hen en traden vrijwillig uit de SDAP, onder wie Gorter, Wiedijk en Pannekoek. De geroyeerden en uitgetreden richtten kort daarop de Sociaal Democratische Partij in Nederland op. De partijscheuring betekende tevens het einde van de Nieuwe Tijdgroep. Het blad bleef wel bestaan, maar verloor geheel zijn homogeniteit en speelde geen rol meer binnen de SDAP. Van der Goes bleef tot 1916 in de redactie. In dat jaar werd hij redacteur van het nieuwe wetenschappelijke tijdschrift van de SDAP, *De Socialistische Gids*. Dit tijdschrift heeft nooit veel abonnees verworven en geen politieke rol vervuld.

Het door Troelstra voorgestelde marxistische weekblad werd ook geen succes. Henriëtte Roland Holst legde al in 1910 de redactie neer, omdat zij zich steeds minder thuis voelde in de partij. Van der Goes volgde haar op. Samen met Wibaut heeft hij het blad niet alleen geredigeerd, maar ook grotendeels volgeschreven tot aan de opheffing in 1919.

In 1912 werd het nieuwe partijprogramma aangenomen. Van der Goes had in de voorbereidingscommissie gezeten en het resultaat had ten slotte zijn volledige instemming. Het nieuwe programma had evenals het eerste een sterk marxistisch karakter, al gaf de analyse van de maatschappelijke ontwikkeling iets meer mogelijkheden tot hervormingen binnen het kapitalistische systeem.

In 1913 werd het tot nu toe theoretische vraagstuk van reformisme en ministerialisme ineens een praktisch probleem. Na de succesvolle kamerverkiezingen deed zich de mogelijkheid voor om aan de regering deel te nemen. Vliegen en Schaper waren hier voorstander van. Van der Goes verzette zich fel. Hij meende dat deelneming aan een burgerlijke regering een ramp was voor het proletariaat en voor de partij in het bijzonder, omdat het een nieuwe scheuring zou veroorzaken. Met Wibaut bestreed hij het ministerialisme in *Het Weekblad*. Op het buitengewoon congres dat aan deze zaak was gewijd, dreigde hij zelfs de partij te zullen verlaten. Hoewel Troelstra's houding ten slotte de doorslag gaf, is ook mede dankzij Van der Goes' verzet besloten niet aan de regering deel te nemen. Het is de laatste keer geweest dat zijn oordeel het standpunt van de SDAP in een belangrijke zaak heeft beïnvloed.

In 1912 was Van der Goes redacteur buitenland van *Het Volk* geworden. Deze functie heeft hij met grote stiptheid en werklust vervuld, al werd hij nooit helemaal een echte dagbladjournalist. Hij hield zich altijd maar met een of twee onderwerpen tegelijk bezig, waarover hij dan een tijd lang dag aan dag schreef.

In 1914 werd hij, net als alle socialisten, verrast door het uitbreken van de oorlog, ook al was jarenlang beweerd dat deze onafwendbaar was. Van der Goes stond dadelijk geheel aan de zijde van de Entente en achtte de Centrale mogendheden volledig schuldig aan het uitbreken van de strijd. Ook Philipp Scheidemann die namens de SPD de Nederlandse sociaal-democraten ervan moest overtuigen dat de Duitse partij juist had gehandeld door vóór de oorlogskredieten te stemmen, kon hem niet van standpunt doen veranderen.⁵⁸ Van der Goes' sympathie ging later uit naar Kautsky en Bernstein toen die uit de SPD stapten en tijdelijk tot de USPD toetraden. Het anti-Duitse standpunt van Van der Goes viel ook de Engelse consul in Rotterdam op. Deze bekostigde de uitgaven van een aantal krantenartikelen als brochure⁵⁹ en in zijn opdracht vertaalde Van der Goes enkele anti-Duitse geschriften.⁶⁰

Het optreden der bolsjewieken in Rusland veroordeelde Van der Goes. Hij stond aan de kant van Kerenski en zag in hun be-

drijft niets anders dan een politiek van staatsgrepen en van geweld van een minderheid, waar geen duurzaam goed van viel te verwachten. Anders was het met de novemberrevolutie in Duitsland. Toen Troelstra die zelfde maand meende dat ook in Nederland de tijd was aangebroken voor buitenparlementaire actie, was Van der Goes het daarmee eens. Hoewel hij slechts op een van de besloten vergaderingen die aan Troelstra's spectaculair optreden in november voorafgingen, aanwezig is geweest, sprak hij zich daar uit vóór het gebruik van buitenparlementaire middelen op voorwaarde dat er een duidelijk programma werd vastgesteld. Na het fiasco van Troelstra's revolutiepoging verontschuldigde Van der Goes diens beleid door te schrijven dat er meer kans van slagen was geweest, als hij de daad meteen bij het woord had gevoegd en de regering niet in Den Haag maar in Amsterdam had gezeteld. Daar lag immers het zwaartepunt van de arbeidersbeweging.⁶²

In 1919 steunde Van der Goes met een theoretisch betoog Troelstra's mening dat de partij niet moest ondergaan in 'parlementair' gedoe en zich meer moest beperken tot hervormingsarbeid. Maar de ontwikkeling binnen de partij zou heel anders verlopen. Wel leefde er na 1918 enkele jaren de verwachting dat de vervanging van de kapitalistische maatschappij door een socialistische samenleving aanstaande was, maar na 1922 gingen Vliegen en later ook Albarda sterk domineren en onder hun leiding werd de SDAP steeds reformistischer.

Tevergeefs bestreed Van der Goes in discussie met W. Banning de opkomst van het religieus socialisme in de partij. Hij keerde zich tegen de bereidheid van de partijleiding om met de Rooms Katholieke Staatspartij te regeren.

In 1927, kort na zijn pensionering als journalist bij *Het Volk*, sloot hij zich aan bij de linkse opposanten in de partij, die weer apart gingen vergaderen. Dit leverde conflicten met de partijleiding op, evenals de uitgave van het oppositieblad *De Socialist*. De geschiedenis leek zich nu te herhalen. Net als in 1909 bood de partijleiding aan om zelf een discussieblad uit te geven. *De Socialist* moest dan verdwijnen. Hoewel dit voorstel ten slotte werd aanvaard, maakte dit geen einde aan de problemen. Met J. de Kadt en P. Schmidt richtte Van der Goes een nieuw oppositieblad, *De Fakkel* op.

Tussen de linkse oppositie en de partijleiding bestond nu ook een principieel verschil van mening over de betekenis van de grote economische crisis van 1929. Met de linkse opposanten meende Van der Goes dat dit de laatste crisis van het kapitalisme was. De tijd was aangebroken voor buitenparlementaire actie om de dictatuur van het proletariaat tot stand te brengen. De partijleiding deelde deze opvattingen geenszins en begin 1932 richtte zij zich door middel van een brochure tot alle partijgenoten om haar standpunt in het conflict met de oppositie uiteen te zetten. Daartegen publiceerden Van der Goes, Schmidt en De Kadt op hun beurt de brochure *Actie of scheuring*,⁶³ waarin ze de leiding van falen beschuldigden en 'een periode van uiterst versterkte klassenstrijd, een revolutionaire periode' aankondigden. Tijdens het partijcongres te Haarlem kwam het tot een definitieve breuk. Van der Goes trad na een rede van een uur uit de partij.⁶⁴

Het vertrek van Van der Goes was met name voor de oudere marxisten en vrienden die in de partij bleven, zoals Wibaut en De Wolff, heel pijnlijk. Van der Goes zelf was de volgende dag aanwezig bij de oprichting van de Onafhankelijke Socialistische Partij. Hij werd meteen in het bestuur gekozen. Maar voor de meeste van de nieuwe partijgenoten was hij niet veel meer dan een eerbiedwaardige persoonlijkheid, een oude heer die buiten de dagelijkse politiek stond. Even leek het of de OSP een bedreiging zou kunnen vormen voor de SDAP, maar de werkelijkheid bleek al spoedig anders. De nieuwe partij behaalde geen succes in de verkiezingen en er deden zich interne conflicten voor. Van der Goes werd mogelijk daardoor al in 1933 voorstander van een fusie met de Trotskistische Revolutionaire Socialistische Partij van Sneevliet.⁶⁵ Maar toen die tenslotte in 1935 tot stand kwam onder de naam Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij, bleek de combinatie met de trotskisten voor Van der Goes heel onaantrekkelijk. Samen met J. Moleenaar nam hij het initiatief om de ontevreden oud OSP'ers bijeen te brengen.⁶⁶ In november 1935 verliet hij met twaalfhonderd anderen de RSAP en richtte de Bond van Revolutionaire Socialisten op. Hij had toen de hoop opgegeven dat er een krachtige revolutionair-marxistische partij naast de SDAP kon ontstaan.

De BRS moest een functie hebben op het gebied van vorming en propaganda.⁶⁷ Ook zelf was hij actief als spreker en redacteur van het blad *De Socialist*.

Zo vervulde Van der Goes aan het einde van zijn leven weer de rol die hem het meest had gelegen, die van propagandist en strijder voor de zuiverheid van beginselen, omringd door een kleine kring van gelijkgezinden. De verwachting dat de revolutie zou komen, heeft hij tot het einde van zijn leven behouden, al klonk er toch iets van matheid door in een van de laatste artikelen die hij voor zijn dood op 5 juni 1939 schreef: 'Voordat wij het geloof aan de revolutie opgeven, moet worden aangetoond dat wij tevergeefs gehoopt hebben. Dat is in elk geval nog niet gebeurd. Wij werken, ja tevergeefs, naar een begin, maar dit behoeven wij niet aan te nemen als het bewijs dat het toppunt nooit zal worden bereikt.'⁶⁸

Van der Goes' optreden en opvattingen worden gekenmerkt door een opvallende continuïteit. De zelfverzekerdheid van zijn jeugd heeft hij nooit verloren. In zijn manieren en kleding heeft hij altijd iets behouden van de elegante dandy-aristocraat, die Van Deyssel in de jaren tachtig zo had bewonderd, maar die de irritatie had opgewekt van arbeiderssocialisten als Vliegen. Zijn literaire smaak, gevormd door Doorenbos en de Tachtigers, bleef zijn verdere leven onveranderd. De literaire en politieke onderwerpen die hem in de jaren tachtig boeiden, hielden hem op het eind van zijn leven ook nog bezig. Het portret van zijn jeugdvriend Perk hing, toen Van der Goes tachtig werd, nog in de studeerkamer aan de wand.

Heel karakteristiek is dat de enige grote verandering in zijn opvattingen, zijn ontwikkeling van radicaal-liberaal tot marxist, ook heel geleidelijk is verlopen. Zij kwam uit zuiver rationele gronden voort en werd door Van der Goes zelf als consequent en logisch gezien. Toen hij eenmaal voor het orthodox-marxisme had gekozen, zoals dat door Kautsky werd gepropageerd, is hij de rest van zijn leven altijd aan deze opvattingen trouw gebleven.

Heel zijn leven heeft hij getracht invloed uit te oefenen door kritiek, eerst alleen op de ontwikkeling van het toneel en de li-

teratuur, later op die van het radicalisme en de sociaal-democratie.

In de discussie verafschuwde hij elk persoonlijk element. Dat bepaalde zijn afwijzende houding tegenover Kloos, toen *De Nieuwe Gids* ten einde liep, en ten opzichte van Domela en Troelstra. Zelf bleef hij altijd zakelijk, maar het ontbrak hem aan begrip voor de irrationele gevoelens van anderen. Van der Goes was niet geïnteresseerd in de psychologische achtergronden van het menselijk handelen. Dat blijkt ook duidelijk uit zijn *Litteraire herinneringen uit den Nieuwe-Gids-tijd*.⁶⁹ Hij wilde daarin geen persoonlijke mening geven, maar schreef een literair historische studie over de feiten en gebeurtenissen, waarin geen aandacht werd geschonken aan de psychologische achtergronden van de ondergang van het tijdschrift.

Zijn optreden werd door tegenstanders soms als arrogant ervaren en was in een aantal gevallen zeker taktloos.

Vrijheid van meningsuiting en zuiverheid van beginselen kwamen bij hem op de eerste plaats. Dat leverde niet alleen conflicten op, maar zijn rechtlijnigheid en vasthouden aan een eens gevormde mening maakten hem ook ongeschikt om leiding te geven aan grote organisaties. Een groot publiek heeft hij nooit kunnen boeien, noch als schrijver noch als spreker. Hij heeft zich daardoor niet tot een politicus ontwikkeld. Wel zat hij een aantal jaren in het partijbestuur van de SDAP, maar een grote directe invloed heeft hij daar niet uitgeoefend. Talloze keren en op vele plaatsen heeft hij kandidaat gestaan bij verkiezingen. Met uitzondering van zijn verkiezing tot gemeenteraadslid van Hilversum heeft hij nooit voldoende stemmen kunnen trekken. Zijn kwaliteiten kwamen het best tot hun recht in een kleine kring van intellectuele geestverwanten. Er ging daar een stimulerende invloed van hem uit door zijn integriteit, kennis en kritisch oordeel. Zo beïnvloedde hij de ontwikkeling van Wibaut, die hij de *Fabian Essays* ter vertaling gaf en van Gorter, die hij aanzette tot het lezen van Marx en Engels. Zijn talrijke vrienden waardeerden hem om zijn karakter en principiële houding. Hij was afkerig van kleingeestige gevoelens. Als vrijdenker en lid van de vereniging 'De Dageraad' kritiseerde hij de anti-religieuze sentimenten binnen deze orga-

nisatie. Hij had gevoel voor humor, was beheerst en evenwichtig, en daarbij royaal en belangeloos. Zo lang hij over de inkomsten uit het assurantiebedrijf kon beschikken, steunde hij vrienden die dat nodig hadden met geld, gaf hij royale cadeaus en leende zijn avondkleding uit aan toneelspelers om er in op te treden. Hij offerde zijn burgerlijke loopbaan op voor zijn principes en heeft daardoor jarenlang met zijn vrouw en vier dochters in armoedige omstandigheden moeten leven. Pas in 1912 werd hij door zijn redacteurschap van *Het Volk* weer financieel onafhankelijk.

Politieke memoires heeft hij niet geschreven, ondanks de aandrang die daartoe op hem is uitgeoefend. In een vraaggesprek ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag verklaarde hij dat het niet de tijd was om terug te blikken op zijn politieke strijd en te gaan nadenken over zijn succes en teleurstellingen.⁷⁰ Het was slechts van belang om te blijven strijden tegen de opportunistische politiek van de sociaal-democratische partijen, die zowel in Nederland als elders naar hij meende zich uitleverden aan hun klassevijanden, door af te zien van de buitenparlementaire actie. Misschien werd hij ook weerhouden van het schrijven van zijn politieke herinneringen door zijn teleurstelling over de ontwikkeling van het socialisme, en met name de SDAP na de Eerste Wereldoorlog. Maar al heeft Van der Goes geen blijvende invloed gehad op het socialisme in Nederland, dat doet niets af van zijn betekenis in de periode voor 1900 als 'vader van de sociaal-democratie'.

1—W. H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland*, 2 dln., Amsterdam 1905, II, 137.

2—W. Paap, *Vincent Haman*, Amsterdam 1898.

3—C. L. Huygens, *Barthold Meryan*, Amsterdam 1897.

4—Voor de genealogie van de familie Van der Goes, zie: *Nederland's patriciaat*, 's-Gravenhage 1954, pp. 150-161.

5—F. van der Goes, 'Dr. W. Doorenbos. Eene aanteekening bij het portret'. *Woord en Beeld*, 1901, p. 139.

6—D. Tollenaar aan Van der Goes, 14 april 1886.—Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam. Archief Van der Goes, inv. nr. 1809.

7—F. van der Goes, 'De familie Bouhon'. *Het Tooneel* (1878), pp. 271-309.

8—Van der Goes, 'Doorenbos', p. 137. Deze kwalificatie wordt door Apeldoorn nogal gerelativeerd. C. G. L. Apeldoorn, *Dr. Willem Doorenbos*, Amsterdam, 1948, p. 174.

9—Van der Goes gaf les aan de toneelschool van 1884 tot 1891.

10—F. v. d. G., 'Een bijdrage tot het vraagstuk hoe men P. C. Hooft's Warenar vertoonen zal', *De Amsterdammer*, 24, 31 oktober 1880.

11—L. van Deyssel, *Gedenkschriften*. H. G. M. Prick, ed. Zwolse drukken en herdrukken voor de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden, 2 dln., Zwolle 1962, 1, p. 244.

12—1892. Van der Goes aan K. Jansma, 25 augustus 1938. Archief Van der Goes, inv. nr. 1817.

13—1887. J. Veth aan Van der Goes, z.j. Archief Van der Goes, inv. nr. 818. J. Huizinga, 'Leven en werken van Jan Veth'. J. Huizinga, *Verzamelde werken*, 9 dln., Haarlem 1948-'53, VI, p. 355. Het schilderij bevindt zich thans in het Dordrechts Museum.

14—Ph. Hack van Outheusden (pseudoniem van Van der Goes), 'Jong-Amsterdam'. *De Nieuwe Gids. Tweemaandelijks tijdschrift voor letteren, kunst en wetenschap*, 1888, 1, p. 463.

15—(Ongesigineerd), 'Varia. Politiek'. *De Nieuwe Gids*, 1885, 1, p. 150-153.

16—22 juni 1886. Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Archief Flanor, notulenboek.

17—F. van der Goes, *Majesteits-schennis. Het geding tegen den heer F. Domela Nieuwenhuis*, Amsterdam 1886.

18—'Varia. Politiek'. *De Nieuwe Gids*, 1885, 1, p. 150-153.

19—Ph. Hack van Outheusden, 'Jong-Amsterdam'. *De Nieuwe Gids*, 1888, p. 463.

20—Huizinga, 'Jan Veth', p. 372.

21—F. Domela Nieuwenhuis aan Van der Goes, 14 juni 1890. Archief Van der Goes, inv. nr. 1788.

22—I. Bahlmann aan Van der Goes, 4 oktober 1890. Archief Van der Goes, inv. nr. 1785.

23—I. Bahlmann aan Van der Goes, 29 september 1890. Archief Van der Goes, inv. nr. 1785.

24—I. Bahlmann aan Van der Goes, 7 oktober 1890. Archief Van der Goes, inv. nr. 1785.

25—E. Bellamy, *In het jaar 2000*, vert. F. van der Goes, Amsterdam 1890.

26—E. L. Pease aan Van der Goes, 19 november 1890. Archief Van der Goes, inv. nr. 1137.

27—F. van der Goes, *Wat de socialisten niet willen*, Amsterdam 1891.

28—V. d. G., 'Correspondentie' *De Nieuwe Tijd*, 12 augustus 1893.

29—Eerste gesprek hierover met Wibaut: 11 mei 1891. Archief Van der Goes, inv. nr. 552.

30—21 juli 1891. Archief Van der Goes, inv. nr. 1145.

31—23 augustus 1891. Archief Van der Goes, inv. nr. 552.

32—Van der Goes aan F. Domela Nieuwenhuis, 31 augustus 1891. Archief Van der Goes, inv. nr. 1147.

33—I. Bahlmann aan Van der Goes, 30 september 1891. Archief Van der Goes, inv. nr. 1147.

34—D. J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP*, Haarlem 1939, p. 56.

35—Op een na gepubliceerd in: *De Nieuwe Gids*, 1894, I, pp. 164, 165, 294-298. G. H. 's-Gravesande, ed., *De geschiedenis van De Nieuwe Gids. Brieven en documenten*, Arnhem 1955, p. 439, 444.

36—J. Saks (P. Wiedijk), 'Uit vroeger dagen', *Socialistische opstellen. Tweede bundel*, Rotterdam 1923, p. 7.

37—Begonnen op 10 augustus 1892. Archief Van der Goes, inv. nr. 553-555.

38—1 augustus 1892. Archief Van der Goes, inv. nr. 553.

39—E. Aveling-Marx aan Van der Goes, 29 december 1893. Archief Van der Goes, inv. nr. 1784.

40—Vliegen, *Dageraad*, II, p. 402.

41—J. H. Schaper aan Van der Goes, 22 juli 1894. Archief Van der Goes, inv. nr. 1807.

42—P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, 4 dln., Amsterdam 1928, II, p. 134.

43—9-11 augustus 1895. Archief Van der Goes, inv. nr. 555.

44—Van der Goes gaf hier les van 1891 tot 1892.

- 45-24 augustus 1910. Archief Van der Goes, inv. nr. 570.
- 46-Marie Koens, geboren 19 juni 1873.
- 47-Karl Marx, *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. I Het productieproces van het kapitaal*. vert. door I. Lipschits, 3de druk, Bussum 1972, p. VII-IX.
- 48-Saks, 'Opheldering III'. *De Kroniek*, 1899, p. 404.
- 49-V. d. G., 'Tenslotte'. *De Kroniek*, 1900, p. 4.
- 50-F. van der Goes, 'Dogma en overtuiging', *De Nieuwe Tijd. Sociaal-democratisch maandschrift* (1898-1899), pp. 446-455, 619-628.
- 51-Vliegen, *Dageraad*, II, p. 13.
- 52-P. J. Troelstra, *Inzake partijleiding. Toelichtingen en gegevens*, Rotterdam 1906.
- 53-F. van der Goes, *Verkeerde partijleiding*, Rotterdam 1907.
- 54-3 oktober 1905. Archief Van der Goes, inv. nr. 565. 16 juli 1906. Archief Van der Goes, inv. nr. 566.
- 55-26 april 1908. Archief Van der Goes, inv. nr. 568.
- 56-Troelstra, *Gedenkschriften*, III, p. 113.
- 57-2-4 februari 1909. Archief Van der Goes, inv. nr. 569.
- 58-20 augustus 1914. Archief Van der Goes, inv. nr. 572.
- 59-F. van der Goes, *Aan wie de schuld. Een woord over de aanleiding tot den oorlog*, Amsterdam 1915.
- 60-25 juni, 27 augustus, 17 november, 23 november 1915. Archief Van der Goes, inv. nr. 574.
- 61-2 november 1918. Archief Van der Goes, inv. nr. 577.
- 62-V. d. G., 'De fouten van Troelstra'. *Het Weekblad*, 14 december 1918.
- 63-F. van der Goes, J. de Kadt, P. J. Schmidt, *Actie of scheuring. Een woord van verweer door de redacteuren van 'De Fakkel'*, Hilversum z.j.
- 64-'Van der Goes' afscheid', *Volksdagblad*, 29 maart 1932.
- 65-29 oktober 1933. Archief Van der Goes, inv. nr. 592.
- 66-Archief Van der Goes, inv. nr. 1408.
- 67-Kladaantekeningen, 9 januari 1938. Archief Van der Goes, inv. nr. 1563.
- 68-F. van der Goes, 'In alle landen dezelfde vijand', in F. van der Goes, *Journalistiek werk uit de jaren 1933-1938*. Uit-

gegeven door een commissie van vrienden van Franc van der Goes, Amsterdam 1940, p. 96.

69—F. van der Goes, *Litteraire Herinneringen uit den Nieuwe-Gids-Tijd*, Santpoort 1938.

70—'Franc van der Goes: idealist en strijder', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 12 februari 1939.

Het socialisme onder het communisme

MARC JANSEN De ondergang van de Russische socialisten-
revolutionairen

BRUNO NAARDEN De Russische sociaal-democratie: meer
dan een schim uit het verleden

MICHEL KORZEC Het einde van het democratisch socialisme
in Oost-Europa

Wie de geschiedenis bestudeert van de Partij van Socialisten-Revolutionairen onder het communistische regime in Rusland, wordt vooral met deze vraag geconfronteerd: hoe was het mogelijk dat een partij met een zo massale aanhang in zo korte tijd zo volledig ten onder kon gaan? Want de PSR had in 1917 volgens haar eigen gegevens ruim een miljoen leden en wist in hetzelfde jaar bij de meest vrije verkiezingen die ooit in Rusland zijn gehouden samen met haar nationale zusterpartijen meer dan de helft van de tweeënveertig miljoen geldig uitgebrachte stemmen op zich te verenigen. Er zijn verschillende antwoorden op deze vraag denkbaar. Zoals: de PSR was in werkelijkheid niet zo sterk, de cijfers geven slechts een momentopname, haar aanhangers waren maar al te gemakkelijk bereid de partij in de steek te laten. Of: het ontbrak de socialistisch-revolutionaire leiders aan het talent om hun aanhang bij de kiezers in politieke invloed om te zetten. Of: datgene wat zij voorstonden was onder de gegeven omstandigheden onverwezenlijkbaar.

Ik geloof dat geen van deze antwoorden de volledige waarheid geeft, maar dat zij allemaal wel een stukje van de waarheid bevatten. Over de beweerde ontrouw van de kiezers van de PSR laat zich niets met zekerheid zeggen, omdat de gegevens daarvoor ontbreken: er zijn immers na 1917 geen vrije algemene verkiezingen meer gehouden in Rusland. Wat de andere genoemde factoren betreft, hoop ik in het nu volgende verhaal duidelijk te maken dat de bolsjewieken hun socialistische tegenstanders weliswaar met weinig scrupules hebben aangepakt, maar dat die socialisten ook niet in staat zijn gebleken de bolsjewieken overtuigend partij te geven.

Laat ik eerst summier—en dus wel zeer generaliserend—de PSR bij de lezer introduceren. De partij werd opgericht rond 1900, maar kwam voort uit een in Rusland al oudere traditie, die van het populisme. De negentiende-eeuwse populistten ('na-

rodniki') stelden, zoals hun naam al aanduidt, 'het volk' centraal, wat in het Rusland van die tijd wilde zeggen: de boeren. Behalve van het populisme onderging de socialistisch-revolutionaire ideologie ook de invloed van het westerse marxisme. Terwijl het populisme zich richtte op de boeren en het marxisme op 'het proletariaat', dat wil zeggen de arbeiders, richtte de PSR zich op 'de werkers', dat wil zeggen de boeren én de arbeiders. Dit nam niet weg dat de PSR, anders dan de in dezelfde periode opgerichte Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (later uiteengevallen in bolsjewieken en mensjewieken), toch wel werd gezien als de partij van het agrarisch socialisme. Een van haar belangrijkste programmapunten was dan ook de socialisering van de grond.

Een ander belangrijk uitgangspunt van de PSR was de volkssoevereiniteit ('narodovlastie'), belichaamd in een op basis van algemeen kiesrecht te kiezen Constituante. In haar strijd tegen het tsaristische bewind achtte de partij zich ter verwezenlijking van haar doeleinden gerechtigd gebruik te maken van het wapen van de terreur.

Een heel precieze karakterisering van de PSR is echter moeilijk te geven, want een van haar meest kenmerkende karaktertrekken was juist dat zij een veelheid van meningen en stromingen verenigde. Je kunt dat op verschillende manieren uitleggen. Je kunt zeggen dat het democratische systeem dat de partij voorstond ook in een interne partijdemocratie tot uitdrukking kwam. Je kunt ook, en misschien wel met meer recht, zeggen dat de socialisten-revolutionairen nauwelijks een samenhangende partij en veel meer een losse beweging vormden. Volgens de partijopvatting waren socialisme en democratie even belangrijk en niet zonder elkaar te realiseren. Een linker-vleugel van de partij echter legde de nadruk op de sociale aard van de revolutie, terwijl een rechtervleugel de democratie de voorrang gaf. Verder trok de PSR als een partij van gewelddadige actie, een partij bovendien die na de Februarirevolutie van 1917 politieke invloed bezat, ook nogal wat elementen aan met weinig vaste politieke overtuigingen. In de praktijk was de PSR door haar verdeeldheid na 1917 in elk geval in het nadeel bij de veel hechter georganiseerde bolsjewistische partij.

In oktober 1917 werd de eerder dat jaar door de Februarirevolutie gevestigde Voorlopige Regering, die zij het met het nodige voorbehoud door de socialisten-revolutionairen was gesteund, door de bolsjewieken omvergeworpen. De bolsjewieken vormden een nieuwe regering, de Raad van Volkscommissarissen, en wisten een deel van de linkervleugel van de PSR te bewegen tot deze regering toe te treden. Dit leidde tot een afscheiding van deze linkervleugel (voortaan de 'linkse socialisten-revolutionairen' genoemd), want de overgrote meerderheid van de PSR was gekant tegen het nieuwe regime.

Toch ondernam de partij in de eerste maanden niet veel tegen de bolsjewieken, net zo min trouwens als de andere niet-bolsjewistische groeperingen. Eén reden was dat zij over weinig militaire macht beschikte. Bovendien was men bang dat acties tegen de bolsjewieken aan de contrarevolutionairen ten goede zouden komen. Daarbij speelde ook nog een rol dat men dacht dat deze regering niet lang zou kunnen standhouden: 'Wij waren van mening dat de bolsjewieken slechts schuim op de golven van de revolutie vormden, dat vanzelf zou verdwijnen,' heeft later een der leiders van de PSR gezegd.

Nadat echter de bolsjewieken in januari 1918 de in de voorafgaande maanden gekozen Constituante na één zittingsdag hadden ontbonden (zij hadden slechts een kwart van de zetels veroverd) en in maart 1918 een afzonderlijke vrede met Duitsland hadden gesloten, begonnen er plannen te rijpen tot gewapend verzet.

In juni 1918 werd in Samara aan de Wolga (het huidige Koejbysjev) een Comité van leden van de Constituante gevormd, waartoe hoofdzakelijk leden van de socialistisch-revolutionaire fractie in de Constituante toetraden. Dit Comité verklaarde de oorlog aan het bolsjewistische regime met het doel voor de Constituante de macht in het land te veroveren. Het Comité wist echter slechts, met de hulp van een Tsjechoslowaaks legioen dat aan de kant van Rusland tegen de Duitsers had gevochten en nu op weg was naar huis, een groot deel van het Wolgagebied in handen te krijgen. Daar het zich op den duur moeilijk zelfstandig kon handhaven, sloot het in september 1918 een accoord met een aantal anti-bolsjewistische rege-

ringen die elders op het Russische grondgebied waren ontstaan. Op basis hiervan werd een Directorium gevormd met vijf leden, van wie twee socialisten-revolutionairen. Het Directorium moest volgens het accoord fungeren als een nationale regering, tot zich in het begin van 1919 voldoende leden van de Constituante zouden hebben verzameld. Op papier had het de macht in geheel Siberië en in het gebied tussen de Oeral en de Wolga. De verschillende regeringen en groeperingen die het Directorium hadden aangewezen, vormden echter een zo heterogeen gezelschap, dat het in de praktijk nauwelijks iets te vertellen had. In november 1918 werd het Directorium in het Siberische Omsk door een staatsgreep omvergeworpen en vervangen door een militaire dictatuur onder leiding van admiraal Koltsjak.

De socialisten-revolutionairen hadden uiterst schoorvoetend aan de vorming van het Directorium meegewerkt en het daarna met het grootst mogelijke voorbehoud gesteund. Het beruiste namelijk op een accoord met niet-socialisten, en een 'coalitie' met 'burgerlijke groeperingen' was in de ogen van de meeste socialisten-revolutionairen eigenlijk niet geoorloofd. Men kan zich afvragen hoe groot de levensvatbaarheid van het Directorium anders geweest zou zijn, maar de socialisten-revolutionairen hebben haar in ieder geval niet erg bevorderd. Daarmee dragen zij hun deel van de verantwoordelijkheid voor het feit dat een mogelijk democratisch alternatief voor de Sovjet-regering in de kiem is gesmoord.

De socialisten-revolutionairen hadden nu aan de ene kant de 'Roden' en aan de andere kant de 'Witten' tegen zich. In Europees Rusland waren zij al sedert het midden van 1918 zo goed als vogelvrij, in Siberië waren zij het nu ook. De Witten haaten zij in het algemeen nog erger dan de bolsjewieken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat sommige socialisten-revolutionairen tot de slotsom kwamen dat de enige uitweg een accoord met de bolsjewieken tegen de Witten was.

Deze socialisten-revolutionairen scheidden zich in de loop van 1919 af van de PSR en vormden de groep 'Narod' ('Het Volk'). De groep deed terwille van het accoord met de bolsjewieken tijdelijk afstand van het principe van de volkssoeverei-

niteit, belichaamd, zoals ik heb uiteengezet, in de Constituante, en aanvaardde het systeem van sovjets. De rest van de partij zag er wel vanaf het Sovjet-regime gewapenderhand te bestrijden, maar wilde geen accoord sluiten met de bolsjewieken, die immers weigerden de volkssoevereiniteit te aanvaarden. Zij wilde een democratische 'derde macht' zijn tussen de dictaturen van Witten en Roden.

Op het gebied waar de Witten heersten, leverden de socialisten-revolutionairen hun bijdrage aan de strijd tegen dezen. Het terugdringen van de Witten had echter slechts een uitbreiding tot gevolg van het gebied waar de bolsjewieken heersten. Hoewel de P.S.R. er in haar verklaringen op bleef hameren dat de val van de bolsjewistische dictatuur niet kon uitblijven en dat het volk dan onder haar leiding de macht zou overnemen, was haar politieke rol nu in feite uitgespeeld. De geschiedenis van de P.S.R. vanaf 1919 is hoofdzakelijk de geschiedenis van haar vervolging door het bolsjewistische regime.

De onderdrukking van de socialisten-revolutionairen door de bolsjewieken was al direct na de Oktoberrevolutie begonnen, maar nam pas in het midden van 1918 scherpe vormen aan. De Sovjet-regering werd in die periode van alle kanten belaagd, ook van de kant van de socialisten-revolutionairen zoals wij zagen. Nadat zij de gewapende strijd hadden beëindigd, kondigde de Sovjet-regering in februari 1919 een beperkte legalisering en amnestie voor de socialisten-revolutionairen af. Het woord beperkt is wel op zijn plaats: de P.S.R. kon gedurende een periode van in totaal *tien* dagen vrij haar krant uitgeven en bijeenkomsten organiseren, daarna werd de repressie hervat. Tussen 1919 en 1921 arresteerde de geheime politie, de Tsjeka, het voltallige Centraal Comité van de P.S.R. Wie niet de kant van de bolsjewieken koos of de actieve politiek vaarwel zei (dat waren er onder die omstandigheden velen), was er vrijwel zeker van dat hij de partijleiding op haar weg naar de gevangenis zou volgen.

Wat was de reden voor deze vervolging? De bolsjewistische propaganda herhaalde steeds opnieuw dat de P.S.R. de contra-revolutionairen in hun strijd tegen het Sovjet-bewind steunde. Dit was in strijd met de feiten. De socialisten-revolutionairen

hadden juist zeer actief Koltsjak bestreden en het was een door hen gedomineerde organisatie geweest die de admiraal ten slotte in januari 1920 in Irkoetsk had gearresteerd. Ook hadden socialisten-revolutionairen in Zuid-Rusland een belangrijke bijdrage geleverd in de strijd tegen generaal Denikin.

Maar ook verder gedroeg de P.S.R. zich voor een onverzoenlijke tegenstander uitermate terughoudend in haar oppositie tegen het bolsjewistische regime. Na afloop van de overwinning op de Witten brak er een reeks boerenopstanden uit tegen de bolsjewieken, die zich in de voorafgaande periode onder de bevolking zeer onpopulair hadden gemaakt. De bekendste daarvan was de opstand in de streek van Tambov. De bolsjewieken noemden die opstanden contrarevolutionair. In de ogen van de socialisten-revolutionairen waren ze dat niet. Toch stond de leiding van de P.S.R. er afwijzend tegenover en waarschuwde zij de partijleden tegen deelname, niet omdat zij de opstanden ongerechtvaardigd vond, maar omdat het naar haar mening hier om geïsoleerde acties ging, die slechts de kansen konden vergroten van de contrarevolutionairen of van de bolsjewieken zelf.

Deze houding is niet zo vreemd, in het licht van de ervaringen die de socialisten-revolutionairen in 1918 hadden opgedaan. Maar door zich afzijdig te houden van elke daadwerkelijke actie tegen de bolsjewistische dictatuur veroordeelde de P.S.R. zich in de praktijk wel tot volstreekte werkeloosheid, daar het voeren van een geregelde politieke oppositie in Sovjetrusland onmogelijk was gemaakt.

Hoe het zij, de bolsjewistische leiders hadden in elk geval geen reden de P.S.R. te onderdrukken omdat zij de contrarevolutie zou ondersteunen. Zijn onderdrukten de P.S.R., omdat deze zich niet bij de bolsjewistische hegemonie neerlegde en binnen de steeds beperkter wordende mogelijkheden politieke agitatie tegen de bolsjewistische dictatuur voerde. Vanuit hun standpunt is daar nog wel enige rechtvaardiging voor: de P.S.R. was een mogelijke bron van onrust, en onrust kon een gevaar voor hun macht opleveren. De bolsjewistische leiders voerden deze politiek echter met een absolute consequentheid door. Zij duldden geen zelfstandige politieke organisaties naast zich, niet

van tegenstanders, maar ook niet van medestanders. Dat moge het lot van de groep Narod aantonen. De groep had zich, zoals wij gezien hebben, van de P.S.R. afgescheiden omdat zij een accoord met de bolsjewieken noodzakelijk achtte. In ruil voor haar samenwerking en haar aanvaarding van het sovjet-systeem vroeg de groep van de bolsjewieken dat zij hun partijdictatuur ophieven en andere socialistische partijen op gelijke voet tot de verkiezingen voor de sovjets toelieten. Ondanks haar tegemoetkomende houding werd geen van de verlangens van de groep Narod echter ingewilligd en werd zij vrijwel evenzeer vervolgd als de partij waarvan zij zich afgescheiden had. De bolsjewieken handhaafden de dictatuur van hun partij onverkort. Het bleek dat men bij hen net zo min behoefde aan te komen om vrijgekozen sovjets als om de Constituante. De mensjewiek Martov had gelijk toen hij zei dat 'het bolsjewisme niet het idee toelaat van een oppositiepartij, zelfs indien zij ultraloyaal is en het sovjet-principe onderschrijft.'

Andere socialistische partijen hadden in de ogen van de bolsjewieken eenvoudig geen bestaansrecht. 'Zelfs al zouden deze partijen niet actief deelnemen aan de gewapende strijd tegen het Sovjet-bewind, dan nog moeten wij ze uit de weg ruimen, want elke hindernis op ons pad en elke verzwakking van onze krachten in deze laatste en beslissende strijd kan de contrarevolutie aan de overwinning helpen.' Aldus een van de chefs van de Tsjeka in 1921 over de Russische socialistische partijen. En hij voegde hier aan toe: 'Van tijd tot tijd stellen wij deze partijen in de gelegenheid hun leven te beteren, hun werk in een andere richting om te buigen, en laten wij hun leden uit de gevangenis. Maar tot dusverre heeft dat niets opgeleverd: deze partijen kunnen hun natuur niet verloochenen.' De fout van de socialistische partijen, de P.S.R. voorop, was niet dat zij de contra-revolutionairen ondersteunden (want dat deden zij niet). Hun fout was dat zij de bolsjewistische hegemonie niet erkenden, die in de ogen van de bolsjewieken zelf een noodzakelijke voorwaarde was voor de overwinning van de revolutie. 'Subjectief bent u een revolutionaire zoals wij ons er meer zouden wenschen, maar objectief dient u de contrarevolutie,' kon daarom in 1921 de hoogste chef van de Tsjeka, Feliks

Dzerzjinski, tegen een gearresteerde socialiste-revolutionaire zeggen. Daarom werd de PSR vervolgd en met allerlei onware beschuldigingen zwart gemaakt door de propaganda.

De bolsjewieken stelden zich dus niet tevreden met het louter vervolgen van de socialistische oppositie. Zeker zo belangrijk bij de bestrijding daarvan was de propaganda. Na de invoering van de Nieuwe Economische Politiek (NEP) besloten de bolsjewieken zelfs een groot propagandistisch proces tegen deze socialistische oppositie op touw te zetten, dat in het bijzonder was gericht tegen de PSR. Het proces duurde twee maanden, van juni tot augustus 1922. Het kan met recht het eerste grote politieke showproces in Sovjetrusland worden genoemd, een 'leninistische' voorloper van de processen die Stalin in de jaren dertig tegen zijn rivalen in de Communistische Partij voerde. Lenin was ten tijde van het proces door ziekte uitgeschakeld, maar hij nam actief aan de voorbereidingen deel; hij was ook betrokken in de besluitvorming over het slot van het proces.

Vóór het gerechtsgebouw vond een massale demonstratie plaats, waar de doodstraf voor de beklaagden (leden van het Centraal Comité van de PSR) werd geëist. Bovendien werden er demonstranten tot de rechtszaal toegelaten. Het proces was er niet op gericht de waarheid aan het licht te brengen. Het was er op gericht middels een reusachtige propagandacampagne de socialistische oppositie van haar invloed (of potentiële invloed) op de bevolking te beroven. Het moest de bevolking duidelijk maken dat de Russische socialisten geen recht hadden op een politiek bestaan en dat de Communistische Partij als enige het recht had Rusland te regeren.

Anders dan in de latere showprocessen 'bekenden' de beklaagden niet en hielden zij onverkort vast aan hun opvattingen. Alleen een groep voormalige socialisten-revolutionairen die aan de beklaagden was toegevoegd, gedroeg zich verschillend. Hoewel de beschuldigingen op grond waarvan men het proces begonnen was volstrekt onbewezen bleven, werden de beklaagden door de rechtbank ter dood veroordeeld. Trotski zei in een interview na afloop van het proces: 'Sta ons toe dat wij ons het

recht voorbehouden om de leiders van de «partij» van socialisten-revolutionairen dood te schieten, als deze laatste niet in staat blijkt te zijn zich rekenschap te geven van de realiteit en zich te schikken naar het in Rusland bestaande regime.'

Het was echter niet in de eerste plaats het doel van het proces de beklagden te liquideren, maar de partij die zij vertegenwoordigden (en meer in het algemeen de socialistische oppositie) uit te schakelen. Daarom veranderde de Sovjet-regering de doodstraf na afloop van het proces in een 'voorwaardelijke doodstraf', die inhield dat het vonnis voltrokken zou worden, indien de aanhangers van de veroordeelden hun 'misdadige' activiteiten voortzetten, dat wil zeggen indien de socialisten-revolutionairen actieve politiek bleven bedrijven.

De mogelijkheid daartoe was hun echter zo goed als ontnomen, want van een socialistisch-revolutionaire partijorganisatie was inmiddels nog maar heel weinig overgebleven. Door het fiasco van haar politiek enerzijds en door de bolsjewistische vervolging en intimidatie anderzijds had de P.S.R. veel van haar aanhangers verloren. Zij die de partij trouw gebleven waren, waren in de loop der tijd in de Sovjet-gevangenschappen verdwenen. Tot ongeveer 1925 bleef er nog een politiek volkomen machteloze rest van een partijorganisatie bestaan. Daarna leefde de P.S.R. in Rusland alleen nog in gevangenschap voort.

De laatste fase van de geschiedenis van de P.S.R. is die van haar gevangenschap. 'Bij ons is er ook plaats voor andere partijen,' verklaarde de bolsjewistische leider Boecharin in 1927. 'Maar het fundamentele verschil tussen het bestaan van partijen in het Westen en bij ons is: één partij is aan de macht en alle overige zitten in de gevangenis.' Zien we even af van het bestaan van een oppositie in de Communistische Partij zelf, dan kwam de door Boecharin gekenschetste situatie op dat moment overeen met de werkelijkheid. De socialisten-revolutionairen die het hoofd niet bogen, werden geïsoleerd in gevangenschappen, kampen (zoals tot 1925 Solovki, oftewel de Solovetski-eilanden in de Witte Zee) of verbanningsoorden in uithoeken van het land. 'De vicieuze cirkel sloot zich om ons heen,' aldus een der gerepresserde socialisten-revolutionairen. 'Op drie jaar gevangene-

nis volgden drie jaar verbanning, dan drie jaar «minus» (een verbod op het verblijf in de grotere steden) en een nieuwe arrestatie.'

Maar de vicieuze cirkel sloot zich niet alleen om de socialisten-revolutionairen. De trotskistische historicus Isaac Deutscher zegt het zo: 'De revolutie behandelt de onmiddellijke nabuur van haar vijand als haar vijand. Wanneer zij deze tweede vijand treft, wordt ook diens nabuur in de strijd betrokken. Het proces zet zich als een kettingreactie voort tot de partij van de revolutie alle partijen onderdrukt die tot voor kort het politiek toneel bevolkten en zich zelf in de strijd trekt.' De socialiste-revolutionaire Jekaterina Olitskaja noemt in haar memoires de bolsjewieken 'de heersende partij' in plaats van 'de partij van de revolutie', maar verder zegt zij eigenlijk hetzelfde: 'Indien de andersdenkenden in de cel worden gezet, indien de socialisten en de anarchisten in gevangenissen worden gedreven die speciaal voor één vleugel van de arbeidersbeweging zijn ingesteld, dan komen daar onvermijdelijk ook de oppositionele stromingen van de heersende partij terecht.'

Toen de leiding van de Communistische Partij in het begin van de jaren twintig tot de volledige uitschakeling van de socialistische oppositie besloot, besloot zij ook al tot maatregelen tegen de oppositie binnen de eigen partij. Naarmate de kring van de machthebbers in de loop van de volgende jaren steeds kleiner werd, breidde het aantal vervolgdenden zich steeds verder uit. De vervolgers van het eerste uur werden op die manier zelf vervolgd.

Zo kwamen in de jaren dertig al Stalins rivalen in de Communistische Partij om, het verhaal is bekend. Maar ook de socialisten kwamen om, niet alleen zij die hun partij trouw waren gebleven, en dat al met vele jaren gevangenschap hadden bekocht, maar ook zij die hun partij vaarwel hadden gezegd.

In 1937 werd de bekendste leider van de P.S.R. in Rusland en een van de beklaagden van 1922, Abram Gots andermaal ter dood veroordeeld, ditmaal zonder vorm van proces. En samen met hem de bekende mensjewiek Mark Liber. Kort voordat zij werden weggevoerd, zeiden zij tegen een buitenlandse medegevangene: 'Breng onze vrienden onze groet over en zeg hun

dat wij met trots de naam van revolutionair hebben gedragen. Hoe moeilijk het voor ons ook is wanneer men ons contrarevolutionairen noemt, wij weten toch dat de geschiedenis een ander oordeel over ons zal vellen. Er zullen voor Rusland en voor de hele wereld betere tijden aanbreken. En dan zal de geschiedenis over ons oordelen.'

De socialisten-revolutionairen bleven optimisten, ondanks alles en tot het bittere einde. Hun optimisme is tot nog toe echter weinig gerechtvaardigd gebleken. Vrijwel alle socialisten-revolutionairen zijn in de Grote Terreur omgekomen, slechts een enkeling heeft het overleefd. Zij zijn nimmer gerehabiliteerd door het regime en staan nog altijd als contrarevolutionairen te boek in de Sovjet-historiografie. Hun idealen zijn onverwezenlijkt gebleven. Zij hebben zo goed als geen sporen nagelaten in de huidige Sovjet-Unie.

Eén van de zeldzame socialisten-revolutionairen die alle ontberingen van Solovki, Kolyma en de andere onderdrukkingsinstituties heeft overleefd, was Jekaterina Olitskaja. Na de repressie onder Lenin en Stalin kreeg zij ook nog met de repressie onder Brezjnev te maken. Haar in 1971 in het buitenland gepubliceerde memoires zijn een sprekend getuigenis van het feit dat de door Stalin omgebrachte bolsjewieken niet de enige slachtoffers van de terreur waren, en dat zij bovendien zelf ook wel een en ander op hun geweten hadden. In 1974 overleed zij.

Keren wij ten slotte terug naar het in het begin van dit artikel opgeworpen probleem. Moet het feit dat de bolsjewieken de macht wisten te grijpen en te behouden worden verklaard uit hun politieke talenten of meer uit het tekortschieten van hun tegenstanders, in het bijzonder hun socialistische tegenstanders?

Misschien waren de doeleinden die de socialisten-revolutionairen zich gesteld hadden, onder de gegeven omstandigheden, en zeker op korte termijn, niet geheel te verwezenlijken. Maar misschien hadden zij er toch meer voor kunnen doen dan zij hebben gedaan. Het is aan de tekortkomingen van de socialisten-revolutionairen, hun beweging en hun leiders te wijten dat de kansen onvoldoende zijn benut: gebrek aan leiderschap, te grote onderlinge verdeeldheid, te geringe bereidheid tot het

compromis. Zoals de Engelse historicus Leonard Schapiro zegt: 'Het verhaal van de strijd der socialisten-revolutionairen tegen de bolsjewieken is er een van besluiteloosheid, aarzeling, onenigheid en verdeelde loyaliteit. Het aandringen door de socialisten-revolutionairen op een volledig socialistische politiek midden in een burgeroorlog droeg niet weinig tot het debâcle bij.'

Het tekortschieten van de socialisten-revolutionairen kan voor een deel ook uit ideologische oorzaken worden verklaard. Er zat in de socialistisch-revolutionaire ideologie aan de ene kant een sterk activistisch element. De socialisten-revolutionairen voerden in hun vaandel de leus: 'In de strijd zul je je recht verwerven', zij hadden het tsarenregime met terreur bestreden en waren ook sneller dan bij voorbeeld de mensjewieken geneigd tegen de bolsjewieken geweld te gebruiken.

Aan de andere kant bevatte de socialistisch-revolutionaire ideologie echter ook een element dat juist strijdig was met dit activisme. Dat blijkt bij voorbeeld uit de woorden van een der getuigen op het proces van 1922. Hij verklaarde dat de socialisten-revolutionairen in de eerste maanden na de Oktoberrevolutie niet tot een omverwerping van het Sovjet-bewind hadden opgeroepen. Waarom? 'Niet omdat wij de omverwerping van het Sovjet-bewind een ontoelaatbare daad achtten, maar omdat wij destijds op het standpunt stonden dat een opstand van de massa's van onderop moest komen, dat een strijd voor de volkssoevereiniteit zich spontaan van onderop moest ontwikkelen. De socialisten-revolutionairen poogden slechts zich aan het hoofd te stellen van de spontane ontevredenheid van de massa's.'

Na het fiasco van de gewapende strijd in 1918 deden de socialistisch-revolutionaire leiders steeds opnieuw in feite een beroep op de partijleden om inactief te blijven, daar het wachten was op de massale volksbeweging die onvermijdelijk het bolsjewistische regime op niet al te lange termijn zou doen verdwijnen. De neiging van de socialistisch-revolutionaire leiders om slechts op basis van de georganiseerde wil van de werkende massa's politiek te bedrijven, veroordeelde de PRS tot een vergaande mate van inactiviteit. Het bracht, ondanks al hun be-

zwaren tegen het Sovjet-regime, in de praktijk een in veel opzichten loyale houding van de socialisten-revolutionairen tegenover dit regime met zich mee.

'Failure is always temporary for ideologues, as success is always seen by them to be illusory for the powers that be,' zegt de Amerikaanse historicus Richard Pipes ergens in zijn *Russia under the Old Regime*. Ook de socialisten-revolutionairen beoordeelden de situatie verkeerd. Zij geloofden dat het bolsjewistische regime ineen zou moeten storten, en hielden zich gereed om de politieke leiding daarna over te nemen. Dit verklaart hun betrekkelijk passieve houding. Zij werden in die houding gestijfd door de angst dat, indien zij wel tot daadwerkelijke strijd zouden overgaan, zij daarmee de contrarevolutionairen in de kaart zouden spelen.

Deze houding stuitte onder socialisten-revolutionairen wel op kritiek. De bekende econoom Nikolaj Kondratjev bij voorbeeld verklaarde als getuige op het proces van 1922 dat hij de PSR, waarin hij tot de rechtervleugel had behoord, in het begin van 1920 had verlaten uit ontevredenheid over haar standpunt. Hij was 'een evolutionist', veel van de uitgangspunten van de socialistisch-revolutionaire ideologie vond hij 'utopisch' en de taktiek van de partij 'inconsequent en niet doortastend'. De PSR, aldus Kondratjev, 'onderschatte de wortels van het bolsjewisme, en haar streven om het Sovjet-bewind omver te werpen was dus onvoldoende gefundeerd.'

In de lagere regionen van de partij verdween het activisme bovendien niet geheel. Elementen in de partij die wel handelend wilden optreden, werden er nu gemakkelijk toe gedreven op hun eigen houtje de strijd tegen de bolsjewieken aan te binden, zonder zich veel aan te trekken van de partijdirectieven. (Anderen kozen juist om deze reden de kant van de bolsjewieken, die immers wel handelden, al was het dan niet helemaal op de juiste wijze.) Zij konden zich daarbij beroepen op de partijtraditie en de partijleuzen. Op die manier bleef de PSR wel een bron van onrust, zonder dat de socialistisch-revolutionaire leiders aan die onrust politieke vorm wisten te geven.

Dan de houding van de bolsjewieken. Het zou verkeerd zijn

de door de bolsjewieken onder Lenin en in de jaren twintig tegen hun politieke tegenstanders uitgeoefende repressie te vereenzelvigen met de 'stalinistische' terreur. De repressie van de jaren twintig was toch in de eerste plaats gericht op de politieke uitschakeling van een misschien niet erg actieve en machtige, maar toch bestaande oppositie, terwijl de stalinistische terreur was gericht op de massale vernietiging van potentiële tegenstanders in de meest ruime zin van het woord.

Maar al is het 'leninisme' niet met het 'stalinisme' te vereenzelvigen, het is wel een soort voorafschaduwning ervan. Dat blijkt ook uit enkele in het voorafgaande verhaal naar voren gebrachte punten.

De bolsjewieken waren in geen enkel opzicht bereid hun macht te delen of andere politieke groeperingen zelfs maar als een loyale oppositie te tolereren. De groep Narod, bij voorbeeld, was bereid tot een vergaande samenwerking. Zij wilde echter geen verlengstuk van de Communistische Partij zijn, maar zelf iets zijn. Dat werd niet geduld.

De bolsjewieken bestreden de politieke oppositie niet alleen met repressie, maar ook met propaganda, en zelfs met een politiek showproces. De socialistisch-revolutionaire beklagden in het proces van 1922 verdedigden zich werkelijk en kregen daarvoor ook, binnen zekere grenzen, de gelegenheid. Maar er was ook een groep beklagden, voormalige socialisten-revolutionairen, die zich geheel en al gedroegen als de beklagden in de processen van de jaren dertig. Zij ondersteunden de aanklacht en gaven zich over aan zelfbeschuldiging. Het proces was omgeven door een geweldige propagandacampagne, waarin de bevolking tot haat werd opgezweept tegen de mensen die voor de rechtbank stonden.

Dit was in overeenstemming met vóór het proces door Lenin gegeven instructies. Het was Lenin die had opgeroepen tot het houden van 'luidruchtige, opvoedende modelprocessen' tegen de politieke tegenstanders. 'Een knuppel is een primitief wapen, een geweer een doeltreffender, het doeltreffendste is de rechtbank,' aldus Nikolaj Krylenko, de openbare aanklager van 1922, korte tijd na het proces. Deze leninistische opvatting stond heel dicht bij de stalinistische opvatting van processen als instrument van opvoeding en intimidatie.

Literatuur

Voor de geschiedenis van de PSR vóór oktober 1917:

O. H. Radkey, *The Agrarian Foes of Bolshevism. Promise and Default of the Russian Socialist-Revolutionaries. February to October 1917.* New York 1958.

M. Perrie, *The Agrarian Policy of the Russian Socialist-Revolutionary Party from Its Origins through the Revolution of 1905-1907.* Cambridge etc., 1976.

M. Hildermeier, *Die Sozialrevolutionäre Partei Russlands. Ein Beitrag zum Verhältnis von Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900-1914).* Köln-Wien 1978.

Na oktober 1917:

O. H. Radkey, *The Sickle under the Hammer. The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Months of Soviet Rule.* New York-Londen 1963.

L. Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State. First Phase, 1917-1922.* Cambridge, Mass., 1955.

S. M. Berk, 'The democratic Counterrevolution. Komuch and the Civil War on the Volga'. *Canadian-American Slavic Studies*, 1973, blz. 443-459.

V. Tschernov, 'Meine Schicksale in Sowjet-Russland'. Recentie herdruk in: *Russland zwischen Revolution und Konterrevolution*, Band II. München 1975, blz. 21-67.

E. Olitskaja, *Moi vospominanija (Mijn herinneringen).* Frankfurt am Main 1971.

O. Andreyev Chernov, *Cold spring in Russia*, Ann Arbor 1978.

Voor een kritiek van socialistisch-revolutionaire zijde op de visie van Radkey:

M. Visnjak, 'Partija Sotsialistov-Revoljoetsionerov v izobrazjenii professora O. Radki'. *Sotsialistitsjeski Vestnik* 1963 no. 9/10, blz. 132-136 en no. 11/12, 164-168. ('De Partij van Socialisten-Revolutionairen in de voorstelling van professor O. Radkey').

BRUNO NAARDEN De Russische sociaal-democratie: meer dan een schim uit het verleden.

De geschiedenis van de Russische sociaal-democratie is de geschiedenis van een toekomstvisie. Alleen het denkbeeld dat Rusland in alle opzichten een volledig Westers land zou worden, maakte het voor de sociaal-democraten mogelijk om het marxisme als ideologie te kiezen, de Duitse SPD als hun grote voorbeeld te zien en de Tweede Internationale als hun richtsnoer te aanvaarden. Utopisch waren hun verwachtingen zeker niet. Tsaristisch Rusland bewoog zich met horten en sprongen in de richting van een kapitalistische, industriële staat. Tegelijkertijd echter bleef het een arm, achterlijk, agrarisch, autocratisch geregeerd ontwikkelingsland. De overheid was sterk genoeg om te verhinderen dat er een massale goedgeorganiseerde arbeidersbeweging ontstond, maar anderzijds was de politieke situatie uiterst instabiel en bood in vergelijking met het Westen ongekende revolutionaire mogelijkheden. De sociaal-democraten werden daardoor gedwongen om af te wijken van hun Westerse modellen en moesten hun partij-organisatie en strategie steeds aanpassen aan de bijzondere omstandigheden van een ancien régime.

Hun grote dilemma was of zij ondanks alles zo veel mogelijk moesten vertrouwen op de onmiskenbare, werkzame, maar langdurige ontwikkeling naar een moderne Westerse samenleving of juist ten volle gebruik maken van de unieke kansen om dit proces op revolutionaire wijze te versnellen, hoewel dit enorme risico's van nederlagen en mislukkingen met zich meebracht. De eerste mogelijkheid werd uiteindelijk belichaamd door het mensjewisme en de andere door het bolsjewisme. Maar hun onderlinge verschillen hebben weinig te maken met de tegenstelling tussen revolutionair marxisme en revisionistisch reformisme, die zo kenmerkend was voor het Westerse socialisme. Beide groepen bleven zich als revolutionair en marxistisch beschouwen. De Russische sociaal-democraten hebben nooit als hun Westerse kameraden ervaren hoe zwaar de dagelijkse verantwoordelijkheid voor honderdduizenden aan-

hangers weegt en nooit iets te maken gehad met de 'smalle marges van de democratie', die een partij voortdurend dwingen tot compromissen en een voorzichtige, behoudende koers. Hun partij bestond voornamelijk uit intellectuelen. Het waren de radicale tradities van de Russische revolutionaire intelligentsia, die zich al generaties lang aan de strijd tegen de tsaar gewijd had, welke voor hen van doorslaggevend belang waren.

Want in veel sterkere mate dan de Westerse socialistische partijen, die eveneens in het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstonden, is de Russische sociaal-democratie een reactie op en een voortzetting van een oudere socialistische beweging. In Rusland was dat het populisme, geen politieke partij maar eerder een opvatting over staat en maatschappij, die tussen 1860 en 1890 door schrijvers, vreedzame propagandisten en revolutionaire terroristen werd uitgedragen. Deze populisten of 'narodniki' gingen er in tegenstelling tot de latere sociaal-democraten vanuit dat Rusland zich niét tot een Westers land zou kunnen of mogen ontwikkelen en stonden daarom een typisch Russische vorm van agrarisch socialisme voor. Het waren allen leden van de intelligentsia, die zich naar eigen zeggen in dienst hadden gesteld van het volk ('narod'), dat volgens hen alleen door een sociale revolutie uit zijn ellende kon worden bevrijd. Zij geloofden dat de 'mir', de traditionele Russische dorpsgemeenschap elementen van een oeroud collectivisme had bewaard dat elders in Europa allang was verdwenen. Het moest daarom mogelijk zijn om in hun land op korte termijn een socialistische samenleving op te bouwen. Dit socialisme zou de Russische arbeidende bevolking de kans geven om wel te profiteren van de zegeningen van de geavanceerde Westerse techniek, maar te ontsnappen aan de negatieve effecten van een kapitalistische industriële revolutie.

De pogingen van de narodniki om hun socialistisch evangelie op het platteland te verkondigen, mislukten. De zogenaamde 'tocht naar het volk' in 1874 verliep rampzalig. De boeren kwamen niet in opstand. Het was aan hun wantrouwen en de ongelofelijke naïveteit van de revolutionairen zelf te wijten dat honderden narodniki zonder enige moeite door de politie konden worden opgepakt. Het echec van 'de krankzinnige zomer

van '74' versterkte de in het populisme van oudsher aanwezige autoritaire tendenzen. Indien het volk niet uit zich zelf tot een opstand in staat was, zo werd geredeneerd, dan moest de intelligentsia deze taak overnemen. Alleen een hechte, conspiratieve organisatie van beroepsrevolutionairen die geen enkel middel schuwden, kon een revolutie ontketenen. De groep 'Land en Vrijheid', die in 1875 volgens deze principes werd gevormd, bedreef intensieve propaganda onder boeren en arbeiders, maar verkreeg sensationele bekendheid door een reeks moordaanslagen op hooggeplaatste politiefunctionarissen.

Door het succes van de terreuracties gingen een aantal leden van Land en Vrijheid geloven dat het mogelijk moest zijn om het staatsapparaat volledig te ontregelen. Een staatsgreep en een van bovenaf doorgevoerde sociale omwenteling lagen dan binnen het handbereik van de revolutionairen. In theorie was dit plan al herhaaldelijk verdedigd door sommige radicale narodniki, zoals Tkatsjov. Maar anderen hadden zich daar fel tegen verzet. Eén van de voornaamste ideologen van het populisme, Lavrov, had in een polemiek met Tkatsjov betoogd, dat een poging van een handvol intellectuelen om het socialisme met geweld in te voeren alleen maar kon leiden tot een afschuwelijke dictatuur. Lavrovs futuristische beschrijving van een wijdvertakt socialistisch onderdrukkingsapparaat geleid door een speciale commissie van staatsveiligheid, die de socialistische rechtsorde handhaafde met behulp van verklikkers, cipiers en beulen, gaf een treffend beeld van de later door de bolsjewieken ingestelde Tsjeka. Ook binnen Land en Vrijheid was verzet tegen de verheerlijking van de terreur als revolutionair wapen. De terroristen vormden daarop in 1879 een aparte organisatie, 'De Volkswil', en wijdden zich geheel aan de jacht op de tsaar. Op 1 maart 1881 werd Alexander II door hen vermoord. Dit veroorzaakte grote opschudding in binnen- en buitenland, maar de krachten van De Volkswil waren volledig ontoereikend voor een staatsgreep. Wat volgde was een volslagen anticlimax. De politie sloeg terug en achtervolgde met grote hardnekkigheid iedereen die ook maar iets met de revolutionaire organisaties had uit te staan. De moordenaars van de tsaar werden gegrepen en opgehangen. Vele anderen verdwenen in gevangnissen of

naar Siberië. Spoedig bleek dat het populisme zijn kracht als revolutionaire beweging had verbruikt. De Russische intelligentsia was een decennium lang als politieke factor uitgeschakeld.

Onder de narodniki die naar het buitenland vluchtten, bevonden zich enkelen die nu begonnen te twijfelen aan de juistheid van de populistische doctrines. De voornaamste onder hen waren Pavel Akselrod, Vera Zasoelitsj en Georgi Plechanov. Zij vroegen zich af of Rusland wel over een kortere weg naar het socialisme beschikte dan West-Europa. Was de 'mir' niet al zodanig door kapitalistische invloeden ondermijnd dat deze niet meer als basis kon dienen voor een sociale regeneratie van de natie? Kon iemand nog in redelijkheid volhouden dat de boeren een soort proto-socialisten waren of dat de intelligentsia op eigen kracht tot iets in staat was? Was het proletariaat, dat zich thans in het Westen op zo'n indrukwekkende wijze manifesteerde, niet de universele bevrijder van de mensheid? Zij probeerden het antwoord op deze vragen te vinden in het werk van Marx en Engels. In 1883 richtten zij een marxistische studiekring op, die zij 'Bevrijding van de Arbeid' noemden. Zo werd de basis gelegd voor de toekomstige sociaal-democratische beweging in Rusland.

De poging van Akselrod, Zasoelitsj en vooral Plechanov om een marxistisch ontwikkelingsschema toe te passen op Rusland, leidde tot conclusies die haaks stonden op hun vroegere populistische opvattingen. Achterlijkheid, zo ontdekten zij, bezorgde hun land slechts achterstand en geen unieke voordelen in vergelijking met West-Europa. Maar de groei van het kapitalisme was ook in Rusland niet meer te stuiten. Deze fundamentele verandering in de economische onderbouw van de samenleving kon niet zonder gevolgen blijven voor de politieke bovenbouw. De ontbinding van het feodale autocratische regeringssysteem was onvermijdelijk, maar een revolutie zou niet het volk maar de bourgeoisie aan de macht brengen. Het kapitalisme zou zich dan verder ontwikkelen binnen het daarbij horende politieke kader van een parlementair-constitutionele republiek. Het proletariaat zou sterk in aantal toenemen en de civiele vrijheden genieten die het nodig had om zich te organi-

seren tot een macht die leiding kon geven aan een socialistische omwenteling.

In de Sovjet-geschiedschrijving is deze stap van populisme naar marxisme vaak voorgesteld als de logische overgang van radicaal utopisme, van de onrijpe romantiek van samenzwering en terreur, naar 'de wetenschappelijke theorie van de proletarische revolutie en de opbouw van het socialisme'. Maar dat is maar zeer ten dele waar. Veel narodniki waren al geruime tijd bewonderaars van Marx' theorieën. Een van hen publiceerde in 1872 de eerste vertaling van *Das Kapital* en het boek vond in Rusland meer enthousiaste lezers dan in het Westen. Omgekeerd had het populisme ook de aandacht van Marx en Engels getrokken. Marx raakte zelfs in de laatste tien jaar van zijn leven gebiologeerd door de mogelijkheden van een sociale revolutie in Rusland. Hij leerde Russisch, correspondeerde met vooraanstaande narodniki en was geneigd om hun opvattingen over de 'mir' te delen. Hij stond uiterst sceptisch tegenover de pogingen om voorspellingen over Ruslands toekomst te baseren op zijn uitspraken in *Das Kapital* over West-Europa.

Marx was vooral opgetogen over de terroristen van De Volkswil, die ook van hun kant contact met hem in Londen zochten. Hun acties werden volgens hem volkomen gerechtvaardigd door de situatie in Rusland. Er viel net zo min over te moraliseren 'als über das Erdbeben in Chios'. Van narodniki zoals Plechanov, Zasolitsj en Akselrod, die het terroristisch putschisme afwezen moest hij niets hebben. Toen deze zich na Marx' dood ontpopten als marxistische sociaal-democraten, zag Engels daar ook het nut niet van in. Waarom zouden zij in Rusland strijdmethoden propageren die zelfs voor de Westerse arbeidersbeweging uiterst moeizaam waren? De kansen voor revolutie in Rusland lagen toch voor het grijpen? Akselrod zou veertig jaar later nog verbitterd opmerken dat Westerse socialisten ook de duivel hartelijk zouden begroeten als deze de beschaafde wereld maar van het tsarisme kon afhelfen.

De breuk met het populisme was echter niet zo volledig als in de pennestrijd met de narodniki of in latere herinneringen werd gesuggereerd. De oude radicale tradities waren taai en bleven een belangrijke tegenstroom vormen in het zo door

evolucie en wetmatigheden bepaalde denken van de leden van Bevrijding van de arbeid en van hun latere volgelingen. De conceptie van de zogenaamde bourgeoisrevolutie was van meet af aan gekleurd door de oude populistische vooroordelen tegen een 'plutocratische' burgerij die over te weinig 'Zivilcourage' zou beschikken om tegen het tsarisme in opstand te komen. Het proletariaat daarentegen was 'het door de geschiedenis gekozen instrument' van de revolutie. Het zou de bourgeoisie aan de macht helpen om zich vervolgens te beperken tot de rol van een revolutionaire oppositie binnen een kapitalistische samenleving. Zo werd de populistische mythe over de Russische boer vervangen door een marxistische mythe over *de* arbeider, die op het beslissende moment zowel over een wonderbaarlijke hoeveelheid revolutionaire energie als over een bovenmenselijke zelfbeheersing zou beschikken.

Maar deze eerste Russische sociaal-democraten beseften wel dat dit proletariaat alleen in hun dromen aanwezig was. Akselrod, die zelf uit een straatarm joods arbeidersgezin afkomstig was, wist zeer goed dat het Russische proletariaat weinig talrijk was. Bovendien was het zo diep gezonken in 'barbarisme en onwetendheid' dat het zonder 'hulp van buitenaf' zich nooit bewust zou worden van zijn grootse opdracht. Het was de taak van de intelligentsia om haar kennis over te dragen zodat althans een deel van de fabrieksarbeiders de betekenis van radicale theorieën zou leren begrijpen. Deze 'arbeidersintelligentsia' was het beste in staat om de socialistische boodschap door te geven aan hun minder ontwikkelde lotgenoten. Dan alleen zou het proletariaat een zelfstandige factor in de sociale strijd kunnen gaan vormen, die zich niet voor de kar van de tsaar of de overige intelligentsia liet spannen.

Plechanov, de voornaamste ideoloog van de groep, bleef in sterkere mate de gevangene van de Jacobijnse en voluntaristische opvattingen uit zijn populistisch verleden. Ook al beleerde hij nu zijn vroegere kameraden op de hem eigen hautaine wijze dat een socialistische revolutie zonder steun van een sociale klasse slechts kon leiden tot 'een hernieuwd tsaristisch despotisme gestoken in een communistisch jasje'. Maar de sociaal-democratische partij waarmee hij Ruslands achterlijkheid

te lijf wilde gaan, was volledig gebaseerd op het model van Land en Vrijheid en De Volkswil. Alleen binnen een strak georganiseerde en centraal geleide partij was het volgens hem mogelijk om de ideologische zuiverheid te bewaren. Zo'n partij kon op elk gewenst moment tot revolutionaire acties overgaan en zou de overgangstijd tussen de burgerlijke en de socialistische revolutie in zeer sterke mate kunnen bekorten. Een gelukkige omstandigheid was immers dat het kapitalisme in West-Europa al op zijn laatste benen liep. De ervaringen van het Westerse socialisme zouden in Rusland kunnen worden benut, zodat 'ons kapitalisme zal verdwijnen voordat het volledig tot bloei is gekomen'. Akselrod en Zasoelitsj waren daar minder zeker van. Zij geloofden eerder dat het Russische proletariaat een lange periode nodig had om volwassen te worden. Niets zou rampzaliger zijn dan een voortijdige greep naar de macht.

De meningen binnen de groep Bevrijding van de Arbeid varieerden dus van utopisch arbeiderisme tot autoritair socialisme. Hun toekomstverwachtingen waren zowel op een onafwendbare economische evolutie gebaseerd als op de doorslaggevende rol die een sociaal-democratische partij als revolutionaire voorhoede kon spelen. Zij wezen de moordaanslagen van de narodniki af, maar voornamelijk uit praktische overwegingen en niet op principiële gronden. Zij aanvaardden het sociale geweld van een kapitalistische industrialisatie als een positieve ontwikkeling en massale revolutionaire terreur als iets dat waarschijnlijk onvermijdelijk zou zijn. Onmiddellijke gevolgen hadden deze weinig consistente opvattingen nauwelijks. De jaren tachtig gaven in Rusland het begin te zien van een indrukwekkende industrialisatie, geleid door een regering die een uitgesproken reactionaire politiek ten opzichte van de bevolking voerde. Maar zowel het in aantal toegenomen proletariaat als de intelligentsia bleef apathisch. De propaganda voor het marxisme door Bevrijding van de Arbeid had geen enkel effect en het groepje sociaal-democraten leidde een moeizaam en geïsoleerd bestaan in emigratie. Plechanov had in deze periode vaak geen geld om zelfs maar een postzegel te kopen. Akselrod wist amper het hoofd boven water te houden door de productie en verkoop van 'kefir', een soort Russische yoghurt.

Maar in de jaren negentig ontwaakten de intelligentsia en het proletariaat uit hun lethargie. Marxisme werd een modeverschijnsel aan de Russische universiteiten. Er ontstonden in een aantal steden kleine sociaal-democratische 'strijdbonden' die poogden aan de acties van de arbeiders een revolutionaire inhoud te geven. Het lukte de politie echter meestal om de stakingen te breken en de revolutionairen op te pakken. In 1898 werden vrijwel alle deelnemers aan het stichtingscongres van de Russische sociaal-democratische arbeiderspartij gearresteerd. Illegaliteit, verbanning, emigratie en heftige ruzies bepaalden de sfeer in de jonge partij die niet meer dan een paar duizend activisten omvatte en na haar oprichting in chaos ten onder dreigde te gaan. Plechanov, Akselrod en Zasoelitsj slaagden er in om na 1900 aan de beweging weer ideologische en organisatorische leiding te geven. Zij kregen daarbij de steun van een groep jongeren waarvan Martov en Lenin de voornaamste waren. De emigranten trachtten de orde te herstellen door heftige aanvallen op wat zij als afwijkingen van het orthodox marxisme beschouwden. In 1903 achtten zij hun gezag groot genoeg om een congres bijeen te roepen waarop de partij definitief volgens hun inzichten zou worden ingericht. Maar het onverwachte resultaat daarvan was een splitsing in mensjeviki en bolsjeviki. Een breuk, die ondanks vele pogingen tot verzoening nooit meer geheeld zou worden.

De directe oorzaak van deze permanente crisis was en bleef Lenin. Hij had zich voor 1903 laten kennen als een zeer goed organisator en als de meest onverzoenlijke bestrijder van dissidente stromingen in de partij. Hij wekte daarbij nogal wat ergernis door zijn eigengereid optreden. Maar toen hij in 1902 zijn opvatting over de sociaal-democratie als een elitaire organisatie van beroepsrevolutionairen in een speciaal pamflet uiteenzette, verwonderden de andere leiders in emigratie zich hoogstens over de extreme formulering. Maar zij beseften allen dat de politie een open, democratische organisatie die de revolutie predikte, binnen een dag zou oprollen. Ook Lenins uitspraak in *Wat te doen?*, dat de arbeiders uit zich zelf nooit verder zouden komen dan een soort vakbondsmentaliteit, was voor hen een waarheid als een koe. Lenin had zich nadrukkelijk ge-

baseerd op een citaat van Kautsky, die ongeveer hetzelfde beweerd had. Dit soort denkbeelden paste volledig in hun strenge afwijzing van iedere vorm van revisionisme of reformisme in Rusland of daarbuiten.

Wat hen wel verontrustte was dat Lenin de neiging had om het netwerk van partijcomités dat hij in Rusland had opgebouwd, te beschouwen als zijn persoonlijke aanhang. Ook was hij niet kieskeurig bij de keuze van medewerkers. Hij scheen volgzzaamheid belangrijker te vinden dan onbesproken gedrag. Pas op het congres realiseerde Martov zich dat Lenin zijn organisatorische voorstellen niet zag als een noodzakelijke, doch tijdelijke aanpassing aan de huidige omstandigheden in Rusland, maar als een blijvend model en ideaal. Martov wist een meerderheid van de congresgangers ervan te overtuigen dat een conspiratieve organisatie alleen zin had wanneer deze op den duur in een brede, massale partij kon worden ingebed. Lenin reageerde op deze nederlaag met een greep naar de macht. Dit lukte omdat een aantal sociaal-democraten die voor Martovs voorstel hadden gestemd, het congres verlieten. Dit waren de vertegenwoordigers van de Joodse Bund, de grootste arbeidersorganisatie in Rusland, die een zekere mate van autonomie eisten, hetgeen niet werd toegestaan en enkele afgevaardigden met wat democratischer opvattingen en een wat helderder inzicht in de reële behoeften van de arbeiders waarvoor zij op het congres weinig begrip ontmoetten. Lenin beschikte nu over een kleine meerderheid van getrouwe volgelingen waarmee hij alle bestuursorganen volpropte.

De aanhangers van Martov aanvaardden het etiket 'minderheidslieden' (mensjeviki) dat Lenin hen had opgeplakt. Maar zij verklaarden niet tot Lenins lijfeigenen te willen behoren. Gesteund door Trotski en Rosa Luxemburg zetten zij na het congres een tegenaanval in op Lenins 'bureaucratisch' centralisme. De weerzin tegen Lenins machinaties en klikvorming was groot en binnen een jaar slaagden de mensjeviki erin om de leiding in de partij over te nemen. Lenin was echter een formidabele tegenstander. Hij maakte ruzie met vrijwel iedereen, maar zag ook steeds kans om een nieuwe groep volgelingen aan zich te binden. Het was zijn onverzettelijkheid en de handig-

heid waarmee hij de zwakheden van zijn tegenstanders uitbuitte, waarop alle toekomstige pogingen tot verzoening schipbreuk leden. De meeste partijleden begrepen echter weinig van het gekrakeel in de partijtop. Zij vonden dat de belangen van de beweging werden opgeofferd aan een ordinaire machtsstrijd tussen de leiders in emigratie.

De mensjeviki hadden de onaangename taak om uit te leggen waarom hun centralisme juist was en dat van Lenin verkeerd. Zij konden moeilijk zijn autoritaire neigingen bestrijden zonder toe te geven dat hun optreden tegen dissidenten in de partij ook weinig tolerant was geweest. Het was Akselrod die uiteindelijk scherp doorzag, dat het 'organisatiefetisjisme' waarmee volgens hem niet alleen Lenin maar ook vele mensjeviki behept waren, de Russisch sociaal-democratie op het verkeerde pad had gebracht. Het was misschien mogelijk, schreef hij, om van de partij een efficiënte organisatie te maken die de arbeiders kon gebruiken als kanonnenvlees voor de revolutie. Maar hoe zou het proletariaat zich ooit kunnen bevrijden van de kapitalistische exploitatie, wanneer het door de sociaal-democratie onderworpen werd aan de bevoogding van de intelligentsia die zelf uit de bourgeoisie voortkwam?

Akselrods denkbeeld dat de intelligentsia niet een leidende maar een dienende taak had en dat al hun activiteiten zich zo veel mogelijk moesten richten op de bevordering van de 'zelfwerkzaamheid' van de arbeiders werd een mensjevistisch credo. Lenin beschouwde dit echter als 'de smerigste vuiligheid' die hij ooit had gelezen. Hij geloofde niet dat alle arbeiders tot socialisten konden worden opgevoed. Maar zij waren wel van nature gedisciplineerder dan de wispelturige intellectuelen en minstens zo revolutionair gezind. Waar het op aankwam, was leiding en organisatie. Dat Plechanov, die in 1903 zijn kant had gekozen hem nu voor Robespierre uitmaakte, deerde hem niet. De sociaal-democraten dienden de Jacobijnen van de twintigste eeuw te zijn.

Deze meningsverschillen kregen een actuele betekenis in de revolutie van 1905. De gigantische stakingen van dat jaar en het imponerende optreden van de liberalen die in het begin de spreekbuis van het volksverzet tegen de tsaar vormden, wekten

de indruk dat dit de langverbeide bourgeoisrevolutie moest zijn. Maar nu bleek dat de sociaal-democraten daar eigenlijk niet goed raad mee wisten. Zij accepteerden gaarne de aanzienlijke financiële steun en de protectie tegen de politie, die hen door vele welvarende burgers geboden werd. Maar zij volgden zo veel mogelijk een eigen koers en gingen niet in op voorstellen tot samenwerking met de liberalen of de socialisten-revolutionairen, die de tradities van het populisme in een wat modernere vorm voortzetten. Martov, Akselrod en Plechanov vreesden wel dat een al te radicale houding van de socialisten de liberalen ontvankelijk zou maken voor een compromis met het tsarisme. Maar een coalitie met de 'klassevijand', waarin hun partij een ondergeschikte rol zou moeten spelen, lokte hen niet aan. Trotski en Lenin gingen er bij voorbaat vanuit dat de liberalen de revolutie zouden verraden en kwamen tot de conclusie dat de bourgeoisrevolutie zonder de bourgeoisie zou moeten worden uitgevoerd.

Trotski wilde dat de sociaal-democraten een greep naar de macht deden. Hij hoopte dat zij deze zouden kunnen behouden met de hulp van het Westeuropese proletariaat als dat op het signaal van de Russische revolutie ook in opstand zou komen. De burgerlijke revolutie, dat wilde zeggen de vestiging van een democratische republiek, zou dan overgaan in een socialistische en zo een 'permanent' karakter krijgen. Volgens Lenin was Rusland niet rijp voor een echte proletarische revolutie. Hij verwachtte dat een gewapende opstand tot de val van de tsaar en een 'democratische dictatuur van arbeiders en boeren' zou leiden. Aangezien de boeren in de marxistische terminologie als petit bourgeoisie beschouwd werden en tachtig procent van de bevolking vormden, kon Lenin volhouden dat de revolutie die hij voorstond zowel democratisch als burgerlijk was.

De mensjeviki waren het met Trotski eens dat de 'achterlijke' boeren niet in democratie of socialisme, maar in land geïnteresseerd waren en dus een weinig betrouwbare partner vormden voor het proletariaat. Lenins visie dat de arbeiders in de toekomst de boeren desnoods met geweld van de weldadigheid van het socialisme zouden moeten overtuigen, achtten zij volslagen irreëel. Zij voelden even weinig voor deelname aan een

burgerlijke regering—omdat dit de sociaal-democraten te veel zou binden, als voor een puur socialistische regering die waarschijnlijk hetzelfde lot zou ondergaan als de Parijse Commune. Zij hielden—in theorie althans—vast aan de oorspronkelijke conceptie van de bourgeoisrevolutie. Dit betekende dat zij niet streefden naar de verovering van de staatsmacht, maar naar een zo sterk mogelijk proletariaat. Door het volk zelf ingestelde revolutionaire organen zouden de autocratie ten val moeten brengen. Indien de nu nog amorfe arbeidersmassa zich zou organiseren in vakbonden, fabriekscomités en soortgelijke verenigingen zou de sociaal-democratie kunnen uitgroeien tot een echte massale arbeiderspartij, die ook onder een burgerlijke heerschappij een zelfstandige kracht kon blijven vormen. Hun kreet voor 1905 was daarom: 'revolutionair zelfbestuur!'

Al deze abstracte revolutieschema's hadden geen enkele invloed op het feitelijk verloop van de revolutie, die de sociaal-democraten volkomen verraste en meesleepte. De mensjeviki konden met een zeker recht beweren dat de vakbonden en in nog sterkere mate de arbeidersraden ('sovjets', een nieuwe politieke organisatievorm voor het proletariaat) die in 1905 ontstonden, hun idee van revolutionair zelfbestuur belichaamden. Maar toen op het einde van het jaar zowel de liberalen als de tsaar het initiatief verloren schenen te hebben, dachten de mensjevistische leiders van de Petersburgse sovjet in alle ernst aan een staatsgreep en namen Trotski's opvattingen over. 'Man lebt hier wie im Taumel, die revolutionäre Luft wirkt wie Wein,' schreef de mensjeviek Dan aan Kautsky. Een paar weken later werd de voltallige sovjet gearresteerd.

Lenin en zijn aanhangers voelden zich niet op hun gemak in de sovjet-beweging, die zij niet onder controle hadden. Lenin had een juist instinct voor het belang van de boeren als revolutionaire kracht. Maar het lukte hem niet om een duurzaam contact met het opstandige platteland tot stand te brengen. Enkele bolsjevistische boodschappers werden bijna door de boeren gelyncht. In december 1905 organiseerden de bolsjeviki wel in samenwerking met de mensjeviki een gewapende opstand in Moskou. Dit was een klungelige en bij voorbaat tot mislukking gedoemde onderneming. Bij de onderdrukking er-

van verloren duizend mensen, voor het merendeel onschuldige passanten, het leven.

Hiermee kwam een einde aan de nationale rebellie, die aan de sociaal-democraten tijdelijk een zeer grote invloed had verschaft. Volgens een optimistische schatting was de partij in deze periode gegroeid tot 150 000 leden. Toch was dat niet veel in vergelijking met de drie miljoen fabrieksarbeiders in het toenmalige Rusland, die spoedig van opstandigheid tot apathie vervielen en nauwelijks nog benaderbaar waren voor de socialisten. Politieterror deed de rest, zodat de partij na 1907 weer gereduceerd werd tot de door factietwisten verscheurde sekte van voor de revolutie. De mensjeviki, die in 1905 als de sterkste groep naar voren waren gekomen, bleven streven naar een socialistische partij van het Westerse type waarbinnen ruimte zou zijn voor verschillende stromingen en meningen. Een aantal van hen had een grote weerzin opgevat tegen de oude illegale praktijken en maakte zo veel mogelijk gebruik van de na 1905 bestaande legale mogelijkheden om vakbonden, ziekenfondsen en dergelijke te organiseren. Deze zogenoemde 'praktiki' boekten succes, al bereikten zij voorlopig niet meer dan een smalle bovenlaag van voornamelijk geschoolde arbeiders.

Het bolsjevisme ontwikkelde zich tot een typische 'leader centered movement', ook al lag Lenin bijna voortdurend met een deel van zijn aanhang overhoop. Hij bleef lange tijd geloven dat een gewapende opstand de revolutie opnieuw zou kunnen laten ontbranden. Hij beschouwde daarom de legale werkzaamheden van de mensjeviki als een poging om de partij te ontdoen van haar voornaamste wapen, de illegale partijcomités. De politie rolde echter vele bolsjevistische comités op en peneetreeerde in andere met agents provocateurs. Lenin zag wel kans om met zijn campagne tegen de mensjevistische 'liquidatoren' zijn positie in de partij te versterken, vooral omdat bankovervallen door bolsjevistische benden hem de financiële armslag gaven die zijn tegenstanders ontbeerden. In 1912 stelde hij zijn eigen Centrale Comité samen en maakte zich los van de rest van de partij. De gestegen arbeidsonrust in Rusland gaf de bolsjeviki de kans om door het propageren van een zo radicaal mogelijke politiek de mensjeviki te verdrijven uit de besturen

van de meeste door hen met zo veel moeite opgebouwde vakbonden. Lenin kon de pogingen van de Socialistische Internationale om de eenheid in de Russische partij te herstellen dan ook rustig naast zich neerleggen. In de zomer van 1914 bereikte de agressiviteit van de arbeiders een hoogtepunt en ook de bolsjeviki hadden hen niet meer in de hand. In augustus werden in het centrum van de hoofdstad barricaden opgericht. Een bloedige en voor de arbeiders noodlottige confrontatie met de politie was nu onvermijdelijk geworden, vreesden de mensjeviki.

Maar een paar dagen later bevond Rusland zich in oorlog en de natie—inclusief een groot deel van de arbeiders—geraakte in een staat van patriottische euforie, die—zij het voor korte duur—de gedachte aan een opstand tegen de tsaar uitbande. Ook een aantal sociaal-democraten met Plechanov als voornaamste leidsman waren voor socialistische steun aan de oorlogvoering. Maar de overgrote meerderheid zag met ontzetting hoe vrijwel de gehele Westerse arbeidersbeweging voor zulke gevoelens bezweken was. Van de voorgenomen actie om een gewapend conflict te voorkomen door de Socialistische Internationale, waarvoor Lenin, Martov en Rosa Luxemburg zich gezamenlijk hadden ingespannen, was niets terecht gekomen. In de Doema, het door de tsaar na 1905 ingestelde pseudoparlement, gaven bolsjeviki en mensjeviki eendrachtig blijk van hun afkeer van de oorlog door tegen het militaire budget te stemmen. Maar de socialistische parlementariërs in Frankrijk, Engeland, Duitsland en Oostenrijk hechtten hun goedkeuring aan de oorlogsbegroting.

De meeste mensjeviki wensten een zo snel mogelijk einde aan de oorlog. Revolutie in Rusland kwam nu op de tweede plaats. Hun doel werd een algemene vrede zonder herstelbetalingen of annexaties, die onder internationale socialistische druk tot stand moest komen. Voor Lenin golden zulke pacifistische overwegingen niet. Hij had in 1913 aan Maxim Gorki geschreven, dat een oorlog tussen Rusland en Oostenrijk zeer nuttig zou zijn voor de revolutie. 'Maar Franz Joseph en Nikolaasje zullen ons waarschijnlijk dat plezier niet gunnen.' Hij riep nu de arbeiders op om de oorlog te veranderen in een revolutionaire klas-

senoorlog en zich te verenigen in een nieuwe internationale, waarbinnen voor hun oude leiders die door hun chauvinisme het socialisme verraden hadden geen plaats zou zijn. Lenin vond het niet erg als Rusland de oorlog zou verliezen. Tsarisme was immers veel erger dan 'Kaiserisme'. Het lot van het democratische Frankrijk en Engeland interesseerde hem niet.

Maar zelfs onder de bolsjeviki waren er niet veel die dit extreme standpunt volledig deelden. Martov en Akselrod daarentegen bespeurden dat hun 'internationalisme' door vele Russische sociaal-democraten en socialisten-revolutionairen en na verloop van tijd ook door een groeiende groep Westerse socialisten werd aangehangen. Zij vervulden als tegenspelers van Lenin een niet onbelangrijke rol bij de totstandkoming in 1915-'16 van de internationale conferenties van Zimmerwald en Kienthal in Zwitserland. De meeste socialistische tegenstanders van de oorlog die hier bijeenkwamen, hadden weinig waardering voor de mening van de bolsjevistische leider.

De vele slachtoffers en de steeds slechter wordende levensomstandigheden wekten ook in toenemende mate het verzet van de arbeiders. Het sterkst was dit het geval in Rusland, waar de oorlog rampzalig verliep. Vanaf 1915 werd er massaal gestaakt, maar de sociaal-democraten waren effectief door de politie uitgeschakeld en konden hierop geen enkele invloed uitoefenen. Een groep mensjeviki uit de kring van de praktiki trad om die reden in 1916 als arbeidersafgevaardigden toe tot de zogenaamde oorlogsindustrie-comités. Deze behoorden tot de vele organisaties die door de burgerij in die tijd werden opgericht, omdat de tsaristische overheid niet in staat bleek om de oorlog naar behoren te leiden. Door Lenin werden deze partijgenoten onmiddellijk als verraders bestempeld. Ook mensjeviki als Martov hadden grote bezwaren tegen hun gedrag. Deze samenwerking met de bourgeoisie leek naar hun smaak te veel op de 'Burgfrieden', die in West-Europa tussen de overheid en socialistische partijen voor de duur van de oorlog was gesloten. Maar in wezen was de situatie in Rusland toch wel zeer verschillend. De vrijwilligersorganisaties steunden niet alleen de tsaar maar hadden ook felle kritiek op de overheid, die hen met moeite tolereerde. De mensjeviki, die erin zitting namen

probeerden werkelijk de belangen van de arbeiders te behartigen, die steeds revolutionairder gezind werden. De politie vond deze socialisten dan ook zeer gevaarlijk en zij kwamen spoedig in de gevangenis terecht. De oorlog en de samenwerking met de bourgeoisie zouden echter de grote problemen blijven vormen voor de mensjeviki tijdens de revolutie van 1917.

De Februarirevolutie was spontaan uitgebarsten en de socialisten waren nauwelijks betrokken bij de wervelende reeks gebeurtenissen die tot de val van het ancien régime leidden. De mensjeviki uit de Doemafractie en de uit de gevangenis bevrijde arbeidersvertegenwoordigers van de oorlogsindustrie-comités organiseerden echter de verkiezing van een Petersburgse sovjet van arbeiders- en soldatenafgevaardigden. Liberalen en rechtse politici uit de Doema vormden een voorlopige regering. Aangezien rebellerende arbeiders gesteund door muitende soldaten de stoot hadden gegeven tot de revolutie en vervolgens de bourgeoisie aan de macht hadden geholpen om zich daarna als een soort revolutionaire oppositie te constitueren, leek alles aanvankelijk precies volgens het mensjevistische revolutionaire draiboek te verlopen. Maar spoedig bleek dat de regering geen gezag had en de werkelijke macht op straat lag bij de demonstrerende menigten, waarover alleen de sovjet enige zeggenschap had. En de sovjet werd gedomineerd door de mensjeviki die als enigen over een duidelijk antwoord op de ontstane situatie schenen te beschikken.

Het voornaamste doel van de voorlopige regering was de voortzetting van de oorlog. De meeste ministers hadden ingestemd met de abdicatie van Nicolaas II omdat zij vreesden dat Rusland anders de oorlog zou verliezen, maar niet omdat zij zeer principiële republikeinen of democraten waren. Liber, Dan en Tsereteli, de voornaamste mensjevistische leiders in de sovjet, stelden voor om de regering de noodzakelijke steun te geven onder voorwaarde dat deze zich tevens zou inzetten voor een snelle en rechtvaardige vrede en aan Rusland een democratische republikeinse structuur zou schenken. Niemand was voor een separate vrede met Duitsland, dat in dat geval de handen vrij zou krijgen om met Frankrijk en Engeland af te rekenen en vervolgens alsnog Rusland zou kunnen onderwerpen. Vrijwel

alle socialisten vonden dat de revolutie verdedigd moest worden. Ook de vrees voor contra-revolutie en restauratie van het tsarisme dwong tot een zo nauw mogelijke samenwerking met de regering. De bourgeoisie kon volgens de mensjeviki alleen daardoor op het democratische pad gehouden worden. Daarentegen zou een poging van de sovjet om de macht over te nemen, haast onvermijdelijk tot een burgeroorlog leiden en dat moest tegen elke prijs voorkomen worden. Tsereteli cum suis kregen voor dit standpunt de steun van een zeer grote meerderheid in de sovjet-beweging die zich in de eerste maanden van de revolutie over heel Rusland verbreidde. Ook de socialisten-revolutionairen en Stalin en Kamenev, de belangrijkste bolsjeviki in de hoofdstad, schaarden zich achter deze politiek.

De ministers van oorlog en buitenlandse zaken saboteerden echter het door de sovjets gevraagde vredesinitiatief en hielden zelfs vast aan de oude imperialistische oorlogsdoelen, de annexatie van Constantinopel en de zeeëngten. Toen dit uitlekte, ontstond de zogenaamde aprilcrisis: bloedige ongeregeldeheden op straat, stormachtige zittingen in de Petersburgse sovjet, gevolgd door het aftreden van beide ministers. De mensjeviki en de socialisten-revolutionairen besloten nu toe te treden tot de regering. Zij beseften dat zij zich door deze stap van hun vrijheid van handelen beroofden en dat zij door de sovjets medeverantwoordelijk te maken voor de daden van de overheid ook de kans liepen om hun invloed op boeren, soldaten en arbeiders te verliezen. Maar zij vonden dat zij dit offer moesten brengen om de revolutie voor een afglijden in totale chaos te behoeden. Tegenstanders van de coalitie waren er echter ook. Bij de niet-socialistische politici gingen stemmen op voor een rechtse regering, die met harde hand orde op zaken moest stellen. Sommige socialisten drongen aan op een machtsovername door de sovjets. De voornaamste van hen was Lenin, die in april met hulp van de Duitse regering eerder dan de meeste andere socialistische leiders in emigratie naar Rusland terugkeerde. Hij maakte een einde aan de onderhandelingen over een verzoening en hereniging van de mensjeviki met de bolsjeviki, riep op tot verzet tegen de regering en bepleitte verbroedering aan het front tussen Russische en Duitse soldaten. Hij zag spoedig kans

om de aanvankelijk hardnekkige oppositie bij zijn volgelingen tot zwijgen te brengen, maar buiten zijn partij werden zijn opvattingen algemeen als waanzin bestempeld.

Voor de socialistische ministers was het natuurlijk niet mogelijk om tegelijkertijd tegemoet te komen aan de wensen van de arbeiders, de boeren, de soldaten, de burgerij, de legerleiding, de sovjets en de socialistische partijen, maar dat was toch wat zij manmoedig probeerden. Zij hadden niet aangedrongen op een socialistische meerderheid in het kabinet. Zij dachten er niet over om het socialisme in te voeren en geloofden niet dat de staat geleid kon worden zonder de steun van de huidige technische, administratieve militaire en culturele topkaders die in overgrote meerderheid niet socialistisch waren. Maar zij slaagden er evenmin in om de andere ministers te overtuigen van de bittere noodzaak om zo veel mogelijk tegemoet te komen aan de noden en gerechtvaardigde eisen van de bevolking. Hun collega's vonden dat alleen een democratisch gekozen grondwetgevende vergadering sociale hervormingen mocht doorvoeren, maar schoven de datum van de verkiezingen voor zich uit.

Ook het Russische vredesinitiatief liep dood, daar de andere geallieerden pertinent weigerden om de oorlog te beëindigen voor de definitieve overwinning op Duitsland. Het was een prestatie dat de Westerse socialisten, die toen Rusland bezochten om een opvoering van de oorlogsinspanning te eisen, bekeerd werden tot de vredesplannen van hun Russische kameraden. Maar zij kregen geen paspoorten van hun regeringen voor het bijwonen van een internationale conferentie in Stockholm, die het socialistisch verzet tegen de oorlog had moeten coördineren. De socialistische ministers konden dus op zeer weinig concrete resultaten bogen en hun meerderheid in de sovjets begon af te brokkelen terwijl de bevolking steeds meer het recht in eigen hand begon te nemen. Deze rampzalige ontwikkeling werd versneld na de volledige mislukking van het Russische militaire offensief in juli. Liber, Dan en Tsereteli hadden daarmee ingestemd. Zij beseften dat passieve verdediging alleen de Duitsers niet zou beletten om divisies naar het Westelijk front te verplaatsen. Hun bezoeken aan het Russische

front hadden hun ten onrechte de indruk gegeven dat de soldaten bereid waren om voor de revolutie te vechten.

De oppositie tegen de regering werd nu een zeer groot probleem. Massale demonstraties onder de leus 'Alle macht aan de sovjets' in juni en juli in de hoofdstad en de onrust op de marinebasis in Kronstadt bewezen hoe zeer de invloed van de bolsjeviki in enkele maanden was gestegen. Lenin besefte zeer goed hoe fataal een voortijdige greep naar de macht zou zijn, maar in juli kon hij de linkervleugel in zijn partij die op daden aandrong slechts met de grootste moeite in bedwang houden. De gematigde leiders in de sovjet bewezen inderdaad nog steeds de sterkste partij te zijn. Tsereteli stelde toen voor om voor dat het te laat zou zijn strenge maatregelen tegen de bolsjeviki te ondernemen, maar ontmoette daarvoor bij zijn geestverwanten geen enkel begrip. Later beschouwde hij dit als een van de voornaamste oorzaken voor de ondergang van de democratie in Rusland. Ook historici hebben de mensjeviki en de socialisten-revolutionairen verweten, dat zij zich te veel hebben laten leiden door het idee van 'pas d'ennemis à gauche' en zich blindstaarden op het spook van de contra-revolutie.

Het is echter niet onredelijk om aan te nemen dat juist de gematigde coalitiepolitiek het gevaar van een rechtse of linkse staatsgreep effectief in de eerste zes maanden van de revolutie heeft bezworen. Vele socialisten zagen wel degelijk in dat Lenins handige exploitatie van de opstandige gevoelens van de volksmassa's tot een catastrofe kon leiden. Maar zij vroegen zich af met welk recht zij de bolsjeviki konden onderdrukken, die gesteund werden door dezelfde sociale groepen waarop zij zelf hun revolutionaire legitimiteit baseerden. Bovendien maakten zij zich zorgen over de mogelijke negatieve gevolgen van een dergelijke stap. Tsereteli heeft desalniettemin als minister de arrestatie van een aantal bolsjevistische leiders en de ontwapening van pro-bolsjevistische legeronderdelen goedgekeurd, maar dit leidde niet tot een duurzame eliminatie van het bolsjevisme als politieke factor. De mogelijkheid van grootscheepse terreur tegen het opstandige deel van de bevolking in de hoofdstad is uiteraard nooit overwogen. De regering of de sovjet beschikten trouwens ook niet over een politieapparaat of be-

trouwbare troepen om zo iets te ondernemen. De socialistische leiders vertrouwden op een omslag in de stemming bij de arbeiders en soldaten na de bolsjevistische nederlaag in juli. Zij hoopten door een voortzetting van de coalitie het wankel evenwicht tussen links en rechts extremisme te kunnen bewaren tot de bijeenkomst van de grondwetgevende vergadering een aantal maanden later. Ook al werd de samenwerking met de rechtse partijen steeds moeilijker, de situatie in de provincies was veel minder gespannen dan die in de hoofdstad. Hun hoop om de revolutie tijdig in de veilige parlementaire haven te kunnen loodsen, was op dat tijdstip niet geheel ongerechtvaardigd.

Maar in september was de toestand zeer veranderd. De militaire putsch van generaal Kornilov mislukte weliswaar, maar compromitteerde de liberalen die daarbij betrokken waren geweest. De bolsjeviki kregen hierdoor nieuwe kansen en veroverden de meerderheid in de sovjets van Petrograd en Moskou. Aan het front werd desertie een normaal verschijnsel en de boeren begonnen eigenmachtig met de verdeling van het grootgrondbezit. Bij de socialisten was de weerzin tegen de coalitie ook zeer sterk geworden. Het was Martov, die de voornaamste propagandist werd voor een alternatieve koers. Hij was in mei naar Rusland teruggekeerd en had zich direct opgeworpen als een tegenstander van de coalitie, die hij als een ontoelaatbare inbreuk op de mensjevistische conceptie van de bourgeoisrevolutie beschouwde. Aangezien hij de voornaamste ideoloog van de partij was, vormde hij een lastig blok aan het been van zijn zwager Dan, en Tsereteli. Zijn positie in de revolutie vloeyde voort uit zijn opvatting over de oorlog, die hij als een afgrijselijke, imperialistische misdaad van de internationale bourgeoisie beschouwde. Samenwerking met deze groep in Rusland, die de socialisten dwong om de oorlog in hun belang en dat van hun Westerse bondgenoten voort te zetten, was volgens Martov fataal voor de revolutie. In vredesbesprekingen met de geallieerden en hun socialistische vazallen zag hij nauwelijks heil. Indien een Russisch ultimatum tot een onmiddellijk staakt-het-vuren onbeantwoord bleef, moest de revolutie verdedigd worden tegen Duitse agressie, maar zonder imperialistische steun.

Martovs veronderstelling dat de bourgeoisie ertoe gedwongen kon worden om het land volgens de richtlijnen van de socialistische oppositie te besturen en om de oorlog te voeren zonder de vitale Westerse wapenleveranties, getuigde niet van veel werkelijkheidszin. Hij raakte daar zelf in juli ook van overtuigd en stelde nu de vorming van een socialistische regering voor, die in staat geacht kon worden om de fundamentele problemen van het land op te lossen. Maar zelfs in september en oktober bleven de meeste socialisten-revolutionairen en mensjeviki dit zien als een noodsprong. Zij hadden weinig vertrouwen in hun eigen kracht en vreesden in een totaal isolement terecht te komen. De liberalen waren niet langer acceptabel als bondgenoten, hetzelfde gold echter voor de bolsjeviki, die toch moeilijk buiten een socialistische regering gehouden konden worden. Bovendien zouden zij onder de huidige omstandigheden weinig tegemoet kunnen komen aan de utopische verwachtingen van de arbeiders, die in de bolsjevistische propaganda voorgesteld werden als het regeringsprogramma van een sovjet-macht. Alleen de hopeloze situatie waarin de revolutie verzeild was geraakt, dwong hen om hun standpunt over de macht te herzien, maar zonder enig elan of enthousiasme. Het was pas aan de vooravond van de oktoberomwenteling dat Martov erin slaagde om een meerderheid voor zijn plan te winnen en dat was uiteraard te laat. In zijn nadeel werkte dat hij net als Lenin een typische partijleider was en moeilijk buiten dit kader wist te opereren. Want niet alleen in zijn eigen partij, maar ook bij de socialisten-revolutionairen en zelfs bij de bolsjeviki had hij vanaf het begin een aanzienlijke groep van medestanders. Zijn politiek zou daarom een kans van slagen hebben gehad indien hij deze mensen, waarvan velen nu of later ten einde raad voor Lenin kozen, tijdig in een aparte groepering had weten te verenigen. Maar zelfs in dat geval is het moeilijk voorstelbaar hoe een socialistische overheid zonder het gebruik van dictatoriale machtsmiddelen het land voor totale chaos zou hebben kunnen behoeden.

Onder deze omstandigheden speelde de oppositie tegen de coalitie Lenin in de kaart. De vier mensjevistische ministers, die zitting namen in de vierde en laatste Voorlopige Regering had-

den dit tegen de zin van hun partij gedaan en werden bijna geroyeerd als lid. Het prestige van de regering was tot het nulpunt gedaald en niet alleen bij de socialisten. Een populair cabaretliedje uit die dagen luidde:

*Eerst kwamen de mensjeviki,
Toen de bolsjeviki,
Daarna de anarchisten,
En dan zullen de monarchisten komen.*

De liberalen en de legerleiding waren zo overtuigd van een uiteindelijk overwinning van rechts dat zij de bolsjevistische staatsgreep rustig afwachtten. Zo kwam het dat de premier Kerenski (een socialist, maar geen mensjeviek of socialist-revolutionair) op het beslissende moment niet over een paar goede regimenten beschikte die voldoende zouden zijn geweest om de bolsjeviki opnieuw een nederlaag te bezorgen.

Want ondanks alle intensieve propaganda en organisatorische voorbereiding beschikten deze in oktober niet over een indrukwekkende revolutionaire macht. Vele arbeiders hadden zich laten overtuigen dat een sovjet-staat onmiddellijk aan de eis van land, vrede en brood kon voldoen en tevens de grondslagen zou leggen voor een socialistische samenleving. Maar het idee van een bolsjevistische staatsgreep was niet populair. Het Petersburgse proletariaat bleef passief en de befaamde Rode Gardes, de door de bolsjeviki getrainde arbeidersmilitie, speelden geen grote rol tijdens de beslissende dagen in oktober. Hetzelfde gold voor het militaire garnizoen in de hoofdstad. Ook vele topleiders in de partij zoals Kamenev, Rykov, Nogin en Zinoviev geloofden niet dat de bolsjeviki in hun eentje de macht konden behouden en waren gevoelig voor de waarschuwingen van de overige socialisten tegen dit 'heileloos en misdadig avontuur'. Lenin had de grootste moeite om zijn Centrale Comité te overtuigen van de noodzaak om het gunstige moment voor actie niet voorbij te laten gaan. Het was meer aan nieuwe krachten zoals Trotski en tweeduizend matrozen uit Kronstadt, dan aan het oude bolsjevistische topkader en de arbeiders te danken dat 'de eerste socialistische revolutie ter wereld' kon plaatsvinden.

De omstandigheden waaronder de Oktoberrevolutie plaatsvond, bepaalden ook de strategie van de mensjeviki ten opzichte van het nieuwe bewind. Zij rekenden op de oppositie tegen Lenin en Trotski in de bolsjevistische partij en op de houding van de arbeiders om de revolutie weer in het goede spoor te krijgen. Dat het bolsjevistisch regime zich zou kunnen ontwikkelen tot de stabielste dictatuur van de twintigste eeuw geloofde niemand. De poging om het socialisme te vestigen in een achterlijk land waar de arbeidersklasse nog niet aan de primitiefste vorm van anarcho-syndicalisme ontgroeid was, moest volgens de mensjeviki spoedig mislukken. De bolsjeviki, die zich nu communisten gingen noemen en zich daarmee ostentatief afzonderden van alle overige socialistische stromingen, schenen alle dierbare marxistische doctrines overboord gezet te hebben. De mensjeviki rekenden het tot hun plicht als sociaal-democraten om deze oude tradities te bewaren voor een betere toekomst, die spoedig aanbreken zou. Hun partij zou het proletariaat trouw blijven ook nu een deel daarvan op een dwaalspoor was geleid. Deze arbeiders zouden spoedig ontmoedigd raken en zich dan herinneren wie hen dat had voorspeld. Ook de bolsjeviki moesten zich vroeg of laat realiseren dat de weg naar utopia niet met terreur geplaveid kon worden en een compromis zoeken met andere partijen of roemloos ten onder gaan.

De mensjeviki waren van meet af gekant tegen het denkbeeld om de nieuwe macht gewapenderhand omver te werpen. Dit zou niets anders betekenen dan een strijd van de ene groep arbeiders tegen de andere en alleen de contrarevolutie zou als lachende derde van deze broederkrijg profiteren. Iedere mogelijkheid om te onderhandelen moest worden aangegrepen. Dit leek onmiddellijk na de oktoberomwenteling niet geheel kansloos. Vele bolsjeviki en de meeste arbeiders waren er voor. De vakbond van spoorwegpersoneel, die het vitale verbindingsnet van spoorwegen en telegraaflijnen beheerste, riep op tot besprekingen over een socialistische regering samengesteld door verschillende partijen. Lenin en Trotski stemden hiermee in, maar braken de onderhandelingen af zodra zeker was dat zij alle militaire weerstand in het land voorlopig geëlimineerd hadden. De zeer heftige protesten daartegen in hun eigen partij

kwamen zij te boven zodra de Duitsers in november accoord gingen met een wapenstilstand en zij dus konden rekenen op de passieve steun van miljoenen soldaten. Vervolgens werd met de spoorwegbond afgerekend op een manier die spoedig klassiek zou worden. De bond werd met geweld ontbonden en de communisten richtten een nieuwe op, waarbinnen geen plaats was voor leden van andere partijen.

Hetzelfde gebeurde waar mogelijk met andere vakbonden en sovjets. Arrestaties, executies uitgevoerd door de Tsjeka, de communistische veiligheids politie, en het knevelen van de pers waren de overige methoden. In de eerste maanden na oktober kon ook met bescheiden machtsmiddelen veel worden bereikt omdat de andere partijen niet over troepen beschikten. Zo werd het ook mogelijk om in januari de Grondwetgevende Vergadering uiteen te jagen, toen bleek dat de bolsjeviki bij de verkiezingen niet meer dan een kwart van de stemmen hadden behaald. Maar de weerzin in bolsjevistische kring tegen al te repressieve maatregelen was nog groot, het regime uiterst wankel en de problemen waarmee het te kampen had, waren enorm. De socialisten-revolutionairen hadden bij de verkiezingen de meerderheid van de bevolking achter zich gekregen. Deze partij met een revolutionaire traditie waarin geweld een belangrijke rol had gespeeld, ging spoedig naar middelen omzien om een gewapende opstand te organiseren. De mensjeviki werden echter bij de verkiezingen gereduceerd tot een politieke splintergroep. Alleen Georgië bleef een mensjevistisch bolwerk, dat zich van Sovjet-Rusland afscheidde en zo de eerste staat ter wereld werd met een sociaal-democratische meerderheidsregering.

De mensjeviki in Rusland waren ervan overtuigd dat zij een grote kans maakten op een 'come back' indien zij de rol van een soort legale oppositie zouden gaan vervullen. Zij ontplooiden een grote activiteit in de sovjets en de vakbonden en behaalden ook enige electorale successen. Mensjevistische kranten die verboden werden, verschenen spoedig weer onder een andere naam. Grote groepen hongerige arbeiders waren uiterst ontevreden en de mensjeviki begonnen speciale conferenties te beleggen met hun vertegenwoordigers in de voornaamste industrie centra. Maar toen deze beweging zich ook landelijk orga-

niseerde, greep de Tsjeka in en arresteerde in juli 1918 tijdens een vergadering honderdvijftig afgevaardigden, die vele tienduizenden arbeiders vertegenwoordigden. Een maand daarvoor waren de mensjeviki en de socialisten-revolutionairen uit de sovjets gegooid omdat zij getracht zouden hebben om de regering omver te werpen.

Het regime bewees niet alleen dat het de socialistische oppositie monddood kon maken, maar ook dat het de ene grote crisis na de andere kon doorstaan. De bolsjeviki waren uiterst verdeeld geweest over de zeer vernederende vrede, die in maart 1918 gesloten werd. Duitsland bezette de Oekraïne en verplaatste zo veel mogelijk troepen naar het Westfront. Dankzij de deelname van de Amerikanen aan de oorlog keerden de kansen in de zomer definitief ten gunste van de geallieerden. Tallozen in Rusland hadden echter gevreesd dat hun land spoedig een Duits wingewest zou worden. Een paar maanden later brak de burgeroorlog uit, die de mensjeviki ten koste van alles hadden willen vermijden, maar die door de bolsjevistische staatsgreep onafwendbaar was geworden. De twee jaar durende oorlog en haar bijverschijnselen, honger en typhus, eisten ongeveer tien miljoen slachtoffers (vier maal zo veel als de wereldoorlog in Rusland) en bracht het land aan de rand van een totale economische ineenstorting. Maar de bolsjeviki konden hun macht consolideren en beschikten nu over een gigantisch arsenaal aan middelen om hun dictatoriale greep op de bevolking te versterken.

De mensjevistische partij daarentegen dreigde volledig uiteen te vallen. De oorlog maakte het voor het partijbestuur vrijwel onmogelijk om regelmatig contact te houden met afdelingen elders in het land. De partijkas raakte leeg. Vele leden verlieten de politiek of voegden zich bij de bolsjeviki omdat zij een voortzetting van de sociaal-democratische oppositie zinloos vonden. Weer anderen namen deel aan gewapende opstanden tegen het regime en werden dan prompt door de partijleiding geroyeerd. Nu het erom ging om een revolutionair regime te verdedigen tegen de contra-revolutie, kozen mensjevistische leiders als Martov voor de bolsjeviki en riepen hun partijleden op om dienst te nemen in het Rode Leger. Hun standpunt dat

het onmogelijk was om samen met reactionaire generaals voor het herstel van de democratie te vechten, bleek juist te zijn, zoals ook de meeste socialisten-revolutionairen na bittere ervaringen spoedig inzagen.

De bolsjeviki erkenden daarop ook dat beide socialistische partijen niet als ordinaire vijanden beschouwd mochten worden en lieten hen in het begin van 1919 weer toe tot de sovjets. Bij de machthebbers bestonden aarzelingen en twijfels over de socialistische oppositie, maar een van de overwegingen zal ongetwijfeld geweest zijn dat de onderdrukking daarvan een slechte indruk maakte op de socialistische opinie in het Westen. Lenin en Trotski beschouwden een Europese revolutie als een voorwaarde voor het voortbestaan van de sovjetstaat. Zij hadden plannen voor een nieuwe, Derde Internationale en konden het protest van Engelse en Franse socialisten tegen de gewapende interventie van hun regeringen in de burgeroorlog goed gebruiken. De mensjeviki achtten de Westerse socialistische beweging eveneens van cruciaal belang in hun strijd tegen de bolsjevistische dictatuur. Maar Rusland was in 1919 door de burgeroorlog vrijwel geheel in het buitenland geïsoleerd en slechts enkele mensjeviki die zich daar toevallig bevonden konden iets doen.

Eén van hen was de al bejaarde Akselrod, die erin slaagde om op de eerste naoorlogse internationale socialistische conferentie te Bern in februari 1919 zijn plan om een socialistische enquêtecommissie naar Rusland te zenden, aangenomen te krijgen. De conferentie, die niet door de communisten bijgewoond werd, veroordeelde de Westerse militaire interventie in de burgeroorlog, maar verwierp tevens in een resolutie alle pogingen om langs niet-democratische weg sociale revoluties door te voeren. Akselrods idee voor een morele socialistische interventie in Sovjet Rusland werd echter niet gerealiseerd omdat de leden van de enquêtecommissie geen uitreisvisa konden krijgen. Bovendien stemde een belangrijke minderheid op de conferentie tegen de anti-bolsjevistische revolutie. Deze linkervleugel, die uit de sterk gegroeide anti-oorlogsbeweging voortkwam, had wel bezwaren tegen de communistische dictatuur, maar hun weerzin tegen de meerderheid op de conferentie die uit

socialisten bestond welke tijdens de oorlog jammerlijk verstek hadden laten gaan en nu een weinig revolutionaire maar sterk anti-bolsjevistische houding aannamen, was veel groter. Voor Akselrod was het een zware slag dat zijn oude kameraden uit de dagen van Zimmerwald niet bereid waren tot een openlijke en duidelijke veroordeling van het bolsjevisme.

Martov, die na oktober 1917 de onbetwiste leider van de mensjeviki was geworden, begreep dat zijn partij alles zou moeten doen om te verhinderen dat de linkse socialisten in Europa zouden worden ingelijfd bij de in maart 1919 opgerichte Communistische Internationale. De revoluties in Duitsland en Oostenrijk hadden bij hem grote verwachtingen gewekt over een Europese socialistische omwenteling die de zieke Russische revolutie weer gezond zou kunnen maken. Hij voelde zich daarom niet gesteund door het anti-communisme van de rechtervleugel van de westerse arbeidersbeweging. Hij hoopte dat hij de mensjeviki zou kunnen verenigen met de andere revolutionaire marxisten in de wereld in de strijd tegen zowel de nationalistische reformistische als de dictatoriaal communistische stromingen binnen het socialisme. Dit idee zou in 1921 verwezenlijkt worden door de oprichting van de Weense Internationale. Maar in 1919 konden de totaal van de buitenwereld afgesneden mensjeviki niet verhinderen dat linkse partijen en groepen de Tweede Internationale de rug toekeerden en contact zochten met de Comintern.

In Rusland daarentegen ontpopten zij zich als de gevaarlijkste tegenstanders van de communisten. Ondanks alle preventieve maatregelen, zoals arrestatie van mensjevistische kandidaten vlak voor de verkiezingen, kregen de mensjeviki vertegenwoordigers in de sovjets verkozen. Een mensjevistische krant had groot succes en werd daarom na enkele weken weer verboden, met als excuus de grote papierschaarste. Vooral na de beëindiging van de burgeroorlog kregen de mensjeviki duidelijk de indruk dat zeer grote groepen arbeiders achter hen stonden en dat zij bij vrije verkiezingen eclatante overwinningen zouden hebben behaald, waardoor zij ook aanspraak zouden hebben kunnen maken op de macht. Dit resultaat was niet uitsluitend te danken aan de wijdverspreide ontevredenheid bij de bevol-

king over de politiestaat en de erbarmelijke levensomstandigheden of aan de wrevel binnen de communistische partij tegen het eigengereide despotische optreden van het Polit-bureau, maar ook aan de ideologische heroriëntatie van het mensjevistische denken in deze jaren.

Onder invloed van de burgeroorlog, de buitenlandse interventie en de revolutionaire spanningen in West-Europa gingen Martov en zijn medestanders geloven dat de wereld zich in een soort overgangstijdperk tussen kapitalisme en socialisme bevond. De Oktoberrevolutie, zo werd nu erkend, was daarin een onvermijdelijke fase geweest. De bolsjeviki hadden een aantal Gordiaanse knopen doorgemaakt waarin de revolutie verstrikt was geraakt. Zij hadden daarbij wel methoden gebruikt die verwerpelijk waren en die fataal zouden blijken te zijn voor de toekomst van het socialisme. Maar het feit dat in Rusland alle industriële produktiemiddelen genationaliseerd waren, was toch van immense betekenis. De mensjeviki bleven echter de ontmanteling van het dictatoriale staatsapparaat eisen, dat nu de burgeroorlog gewonnen was ook geen enkel redelijk nut meer kon dienen.

Aangezien de reactie in Rusland zich als de verdediger van de vrij verkozen Grondwetgevende Vergadering uit 1918 had opgeworpen en zo de burgerlijke democratie had gediscrediteerd, accepteerden de mensjeviki nu de constitutie van de 'werkerstaat' waarbij de bourgeoisie van kiesrecht was uitgesloten. Ook een volledige terugkeer naar het kapitalisme was volgens hen ongewenst geworden. Maar om de economie uit het slop te halen moest het zogenaamde 'oorlogscommunisme' worden afgeschaft. Het was nodig om een aantal ingrijpende maatregelen te nemen zoals de denationalisatie van de lichte industrie en de binnenlandse handel en de afschaffing van de gedwongen graanleveranties door de boeren. Toen Lenin deze mensjevistische voorstellen van juli 1919 in maart 1921 als zijn 'Nieuwe Economische Politiek' (NEP) propageerde, beschouwden de mensjeviki dit uiteraard als een grote triomf.

In 1920 gelukte het de mensjeviki om in contact te komen met een aantal socialistische delegaties die toen Rusland bezochten. De bolsjeviki pasten (toen ook al) een reeks trucs toe

om de buitenlanders een diepgaande kennismaking met de sovjet-werkelijkheid te besparen: overvolle dagprogramma's gevuld met ontvangsten en meetings, copieuze diners, door de Tsjeka verstrekte gidsen en tolken, geheel verzorgde uitstapjes voor een spontaan contact met de bevolking. Heel wat socialisten lieten zich op deze wijze inpakken en vermeden contacten met de socialistische oppositie, omdat zij dat onhoffelijk vonden jegens hun gastheren. Maar de mensjeviki profiteerden van de omstandigheid dat het regime niet openlijk voor de onderdrukking van de socialisten uit wilde komen en deze soms zelfs presenteerde als zijn 'most loyal opposition'. Zij voerden lange gesprekken met een aantal leden van een Britse delegatie, die tamelijk gedesillusioneerd naar huis terugkeerde en mensjevistische analyses van de Russische situatie in hun verslag publiceerde. Uiterst nuttig waren hun ontmoetingen met bezoekers van het Tweede Cominterncongres. Het is niet bekend waarom de Nederlander Wijnkoop de mensjeviki heeft bezocht. Maar de Italiaanse partijleider Serrati vroeg hen om een gedetailleerd verslag van de terreur tegen socialisten en vooraanstaande Duitsers zoals Dittmann en Crispien raakten geheel overtuigd van de juistheid van het mensjevistische standpunt.

Dat gold echter niet voor hun partij, de USPD, die in 1917 was gevormd uit tegenstanders van de 'Burgfrieden' binnen de SPD. De radicale vleugel daarvan was zelfs bereid om de harde voorwaarden voor toelating tot de Comintern, zoals een grondige partijzuivering, te slikken. De beide Duitsers nodigden Martov daarom uit om hun partijcongres in Halle bij te wonen. Dankzij Lenin, die een zwak had behouden voor zijn vroegere vriend die bovendien dodelijk ziek was, mocht Martov naar het buitenland vertrekken, later gevolgd door zijn partijgenoten Abramovitsj en Dalin. Martovs optreden in Halle maakte grote indruk, maar de meerderheid van de USPD bleef voor een fusie met de Duitse communistische partij en sloot zich dus aan bij de Comintern. Het grootste deel van de Franse partij en een minderheid bij de Italianen volgden spoedig dit voorbeeld. Na deze splitsingen in drie grote socialistische partijen begreep Martov dat hij veel te optimistisch was geweest over de kansen voor een Europese revolutie. Maar hij bleef

in de mogelijkheid daarvan geloven en spande zich bijzonder in om de resterende delen van deze partijen samen te voegen met andere, die zich eveneens op een revolutionair marxistisch standpunt stelden. De Buitenlandse Delegatie van de mensjeviki speelde een grote rol bij de stichting van de Weense Arbeids-gemeenschap van socialistische partijen, die zowel de politiek van de Tweede als die van de Derde Internationale afwezen, maar zich ten doel stelden om alle arbeiders ter wereld weer in een overkoepelende organisatie te verenigen zodra dit mogelijk zou zijn. Het was echter een bittere teleurstelling voor de mensjeviki, dat deze partijen op hun eerste congres in Wenen begin 1921 weigerden om de verovering van het mensjevistische Georgië door het Rode Leger te veroordelen, onder het laffe voorwendsel dat zij over te weinig betrouwbare informatie beschikten. In Wenen bleek hoe moeilijk het voor linkse socialisten was om hun nogal dwangmatig positieve benadering van het bolsjevistische regime op te geven en hoe zeer zij zich lieten leiden door de vrees om met kritiek op het communisme de rechtse krachten in Europa te versterken.

De mensjeviki lieten zich echter in Rusland door soortgelijke gevoelens leiden. Eind 1920 ontstond er grote arbeidsonrust in Petrograd en andere industriesteden, die tot uiting kwam in wilde stakingen en botsingen met de politie. Maar de mensjeviki weigerden om zich aan het hoofd van deze protestbeweging te stellen die volgens hen alleen tot bloedige conflicten met de overheid kon leiden. Zij riepen de arbeiders in vlugschriften op om hun ontevredenheid langs legale weg in de vakbonden en sovjets tot uitdrukking te brengen. Ook de opstand in Kronstadt werd door hen met grote argwaan bekeken. Zij vreesden dat de woede van de matrozen door de reactie uitgebuit zou worden om de burgeroorlog te laten herleven en drongen aan op een vreedzame beëindiging van de crisis door onderhandelingen met de overheid. Maar spoedig bleek dat dit krampachtig vasthouden aan de fictie van de legaliteit de mensjeviki noodlottig zou worden.

Na de afkondiging van de NEP leefden de mensjeviki aanvankelijk op. Zij hadden het gevoel dat de communisten nu openlijk hadden toegegeven dat de mensjevistische politiek de

enig juiste was. Na het herstel van de natuurlijke verhoudingen in de economie zou ook de abnormale situatie op politiek gebied gedoemd zijn om te verdwijnen. De materiële onderbouw van de samenleving zou immers een onweerstaanbare invloed moeten uitoefenen op haar immateriële bovenbouw. Lenin was echter ook marxist en hij liet onmiddellijk in 1921 weten dat de communisten de socialisten in de gevangenis zouden houden en voegde daar later aan toe dat de socialisten die nog vrij rondliepen zouden worden doodgeschoten zodra zij hun neus lieten zien. Er werden inderdaad massale arrestaties verricht en spoedig zat het grootste deel van het mensjevistische Centrale Comité achter slot en grendel. Het beleid bleef echter grillig; lang hield de Tsjeka de meeste mensjeviki niet vast. Zij kregen in vergelijking met de socialisten-revolutionairen en de anarchisten enigszins een voorkeursbehandeling. Er bestond nog steeds onenigheid in de partijtop over de wijze waarop hun vroegere kameraden aangepakt moesten worden. Bovendien deed hun Buitenlandse Delegatie onder leiding van Martov zijn uiterste best om de Westerse socialisten tegen de Russische terreur te mobiliseren. Toen de bolsjeviki in 1922 besloten om de oude tsaristische methode van de administratieve verbanning te gebruiken om de gevangen mensjeviki op te ruimen, begonnen deze een hongerstaking in de Boetyrki gevangenis in Moskou. Onder pressie van Westeuropese socialistische agitatie besloot het Politbureau toen toch maar om hen naar het buitenland te laten vertrekken.

Ondanks alles bleven de mensjeviki de rol van legale oppositie vervullen. Ook toen in 1922 steeds duidelijker werd dat het regime van plan was om het probleem van de socialistische oppositie voor eens en altijd uit de wereld te helpen. Het showproces dat in dat jaar tegen de leiders van de socialisten-revolutionairen begon, zou vrijwel zeker met doodstraffen eindigen. De enorme campagne rond het proces liet de mensjeviki niet ongemoeid en maakte duidelijk dat tegen hen een soortgelijke 'rechtzaak' in voorbereiding was. Merkwaardig genoeg vielen deze gebeurtenissen samen met de pogingen om een internationaal eenheidsfront tussen de communisten en socialisten tot stand te brengen. Dit streven was een gevolg van het algemene

gevoelen dat de naoorlogse revolutionaire woelingen voorbij waren en nu gevolgd werden door een herstel van de kapitalistische orde. De arbeiders zouden machteloos zijn tegen toen inzettende economische depressie indien zij zich niet in een wereldwijd verband aaneensloten. De Tweede Internationale voelde weinig voor een verbond met de communisten, maar was bezweken onder de aandrang van de Britse arbeiders. De bolsjeviki hoopten op socialistische steun bij de onderhandelingen tussen de Sovjetstaat en de Europese mogendheden over diplomatieke erkenning en economische hulp. De Weense Internationale was de natuurlijke bemiddelaar tussen communisten en socialisten en Martov hoopte op een welslagen van de onderhandelingen omdat dit zijn partij een forum zou verschaffen om de vervolging van de Russische socialisten aan de orde te stellen.

Hij vond dat thans in de eerste plaats alles gedaan moest worden om een gerechtelijke moord op de gevangenen revolutionairen te verhinderen, en zijn Buitenlandse Delegatie spande zich daar zeer voor in. Een deel van zijn partijgenoten in Rusland was niet zo ingenomen met deze gulle steun aan een partij die zich volgens hen in de burgeroorlog had misdragen. Martov trok zich hier niets van aan, maar verzette zich wel tegen het voornemen van Georgische mensjeviki en socialisten-revolutionairen in emigratie om de bijeenkomst van de drie internationales te gebruiken voor een requisitoir tegen alle bolsjevistische wandaden. Hij vreesde dat de communisten dan de onderhandelingen onmiddellijk zouden afbreken. De Tweede Internationale zou daar eveneens weinig rouwig over zijn. De mensjeviki deden daarom tevens veel moeite om de vertegenwoordigers daarvan te weerhouden om op de internationale conferentie in Berlijn in april 1922 scherpe ultimata te stellen aangaande de Russische politieke gevangenen en de bezetting van Georgië. Dankzij de steun van de Weense Internationale lukte dit en de communistische delegatie deed daarop belangrijke toezeggingen aangaande het proces tegen de socialisten-revolutionairen. Er zouden geen doodstraffen worden opgelegd en de beklagden zouden mogen worden verdedigd door een aantal vooraanstaande Westerse socialisten.

Lenin was het echter met deze concessie oneens. Na de conferentie in Genua met de Westelijke mogendheden en het diplomatieke succes van het verdrag van Rapallo met Duitsland bleken de communisten lak te hebben aan de in Berlijn bereikte overeenkomst. De socialistenvervolgingen in Rusland gingen gewoon door, de Westerse verdedigers van de socialisten-revolutionairen werden bespot en lastig gevallen en kregen geen kans om hun werk naar behoren te verrichten, op het proces werden wel doodvonnissen uitgesproken, alleen voorlopig niet uitgevoerd. In juni namen vele tienduizenden arbeiders in Moskou deel aan een grootse manifestatie als onderdeel van de campagne rond het proces. De bolsjeviki hadden daarvoor fabriek na fabriek bewerkt en bedreigd met allerlei straffen. Maar het resultaat was toch dat het Moskouse proletariaat onder wapperende rode vlaggen de doodstraf eiste voor de socialistische leiders. Voor de mensjeviki die dit schouwspel alleen met verbijstering konden gadeslaan en niet bij machte waren er iets tegen te ondernemen, was dit een beslissend keerpunt in de Russische revolutie. Enkele weken later, na een nieuwe golf arrestaties, trokken zij de onvermijdelijke consequentie hieruit en zetten hun werk als illegale groep in het geheim voort. In het Westen realiseerden de socialisten zich dat samenwerking met de communisten onmogelijk was. Voor de Weense Internationale, die meer aanhang in Europa had dan de Comintern buiten Rusland, maar een veel kleinere organisatie was gebleven dan de Tweede Internationale, was het niet langer zinvol om als aparte groepering te blijven voortbestaan. Vooral de situatie in Duitsland, waar na de moord op Rathenau de USPD en de SPD zich aaneensloten om de Republiek van Weimar beter tegen ondermijning van rechts te kunnen verdedigen, bevorderde het gesprek tussen de twee socialistische internationales. In 1923 gingen zij beide op in een nieuwe organisatie, de Socialistische Arbeiders Internationale.

Zo mislukte de mensjevistische politiek in alle opzichten. In Rusland waren zij er niet in geslaagd om de arbeiders te mobiliseren voor een democratisering van het communistisch regime. De kans op een Europese revolutie en op een succesvolle socialistische interventie in Ruslands binnenlandse aangelegen-

heden leek geheel verkeken. De meeste mensjeviki waren in Rusland begonnen aan hun lange zwerftocht door de Goelag-archipel, die voor vele met een vervroegde dood zou eindigen, ook al wisten tot het einde van de jaren twintig kleine illegale kernen in vrijheid te blijven. In emigratie speelden zij in de nieuwe internationale nog een rol van betekenis en zij behielden tot in de dertiger jaren een zekere invloed op de socialistische opinie over Sovjet-Rusland. Hun blad *De Socialistische Bode* werd nog een aantal jaren clandestien in Rusland verspreid en daar zelfs door communisten gelezen omdat er vaak betrouwbaarder informatie over hun land in stond dan in de *Pravda*.

Het was voor de mensjeviki nog lang na 1922 een psychologische onmogelijkheid om te erkennen dat hun rol was uitgespeeld. De communistische dictatuur bleef voor hen een anomalie die gedoemd was te verdwijnen. Het democratisch socialisme dat overal elders in Europa zo'n groot succes had gehad, zou ook eens in hun land moeten zegevieren. Hun eindeloze debatten in emigratie over dit probleem maken op de hedendaagse lezer de indruk van pathetische Donquichotterie. Maar zijn de debatten van de Spaanse en Portugese socialisten tijdens hun veertig jaar durende ballingschap onder de fascistische dictatuur anders geweest? Uiteraard hebben historici gezocht naar de oorzaken van het falen van de mensjeviki en hun afkeer van macht en hun doctrinaire starheid aangewezen als fatale zwakheden. Maar geheel juist is deze analyse niet. De mensjeviki hebben in 1917 geregeerd zo lang zij meenden daarvoor een mandaat te bezitten. Hun afkeer van macht was in wezen een weerzin tegen terreur, geweld en alleenheerschappij, geschraagd door de overtuiging dat Rusland niet rijp was voor het socialisme zoals zij dat voorstonden. Bovendien hebben zij op vele beslissende momenten beseft dat hun ideologische voorstellingen niet meer strookten met de werkelijkheid, en hebben zij deze aangepast.

Waren er realistische alternatieven voor de door de mensjeviki bedreven politiek? Hadden zij in 1917 aan rechtse legeronderdelen de kans moeten geven om de bolsjeviki aan te pakken? Dat is wat de Duitse SPD in 1919 onder veel gunstiger

omstandigheden met de Spartakisten heeft gedaan. Maar de moord op Liebknecht en Luxemburg heeft de sfeer in de Republiek van Weimar vergiftigd en was een van de factoren waardoor samenwerking tussen communisten en socialisten onmogelijk bleef in de beslissende jaren voor 1933. Ook als de mensjeviki na 1917 zij aan zij met de socialisten-revolutionairen de bolsjeviki met geweld zouden hebben bestreden, zou de uitkomst van de burgeroorlog niet anders zijn geweest en hun lot niet beter. Het Russische socialisme moest als eerste strijd leveren tegen een regime dat snel totalitaire trekken aannam. Het Westerse socialisme met veel grotere partijen en vakbonden en met een langere democratische traditie achter zich, bleek daar later ook niet tegen opgewassen, zelfs als het zich gewapend verzette zoals in Oostenrijk in 1934 of tijdens de Spaanse burgeroorlog. Daarbij was het fascisme een veel duidelijker herkenbaar gevaar dan het communisme dat uit het eigen kamp afkomstig was. De zwakheden van het mensjevisme blijken dus voor een zeer groot deel de zwakheden van het socialisme in het algemeen te zijn.

Wat de mensjeviki nog wel verweten zou kunnen worden, is dat zij getracht hebben sociaal-democraten te zijn in een land waar voor een Westers georiënteerde, democratisch gezinde arbeidersbeweging geen plaats was. Maar ook deze kritiek die zowel door socialisten als door historici is uitgeoefend, is niet zo erg gefundeerd. De indrukwekkende bloei van het democratisch socialisme in de afgelopen dertig jaar in West-Europa is slechts mogelijk geworden door de overwinning van de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog. De periode van fascistische overheersing mag niet worden opgevat als een onbetekende incidentele onderbreking in de natuurlijke ontplooiing van het Europese socialisme. Het is dan ook gevaarlijk om een absolute tegenstelling te creëren tussen het democratische Westen en het despotische Rusland. Het is onjuist om de politiek van de gematigde partijen in Rusland af te wijzen als wereldvreemd utopisme op grond van een onbewezen, endemische ongeschiktheid van dat deel van de wereld voor democratie. Ondanks het voortbestaan van de autocratie tot 1917 waren er vele aanzetten in de richting van een Westerse, pluriforme sa-

menleving. De uiteindelijke afloop van de Russische revolutie was onvoorspelbaar en werd voor een groot deel door externe factoren bepaald. Martov wees in 1920 de socialistische leiders erop dat zij hun machteloosheid tegenover het communisme niet mochten verontschuldigen door een verwijzing naar het geïmporteerde, Russische karakter ervan. Uiteraard bood de Russische chaos een uitstekende voedingsbodem voor het bolsjevisme, maar de steun die het van talloze Westerse arbeiders en intellectuelen kreeg, was niet iets kunstmatigs. Bolsjevisme, zo stelde Martov was een mondiaal verschijnsel.

Mensjevisme en bolsjevisme vormden een soort Siamese tweeling die noch met, noch zonder elkaar konden leven. Zij ontwikkelden zich in voortdurende onderlinge ruzie en debat tot twee aparte stromingen, maar de grenzen tussen beide groepen bleven tot 1917 vaag. Vele mensjeviki werden bolsjeviek, maar het omgekeerde kwam ook vaak voor. Lenins onophoudelijke pogingen tot splitsing stuitten tot dan op te veel verzet van sociaal-democraten, die naar verzoening en eenheid bleven streven. Pas in 1917 kreeg Lenin zijn zin. Alle negatieve trekken van een socialistische tirannie, zoals die reeds door Lavrov, Plechanov en vervolgens door de mensjeviki waren voorspeld, werden daarop in steeds sterkere mate werkelijkheid. Het was daarom niet verwonderlijk dat er toen binnen de communistische partij groepen ontstonden, die de kritische taak van het mensjevisme overnamen. Lenin heeft deze oppositie dan ook niet ten onrechte omschreven als 'heimelijk mensjevisme'. Ook het latere verzet van Trotski, Bocharin en andere topleiders werd door de Stalinisten beschouwd als 'een mensjevistische deviatie van het Leninisme'.

De communistische partij veranderde onder Stalin in een bureaucratistische moloch, die weinig meer gemeen had met Lenins revolutionaire voorhoede uit 1903. De oude bolsjevistische garde werd op dezelfde wijze geliquideerd als de mensjeviki en de socialisten-revolutionairen. Als dat is gebeurd, is het niet langer meer zo duidelijk wie nu de werkelijke verliezers van de Russische revolutie zijn geweest. Na Stalins dood ontstonden er opnieuw binnen het Russische kamp bewegingen, die zich verzetten tegen de autocratische tendenzen waartegen de mens-

jeviki als eersten in opstand kwamen. Westerse socialisten hebben de communistische machthebbers vaak met meer begrip benaderd dan noodzakelijk of wenselijk was. Zij zouden er goed aan doen te beseffen dat hun eigen idealen gedurende de gehele geschiedenis van bolsjevisme en communisme een uitdagend alternatief zijn blijven vormen voor het idee en de praktijk van een partijdictatuur. De mensjevistische toekomstvisie van een democratisch, socialistisch Rusland heeft nog weinig aan actualiteitswaarde ingeboet.

Literatuur

Voor een overzicht van de Russische beweging zie: A. Yarmolinsky, *A Century of Russisan radicalism*, New York 1962.

Een uitvoerige studie van het populisme bevat: F. Venturi, *Roots of Revolution. A history of the populist and socialist movements in nineteenth Century Russia*, New York 1966.

Speciaal over De Volkswil handelt: D. Footman, *Red Prelude. A biography of Zhelyabov*, Londen 1944 en 1968.

Voor de relatie van Marx tot Rusland zie: M. Rubel, ed., *Karl Marx und Friedrich Engels. Die russische Kommune. Kritik eines Mythos*, München 1972. T. Szamuely, *The Russian Tradition*, Londen 1974, pp. 369-387.

Over de discussie tussen populisme en marxisme in Rusland: R. Kindersley, *The first Russian Revisionists. A study of Legal Marxism in Russia*, Oxford 1972. A. P. Mendel, *Dilemma's of progress in tsarist Russia. Legal Marxism and Legal populism*, Cambridge, Mass., 1961. A. Walicki, *The Controversy over Capitalism*, Londen 1969.

Over de stichters van de Russische sociaal-democratie zijn twee biografieën verschenen: S. H. Baron, *Plekhanov: The Father of Russian Marxism*, Stanford, 1963. A. Ascher, *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism*, Cambridge, Mass., 1972.

Over bevrijding van de arbeid zie: J. Frankel, 'Voluntarism,

Maximalism and the Group for the Emancipation of Labor', in: A. & J. Rabinowitch & L. K. D. Kristov, ed., *Revolution and Politics in Russia. Essays in Memory of B. I. Nicolaevsky*, Bloomington 1972.

Veel studies zijn gewijd aan de beginperiode van de Russische sociaal-democratie:

L. Haimson, *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Cambridge, Mass., 1955.

J. L. H. Keep, *The Rise of Social Democracy in Russia*, Oxford 1963.

D. Geyer, *Lenin in der Russischen Sozialdemokratie*, Keulen 1962.

D. Lane, *The Roots of Communism. A social and historical Study of Russian Social Democracy, 1898-1907*, Assen 1969.

R. Pipes, *Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885-1917*, Cambridge, Mass., 1963.

A. K. Wildman, *The Making of a Workers' Revolution. Russian Social-Democracy, 1891-1903*, Chicago 1967.

J. Frankel, *Vladimir Akimov on the Dilemmas of Russian Marxism*, Cambridge 1969.

D. W. Treadgold, *Lenin and His Rivals: The Struggle for Russia's Future, 1898-1906*, New York 1955.

Belangrijke biografische studies zijn:

B. D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution. A biographical history*, New York 1948 en Londen 1966. (Over Lenin, Trotski en Stalin tot 1914).

A. B. Ulam, *The Bolsheviks*, Toronto 1968. (Over Lenin.)

I. Deutscher, *The Prophet armed. Trotsky 1879-1921*, New York 1954.

I. Getzler, *Martov. A political Biography of a Russian Social Democrat*, Melbourne 1967.

W. H. Roobol, *Tsereteli, A Democrat in the Russian Revolution. A political Biography*, Den Haag 1976.

Over 1917:

W. H. Chamberlin, *The Russian Revolution*, 2 dln., New York 1935, 1963, 1965.

- M. Ferro, *La Révolution de 1917*, 2 dln., Parijs 1967-'76.
 E. H. Carr, *The Bolshevnik Revolution 1917-1923*, 3 dln.
 R. A. Wade, *The Russian Search for Peace February-October 1917*, Stanford 1967.
 A. Rabinowitch, *Prelude to Revolution. The Petrograd Bolshevniks and the July Uprising*, Bloomington 1968.
 A. Rabinowitch, *The Bolshevniks Come to Power. The Revolution of 1917 in Petrograd*, New York 1976.
 J. L. H. Keep, *The Russian Revolution. A Study in Mass Mobilisation*, Londen 1976.

Over de Communistische Partij zie: L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londen 1960.

Over de onderdrukking van politieke oppositie in Sovjet Rusland zie L. Schapiro, *The Origin of Communist Autocracy*, New York 1965.

Een verzameling belangrijke vertaalde mensjevistische teksten geeft: A. Ascher, ed., *The Menshevniks in the Russian Revolution*, Londen 1976.

Een vrijwel volledige biografie van mensjevistische publicaties geeft: A. Bourguina, *Russian Social Democracy. The Menshevik Movement. A Bibliography*, Stanford 1963.

Uit het Russisch vertaalde werken van mensjevistische auteurs zijn:

Th. Dan, *The Origins of Bolshevism*, New York 1970. (Ook in Duitse editie.)

E. Broido, *Memoirs of a Revolutionary*, Oxford 1967.

R. R. Abramonitch, *The Soviet Revolution*, New York 1962.

N. Valentinov, *Encounters with Lenin*, Oxford 1968.

N. N. Suchanow, *1917 Tagebuch der russischen Revolution*, München 1967. (Ook in Engelse editie.)

L. Martov, *Geschichte der russischen Sozialdemokratie*, Berlijn 1926. (Herdruk: Erlangen 1973.)

S. Schwarz, *The Russian Revolution of 1905. The workers' movement and the formation of Bolshevism and Menshevism*, Chicago 1967.

L. Haimson, ed., *The Menshevniks. From the Revolution of 1917 to the Second World War*, Chicago 1974.

Toen Kautsky in 1919 in de brochure *De dictatuur van het proletariaat* de praktijk van de Leninistische dictatuur vanuit de socialistische traditie bekritiseerde, kreeg hij van Lenin als antwoord het geschrift *De proletarische revolutie en de renegaat Kautsky*. Zoals al uit de titel blijkt, betrof het een bijdrage tot de discussie over revolutie die niet direct tot de meest subtiële staaltjes van Lenins wetenschappelijk socialisme behoorde. In 1920 probeerde Kautsky het nog eens, met *Terrorisme en Kommunisme*. Ditmaal kreeg hij als antwoord een gelijknamige brochure van Trotsky. Daarin komt een bijzonder interessante passage voor waarin de toenmalige opperbevelhebber van het Rode Leger als volgt de vernietiging van de socialistische oppositie in Rusland rechtvaardigt: 'Sommige wijsgeren vragen ons: wat voor garanties bieden jullie voor de bewering dat uitgerekend jullie partij de belangen van een historische ontwikkeling dient? Door andere partijen te vernietigen of ze in de illegaliteit te dwingen, maakten jullie een politieke wedijver onmogelijk en heb je jezelf beroofd van de mogelijkheid om de juistheid van jullie beleidslijn te toetsen.' In antwoord op deze vraag (die door Lenin werd vermeden) schreef Trotsky: 'Zo'n gedachtengang komt voort uit een puur liberale opvatting over het verloop van de revolutie. In een periode, dat alle antagonismen een open karakter krijgen en de politieke strijd snel overgaat in een burgeroorlog, heeft de heersende partij uitstekende materiële criteria voor de toetsing van de eigen lijn, onafhankelijk van de verspreiding van mensjewistische kranten. Noske onderdrukt de communisten, en zij blijven groeien. Wij hebben de mensjewieken en de socialisten-revolutionairen geliquideerd—en zij zijn verdwenen. Dit is voor ons een afdoend criterium.'

De Poolse filosoof Leszek Kolakowski die in zijn *Geschiedenis van het Marxisme* de discussie tussen Kautsky en Trotsky aanhaalde, plaatste bij Trotsky's uitspraken het volgende commentaar: 'Hieruit blijkt dat het criterium van de «historische

juistheid» van een beweging of een staat te vinden is in het feit dat de erdoor uitgeoefende onderdrukking effectief is. Noske heeft inderdaad het communisme in Duitsland niet uitgeroeid. Maar Hitler roeide dat wel uit. Daaruit blijkt dus, volgens Trotsky's regel (die zeer algemeen is gesteld) dat Hitler «de belangen van een historische ontwikkeling diende». Stalin liquideerde Trotskisten in Rusland en «zij verdwenen». Daaruit blijkt dat Stalin tegen Trotsky de historische vooruitgang ver-
tegenwoordigde.'

Toch blijkt de verificatie van het begrip 'historische onvermijdelijkheid' zoals Trotsky dat deed, telkens weer op vele socialistische denkers een diepe indruk te maken (zoals bijvoorbeeld blijkt uit de historische uitspraken van Jan Nagel en Ien van den Heuvel over de Berlijnse Muur). Naast een veelvoud van meer specifieke—en vermoedelijk op zich al doorslaggevende—historische, militaire en culturele factoren, biedt deze ideologische berusting wellicht de meest algemene verklaring voor de ondergang van sociaal-democratische partijen in Oost-Europa na de Tweede Wereldoorlog. Een beschrijving van deze ondergang is geen gemakkelijke onderneming. In de eerste plaats komt het door het feit dat het begrip Oost-Europa, net als bij voorbeeld het begrip Derde Wereld een grotere uniformiteit suggereert dan die welke in feite in dat deel van de wereld te vinden is. Ten tweede gaat het hier om een onderwerp dat nauwelijks is bestudeerd—dit in tegenstelling tot de geschiedenis van socialistische en anarchistische partijen en bewegingen uit het tijdperk van de Russische revolutie. Een serieuze behandeling van het onderwerp zou gebruik moeten maken van materiaal geschreven in minstens tien talen en verspreid over zeer verschillende bronnen: officiële historische werken uit Oost-Europa, kranten uit de jaren veertig, memoires van socialistische activisten uit dezelfde tijd, de hedendaagse ondergrondse literatuur in Oost-Europa en emigrantenbladen. Over de uitroeiing van socialisten is Estland, Letland en Litouwen in 1940-'41 hebben we voorts de beschikking over enkele interessante documenten van de Russische geheime politie, de НКВД, die door Duitsers zijn buitgemaakt; uit Polen zijn recentelijk geheime notulen van het Centrale Comité van de communistische

partij uit de jaren 1945-'47 naar het Westen gekomen. De onderstaande schets heeft met zo'n historische studie natuurlijk weinig uit te staan. Het is bedoeld als een kort overzicht dat zijn nut juist moet ontleen aan het betrekkelijk onontgonnen karakter van het onderwerp en aan een nagenoeg volledig gebrek aan kennis hierover binnen de socialistische bewegingen in West-Europa. Beide beweringen gaan in mindere mate op voor de DDR en Joegoslavië. Deze landen zal ik hieronder buiten beschouwing laten, evenals Albanië, waar nauwelijks ooit van een sociaal-democratische beweging sprake was.

Communistische landen worden soms omschreven als één-partij-staten. Helemaal correct is deze aanduiding niet. Zeven van die landen (Albanië, Cuba, Hongarije, Mongolië, Joegoslavië, Roemenië en USSR) kennen inderdaad ook formeel geen toegestane partijen buiten de communistische partij. In de overige communistische landen komen wel degelijk andere partijen in de volksvertegenwoordiging voor—al is dat wat het huidige Kambodja betreft niet helemaal zeker. In China zijn er bij voorbeeld acht partijen buiten de communistische. De rol van deze partijen wordt echter bepaald door de hegemonie van de communistische partij, een hegemonie die in de grondwetten van al deze landen als een 'leidende rol' van de communisten wordt omschreven. De niet-communistische partijen zijn in geen enkel opzicht als oppositie te beschouwen. Naast ceremoniële functies vervullen zij, net als verschillende massa-organisaties zoals de vakbonden, de vrouwenbond en de jeugdliga, de rol van 'drijfriemen' van de communistische partij naar die 'massa's' die niet direct door de partij-organisatie gecontroleerd en gemobiliseerd kunnen worden.

De situatie zag er aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in Oost-Europa anders uit. In bijna alle Oost-Europese landen bestonden vele verschillende partijen, waarbij de communistische nergens de meerderheid bezat en doorgaans ook niet eens de grootste politieke partij was. Tussen 1944 en 1948 werden alle 'niet-leidende' partijen onderworpen aan steeds meer beperkingen ten aanzien van hun oppositiemogelijkheden tegenover de 'leidende partij'. In de eindfase van dit proces werden zij hetzij opgeheven, hetzij binnen het hegemonie-mo-

del tot symbolische afmetingen teruggebracht hetzij gedwongen tot een fusie met de communistische partij. Dit proces werd ook in West-Europa door de communistische partijen onder de benaming 'volksdemocratie' of 'nieuwe democratie' (termen die vandaag slechts nog voortleven in enkele officiële benamingen van landen als de Poolse of de Chinese Volksrepubliek) gepropageerd zowel als een alternatief tegenover de 'formele', 'burgerlijke' democratie als een nieuwe vreedzame weg voor de 'overgang naar het socialisme'—naast de revolutionaire weg die de bolsjewiki hebben bewandeld. In feite was deze weg noch vreedzaam noch democratisch. En aan het einde van deze weg bleek dat die socialistten in Oost- en West-Europa die vanaf het begin bedenkingen formuleerden tegen deze 'weg naar het socialisme' gelijk hadden gekregen.

Na 1948 was er in Oost-Europa geen enkele sociaal-democratische partij meer overgebleven, zelfs niet in de vorm van een symbolische parlementaire vertegenwoordiging zoals dit bij 'burgerlijke partijen' in veel communistische landen nog steeds het geval is. De reden hiervoor vindt men in de omstandigheid dat binnen de marxistisch-leninistische ideologie slechts één partij de arbeidersklasse kan vertegenwoordigen. Dit houdt niet automatisch in dat de communisten in Oost-Europa of elders te allen tijde vijandschap tegenover de socialistten als basis van hun politiek kozen. Afhankelijk van de numerieke sterkte van de partijen in kwestie, de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie en de politieke lijn van de leiders van de sociaal-democratische partijen, werden de laatste partijen opgeroepen tot 'eenheid' of werden zij juist gebrandmerkt als verraders van de arbeidersklasse en objectieve bondgenoten van de bourgeoisie en het fascisme. De overgang tussen die twee extreme posities kon vrij snel geschieden zoals bleek aan het begin van de jaren dertig toen overal ter wereld de communisten het parool 'Sociaal-democraten en fascistten zijn tweelingen' door het parool van het 'Volksfront' vervingen, welke na het pact Molotov-Ribbentrop werd afgezworen om tijdens de Tweede Wereldoorlog weer opgenomen te worden. Tussen 1944 en 1947 werden de sociaal-democraten zowel in Oost- als in West-Europa als bondgenoten door de communisten beschreven, al-

thans formeel. In feite vond gedurende deze periode van officiële samenwerking een strijd plaats waarbij de communisten op verschillende wijzen probeerden om de socialistische partijen volledig onder controle te krijgen. De daarbij gebruikte methoden waren afhankelijk van de machtspositie die de communisten op verschillende wijzen hadden opgebouwd. Was deze positie sterk, dan werd zo lang mogelijk gebruik gemaakt van een legale façade om een hegemonepositie te bereiken, bij een zwakke positie werd gebruik gemaakt van fraude en geweld die soms bijna de proporties van een burgeroorlog kon aannemen.

Roemenië. Vanaf mei 1944 werkten communisten en socialistten in Roemenië samen in een losse organisatie, genaamd het Verenigde Arbeidersfront. Door de numerieke zwakte van de Roemeense sociaal-democraten werd deze organisatie vanaf het begin door de communisten gedomineerd. De sociaal-democratische leiders zoals Pretescu zagen vrij vroeg in dat een voortzetting van de samenwerking tot een ondergang van de sociaal-democratische partij moest leiden. Door de numerieke verhoudingen waren zij echter toen al nauwelijks in staat om de onderwerping van hun partij te verhinderen, wel om die een korte tijd uit te stellen. Op 1 december 1945 behaalde Pretescu zijn laatste overwinning toen het congres van zijn partij ondanks communistische infiltratie besloot om niet samen met de communisten de verkiezingen in te gaan.

De communisten antwoordden met een meedogenloze repressie tegen alle Pretescu-aanhangers binnen de partij en het naar voren schuiven van de met hen collaborerende socialistten naar de leidende posities binnen de partij. Midden 1946 bestond meer dan de helft van de leden van het Centrale en het uitvoerende comité van de partij uit mensen van wie later bleek dat ze die tijd ook in het geheim lid van de communistische partij waren geworden. In mei 1946 vond de definitieve splitsing binnen de sociaal-democratische partij plaats, die de leiding van de officiële partij in handen van crypto-communisten bracht. Hiermee was de mogelijkheid van enige oppositionele rol van socialistten—en zoals binnen enkele maanden bleek ook van andere

partijen—nagenoeg verdwenen. In november vonden er nog voor het laatst de algemene verkiezingen plaats met deelname van de oppositie, maar de communisten die een les hadden geleerd van Hongarije in 1945 en Berlijn in 1946 waar vrije verkiezingen voor hen in een duidelijke nederlaag waren geëindigd, waren ondanks internationale afspraken (de overeenkomst van Moskou) niet van plan om in Roemenië zelfs de schijn van vrije verkiezingen te handhaven. Straatterreur werd tegen politieke tegenstanders ingezet. Verkiezingsbijeenkomsten van oppositie werden uit elkaar geslagen. Verspreiding van oppositionele kranten werd onmogelijk gemaakt.

Buitenlandse correspondenten waren unaniem van mening dat de overwinning van de communisten op 19 november 1946 niet zozeer het resultaat van hun populariteit was maar een rechtstreeks gevolg van fraude en onderdrukking. Dit geweld was overigens nog onbeduidend vergeleken met de nasleep van de verkiezingen, toen een algemene verontwaardiging over verkiezingsresultaten door een golf van terreur werd gevolgd waarin tienduizenden mensen spoorloos verdwenen en tienduizenden anderen naar het buitenland moesten vluchten. Het duurde nog tot het einde van 1947 voordat de onthoofde sociaal-democratische partij op een congres bij acclamatie besloot om samen met de communisten in de Roemeense Arbeiders Partij op te gaan. Op het eerste congres van die 'Verenigde' partij werd bekend gemaakt dat zij haar activiteiten zou baseren op 'de gedachten van Marx, Engels, Lenin en Stalin'. Maar de ondergang van de sociaal-democratie in Roemenië was feitelijk al twee jaar eerder voltrokken.

Hongarije. Ondanks de pressie die door de militaire bezettingsmacht van het Sovjet-leger werd uitgeoefend, kreeg de communistische partij van Hongarije bij de verkiezingen van 4 november 1945 slechts zeventien procent van de stemmen, iets minder dan de sociaal-democratische partij. De Boerenpartij behaalde de absolute meerderheid. In de fabrieken behaalden bij bijna alle verkiezingen voor de bedrijfsraden de sociaal-democratische kandidaten de overwinning.

In het daaropvolgend jaar was de communistische strategie

erop gericht om de Hongaarse Boerenpartij te vernietigen. In eerste instantie konden zij daarbij rekenen op neutraliteit en soms zelfs medewerking van sociaal-democraten die zich maar al te goed herinnerden dat de slachtoffers van de witte terreur na 1919 niet slechts communisten maar ook democratische socialistische waren geweest. Naarmate echter meer vertegenwoordigers van de Boerenpartij wegens conspiratie met buitenlandse 'imperialistische en reactionaire krachten' werden opgepakt, werd het duidelijk dat de sociaal-democratische partij het volgende doelwit van de heksenjacht zou worden. In de laatste fase van de aanval op de Boerenpartij probeerde de communistische minister van binnenlandse veiligheid zelfs twee socialistische leiders bij de 'samenzwering' te betrekken. Deze poging mislukte echter door een onmiddellijke tegenaanval van de sociaal-democraten, waardoor de aanklacht tegen Szeder en Takacs werd ingetrokken.

Ondanks het feit dat pogingen om de sociaal-democratische partij te splitsen volgens het model dat in Roemenië en Bulgarije werd toegepast grotendeels mislukte, slaagden de communisten er wel in om tijdens de verkiezingen van 1947 de sociaal-democraten van een duidelijke anti-communistische stellingname te weerhouden. Bij de verkiezingen van augustus 1947 vond grootscheepse fraude plaats. Door het ministerie van Binnenlandse Zaken werden 400 000 stemkaarten gedrukt en in het geheim onder de leden van de communistische partij uitgedeeld. Aan 100 000 sociaal-democraten werd het stemrecht ontnomen. Op deze wijze slaagden de communisten er in om 22,5 procent van de stemmen te krijgen. Na het bekend worden van de verkiezingsfraude werden de massale demonstraties van socialistische arbeiders met geweld onderdrukt.

In september 1947 besloot het informatiebureau van de communistische partijen in Warschau tot een 'vereniging' van communisten met sociaal-democraten. Deze vereniging werd in de daarop volgende vijf maanden voornamelijk door de activiteiten van de geheime politie binnen de sociaal-democratische partij voorbereid. Desondanks bleek het in Hongarije onmogelijk om zelfs de uitgedunde en geterroriseerde socialistische partijorganisatie probleemloos tot zelfliquidatie te bewegen. Het

besluit tot vereniging vond plaats in februari 1948 op een 'massacongres' waarbij in strijd met de partijstatuten de partijleiding werd afgezet door een directe stemming van de 'plenaire vergadering' die in meerderheid bestond uit mensen die geen lid van de partij waren. Een afgezette partijleider werd onmiddellijk na het congres in hechtenis genomen.

Later is bekend geworden dat deze grove schending van zelfs de schijn van procedurele legaliteit geschiedde onder directe leiding van de Sovjet-ambassadeur Puszkin. Alle sociaal-democratische leiders die zich tegen de onderwerping van hun partij hadden verzet, moesten vluchten of kwamen in de gevangnissen terecht, waarin velen na gruwelijke folteringen ter dood werden gebracht. Een specifiek Hongaars aspect van deze afrekening vormt het feit dat ook die sociaal-democratische leiders die de communisten bij het opheffen van hun eigen partij hadden bijgestaan, zich spoedig bij hun collega's van de 'rechttervleugel' in de gevangnissen moesten voegen.

Polen. De geschiedenis van de uitroeiing van de Poolse socialisten begint vóór 1944. In 1939 werd Polen verdeeld tussen Duitsland en de USSR: negenenveertig procent van de oppervlakte van de Poolse Republiek werd door Duitsland bezet en eenenvijftig procent door de Sovjet-Unie. Vanaf het begin van de Russische bezetting werd de Poolse Socialistische Partij het doelwit van een systematische terreur. Hele afdelingen werden tegelijkertijd opgepakt en hetzij ter plekke opgesloten hetzij naar Siberië gedeporteerd. In totaal werden 1 230 000 Poolse burgers tussen oktober 1939 en juni 1941 gedeporteerd. In april 1943 bleken 270 000 van hen niet meer in leven te zijn.

Toen de Duitsers in 1941 een aanval op de USSR begonnen, werden de gedetineerde socialistische door hun bewakers massaal vermoord. Hetzelfde gebeurde tegelijkertijd met de socialistische van Estland, Letland en Litouwen die in de nacht van 10 op 11 juli 1940 massaal werden opgepakt, samen met vertegenwoordigers van andere politieke partijen. De oprukkende Duitsers maakten indertijd veel ophef van deze moordpartijen en stonden uitgebreide inspecties van de massagraven door het Rode Kruis toe, maar ondanks een stortvloed van bewijsmateriaal

werden deze moordpartijen door de Westelijke geallieerden indertijd als nazi-propaganda afgedaan.

Toen het Rode Leger in 1944 in Polen terugkeerde, kreeg ze dan ook niet slechts te maken met een bevolking die zich de feiten van enkele jaren daarvoor uitstekend herinnerde, maar bovendien met een door de strijd tegen de Duitsers gestaalde verzetsbeweging die de omvang had van een echte ondergrondse staat en waarin de communisten, in tegenstelling tot bij voorbeeld de Tsjechische situatie nagenoeg geen enkele rol speelden. Nog voordat Polen helemaal van de Duitse bezetting was bevrijd, werden 50 000 verzetsstrijders naar de USSR gedeporteerd. Zestien leiders van het Poolse verzet, waaronder de socialisten Puzak en Pajdak, werden voor 'overleg' naar Moskou uitgenodigd en aldaar in een showproces in juni 1945 aangeklaagd wegens 'collaboratie met de Duitsers tegen de Sovjet-Unie'.

Dit was echter niet het einde maar het begin van een golf van terreur die niet slechts tegen socialisten maar in gelijke mate tegen iedereen werd uitgeoefend die van anti-Sovjetsympathieën werd verdacht. Deze terreur trof allereerst degenen die actief in het anti-naziverzet hadden gevochten. Kenmerkend was daarbij het feit dat fascistische en collaborateurs—zoals de toekomstige leider van de 'loyale' christen-democraten Piasecki—hun politieke verleden gemakkelijk konden afkopen door lid van de communistische partij te worden.

De omvang van het naoorlogse verzet kan afgemeten worden aan het feit dat het bijna twee jaar heeft geduurd voordat de machthebbers in Polen het aandurfdem om algemene verkiezingen te houden. Verkiezingen voor de bedrijfsraden in 1946 eindigden ondanks intimidatie en fraude in een nederlaag voor de communisten; zij kregen 21 procent van de stemmen terwijl op de socialistische 64 procent van de stemmen werd uitgebracht. In hetzelfde jaar slaagden communisten er echter in om de leiding van de Poolse socialistische partij in handen te krijgen en de partij te zuiveren van de hen onwelgevallige elementen.

De verkiezingen van januari 1947 waren in alle opzichten een farce. Meer dan een miljoen stemgerechtigden werd het stemrecht ontnomen, oppositionele kandidaten werden van de

kieslijsten afgevoerd en tienduizenden mensen werden voor en op de verkiezingsdag in hechtenis genomen. Golven van protest en stakingen die gedurende 1947 plaatsvonden, waren spontane wanhoopsacties van arbeiders die in die tijd al beroofd waren van socialistische vakbondskaders en andere socialistische activisten. Slechts weinig van deze activisten konden naar het buitenland ontkomen. Degenen die het Stalinisme zonder problemen overleefden, behoorden bijna uitsluitend tot de 'loyalistische' vleugel van de Poolse Socialistische Partij onder leiding van Cyrankiewicz en Osobka-Morawski, die in december 1948 besloten om hun partij in de communistische te doen opgaan onder de naam de Poolse Verenigde Arbeiders Partij.

Tsjechoslowakije. In tegenstelling tot andere landen van Oost-Europa was de communistische partij van Tsjechoslowakije na de oorlog een sterke en een populaire beweging. Binnen de sociaal-democratische partij waren de voorstanders van samenwerking met de communisten aanvankelijk in de meerderheid. De naoorlogse voorzitter Fierlinger had, naar later uit zijn memoires is gebleken, al in de winter 1942-'43 tijdens zijn verblijf in de Sovjet-Unie met de communistische leiders een overeenkomst gesloten waarin een fusie van communisten en socialisten na de oorlog in het vooruitzicht werd gesteld.

In de verkiezingen van mei 1947, die zonder fraude en relatief vrij van manipulaties waren verlopen, bleek echter dat deze vorm van 'socialistische eenheid' voornamelijk ten gunste van de communisten werkte: zij behaalden achtendertig procent van de stemmen tegen vijftien procent voor de sociaal-democraten. Als gevolg hiervan gingen in de sociaal-democratische partij stemmen op om de nauwe band met de communisten te verbreken. Nadat Fierlinger zich in september 1947—in overeenstemming met de inmiddels uit Moskou gelanceerde fusie-leuzen—voor de vereniging van beide partijen had uitgesproken, werd hij in november 1947 als partijvoorzitter afgezet.

Binnen de leiding van de partij waren tegenstanders van de fusie nu in de meerderheid. Na het socialistische congres van Brno werd alle waarnemers duidelijk dat de communisten bij de nieuwe verkiezingen die voor mei 1948 waren gepland

hoogstwaarschijnlijk tegen de nu los van hen optredende sociaal-democraten zouden verliezen. Onmiddellijk werd door de communistische partij daarop het legale alternatief binnen de volksdemocratische weg naar het socialisme vervangen door het bolsjewistische model: alle macht aan de 'actiecomités'!

Deze bewapende 'actiecomité's' voerden onder directe leiding van het communistisch ministerie van binnenlandse zaken en in samenwerking met de Veiligheidspolitie overvallen en bezettingen uit op alle hen onwelgevallige politieke groeperingen. De zitting van het parlement dat op 24 februari had moeten plaatsvinden, werd voor onbepaalde tijd uitgesteld. Een socialistische ooggetuige beschreef als volgt het begin van de februari-putsch: 'Op deze dag [24 februari] werd er om tien uur 's ochtends aangebeld. Toen ik de deur opende, stormden er twintig bewapende jeugdigen naar binnen, aangevoerd door Vladimir Sticka en Villem Chvalovsky. Zo werd het districtssecretariaat van de Sociaal-Democratische Partij in Praag bezet. Na het bevel «Handen omhoog!» moesten we met het gezicht naar de muur gaan staan [...]'

Dezelfde dag vond het gevecht om het hoofdkwartier van de sociaal-democratische partij plaats, waarbij de communistische overvallers eerst het onderspit hebben gedolven en pas later in de nacht door versterking van met vrachtwagens aangevoerde vertegenwoordigers van de arbeidersvoorhoede erin slaagden om het partijbureau definitief te bezetten. De door de communistische politie en militie-eenheden weer in zijn functie geïnstalleerde Fierlinger riep op 28 februari 1947 een vergadering bijeen van een aantal zorgvuldig geselecteerde sociaal-democraten die eenstemmig tot fusie met de communistische partij besloten. Ondertussen werden de vakbonden van sociaal-democratische invloeden gezuiverd: nog in hetzelfde jaar vroegen deze organisaties om de vijf-daagse werkweek af te schaffen en weer zes dagen te mogen werken. Socialistische activisten bevonden zich toen al in ballingschap, in concentratiekampen of in de uraniummijnen.

Bulgarije. De strijd van de Bulgaarse socialisten tegen gelijkshakeling en uitroeiing heeft iets uitzonderlijks zelfs tegen de

achtergrond van de meest heldhaftige vormen van verzet van andere Oosteuropese socialisten. Hun beginpositie in 1944 was nog zwakker dan die van de Roemeense socialisten.

Als burgers van een in de Tweede Wereldoorlog overwonnen land hadden zij nauwelijks enige steun uit het buitenland te verwachten, terwijl het Sovjetleger in Bulgarije nog meer dan elders in Oost-Europa het politieke leven van het land overheerste. De oppositionele activiteiten van de agrarische socialisten (ruwweg vergelijkbaar met de Russische socialisten-revolutionairen) en de sociaal-democraten hadden vanaf het begin geen schijn van kans. Desondanks slaagden zij er in gedurende 1946 en 1947 om een breed front van democratisch verzet te vormen waarmee de communisten tot het einde toe tot een vergelijk probeerden te komen. De persoonlijke moed van socialisten als Petkov, Pastuchov, Mushanov Lulchev en vele duizenden van hun aanhangers betaalden zij na 1947 met hun leven. De concentratiekampen waarin tienduizenden slachtoffers door de opeenvolgende arrestatiegolven werden gedreven, bestaan tot aan vandaag in Bulgarije. Maar in het openbare leven van deze meest gesovjetiseerde Volksrepubliek is elk spoor en elke herinnering aan het kortstondige en ongelooflijke verzet van de socialisten tussen 1945 en 1947 volkomen uitgewist.

Epiloog. Degenen onder de Oost-Europese socialisten die gehoopt hadden om door hun onderwerping en opname in de communistische partij een uitstel van de stalinisatie van hun land te krijgen, kwamen bedrogen uit. Slechts een minderheid van hen (zoals bij voorbeeld de Poolse premier Cyrankiewicz die pas na de arbeidersopstand van 1970-'71 uit zijn functie werd ontheven) kon enige rol spelen in het politieke leven van hun land, na de fusie van hun partijen met de communistische in 1948.

Deze minderheid betaalde deze rol met de totale onderwerping aan en medeplichtigheid aan het stalinistische onderdrukingsapparaat—zoals dat ook gebeurd is bij sommige socialisten in de Sovjet-Unie; de vroegere mensjewiek Vyschinski trad op als hoofdaanklager tijdens de Moskouse processen van 1936-'37. Anderen—zoals Lange, Hochfeld, Jablonski in Polen of

Jusztusz en Szalai in Hongarije—vonden in wetenschapsbeoefening een middel om aan de stalinistische alledaagsheid zonder politieke risico's te ontsnappen.

Binnen enkele jaren na de afrekening met de socialisten vonden zuiveringen plaats binnen de Oosteuropese communistische partijen, gericht tegen die communisten die daarvoor de liquidatie van socialisten enthousiast hadden gesteund en desondanks de leuze van een 'nieuwe democratie' en een nationale weg naar het socialisme serieus hadden genomen. Een deel van hen werd vermoord, een ander deel—zoals Gomulka in Polen na 1956 en Husak in Tsjecho-Slowakije na 1968—wisselde na enige tijd de plaats van slachtoffer van het stalinisme weer in voor die van een voortzetter ervan.

Zowel in de Hongaarse opstand van 1956 als tijdens de Praagse lente vond een sterke maar kortstondige opleving plaats van de ideeën en organisatie van democratische socialisten. Sinds 1976 bestaat er in Polen weer een semi-legale sociaal-democratische oppositie. In het zogenoemde KOR (Comité ter Verdediging van de Arbeiders) zijn ook oude socialisten actief die de Stalinterreur hebben overleefd, zoals Lipinski en Cohn. Het blad van het KOR draagt de naam van de vroegere krant van de Poolse Socialistische Partij: *Robotnik*—de Arbeider. Volgens de laatste gegevens heeft de oplage van het blad, ondanks zware vervolging van medewerkers variërend van ontslag via gevangenisstraf tot sluipmoord, tienduizend exemplaren bereikt.

F. Fejtö, *Histoire des démocraties populaires*, Parijs 1971.

D. Healey, ed., *The Curtain Falls. The Story of Socialists in Eastern Europe*, Londen 1951.

G. Ionescu, *Communism in Rumania 1944-1962*, Londen-New York-Toronto 1964.

L. Kolakowski, *Główny nurt marksizmu*, Parijs 1977.

B. Lazitch, *L'échec-permanent*, Parijs 1979.

N. Oren, *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria*, Baltimore-Londen 1973.

L. Revesz, *Die Liquidierung der Sozialdemokratie in Osteuropa*, Bern 1971.

M. Tarniewski, *Ewolucja czy rewolucja*, Parijs 1975.

Biografie *J. G. Suurbhoff*

JAN PIETER JANSEN

JAN PIETER JANSEN J. G. Suurhoff (1905-1967) – een levensbericht.

Bij de behandeling van de Noodwet Ouderdomsvoorziening in 1947 van het PvdA-kamerlid Suurhoff fel uit tegen de christelijke partijen. Afgezien van een enkele aanzet hebben die voor de oorlog immers niets gedaan aan de zorg voor de oude dag. En nu Nederland berooid en verarmd is, blijkt dat plotseling wel te kunnen.

Geschokt door de scherpste en de heftigheid van zijn verwijt, stelt mevrouw Wittewaall van Stoetwegen, aankomend kamerlid van de CHU, hem naderhand de vraag of dat nou zo moest; de confessionelen hebben nu toch van harte meegewerkt aan deze voorziening! Dat beseft Suurhoff ook wel, maar hij moest het kwijt: 'Het zit me nog tot hier! Weet wel, dat bij mij thuis letterlijk ieder dubbeltje moest omgedraaid worden vóór we het konden uitgeven. En daar waren jullie mede de schuld van. Natuurlijk stel ik u niet persoonlijk verantwoordelijk, maar ik wilde dit zeggen tegen de gezamenlijke partijen, die dat tóén onmogelijk hebben gemaakt.' De freule begrijpt het; zelden heeft ze zich zo beschaamd gevoeld.¹

Kantoorruk, NVV en Tweede Kamer. Het arbeidersgezin waarin Jacobus Gerardus Suurhoff in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt opgroeide, had het inderdaad niet breed. De ULO-opleiding, die de op de lagere school uitblinkende zoon op aanraden van de onderwijzer ging volgen, konden de ouders zich nauwelijks permitteren. Maar daar stond tegenover dat Ko nu 'kantoorheer' zou kunnen worden, de vervulling van hun ideaal: een witte boord en een vaste betrekking met misschien zelfs pensioen.

Suurhoff doorliep ook het uitgebreid lager onderwijs met glans en kreeg, vijftien jaar oud, een baantje bij de Stoomvaartmaatschappij Nederland. Vier jaar lang hield hij zich daar voornamelijk bezig met het berekenen van inhoud en omvang van in te laden kisten. Ter compensatie wierp hij zich op avondcursussen en werd actief in de rode beweging – om te be-

ginnen in de Arbeiders Jeugd Centrale, de jeugdorganisatie van de SDAP. Die activiteiten kostten hem na de vervulling van de dienstplicht zijn baan. Hij mocht niet terugkomen bij zijn vroegere baas.

Tot verdriet van zijn ouders—wel rood maar niet actief—liet Suurhoff de politiek niet meer los. Hij werd daarbij al snel gesteund door zijn latere vrouw, Ali Voorzanger, een dochter uit een fel en politiek zeer bewust diamantbewerkersgezin. Op vergaderingen roerden Suurhoff en de zijnen zich flink. En zo werd hij—onder het motto ‘Laat die snotneuzen met hun grote bek het dan zelf maar doen’—al op zijn negentiende gekozen tot secretaris van afdeling II van de SDAP, met haar veertienhonderd leden een van de grootste van Amsterdam. Vier jaar later, in 1929, was hij bovendien voorzitter van de vakgroep kantoorbedienden van de Algemene Bond van Handels- en Kantoorbedienden. Sindsdien is hij actief gebleven in partij en vakbeweging.

Hij kreeg het als bestuurder meteen hard te verduren. Er was in het begin van de jaren dertig een sterke oppositie van communisten, maar vooral ook van onafhankelijke socialistische linkse afgescheidenen van de SDAP, die zich hadden verenigd in de Onafhankelijke Socialistische Partij. De realist Suurhoff was op soms zeer tumultueuze vergaderingen hun grote tegenspeler. Hij hield de touwtjes in handen dank zij zijn scherp reactie- en argumentatievermogen en wellicht ook door het vergaderbezoek vooraf enigszins te organiseren. Jaren later kon hij er nog vergenoegd over vertellen: ‘Het was een goeie leerschool. De bond zat toen vol met communisten. Ik wou de mensen aan het leden winnen hebben, maar daar voelden die snurkers niks voor. Ze kwamen met moties over Sacco en Vanzetti en handen af van China, nou ja, je weet wel, de hele wereldpolitiek werd er in die dagen bijgesleept. Op één avond hebben we eens drieëntwintig van zulke moties gehad.’² Zo begon de strijd tegen wat Suurhoff zag als links extremisme. Het werd een vete, die vooral na de oorlog soms onfrisse vormen aan zou nemen.

In 1930 stapte de jonge Suurhoff van het Zuid-Afrikaanse Handelshuis over naar de documentatieafdeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. Het salaris was wat lager,

het werk des te boeiender. Het stelde hem bovendien in staat meer te doen aan (zelf)studie, met name op het vlak van de vreemde talen en de staathuishoudkunde. Met de vertaling van *Public Finance*, het bekende leerboek van de Labour-politicus en geleerde Hugh Dalton, sloeg hij twee vliegen in één klap.

Suurhoff ontplooid zich tot een verdienstelijk actieorganisator een goed spreker en een vlot publicist. Hij hield zich onder meer intensief bezig met het vakbondsjeugdwerk. Bezorgd als hij was over de werkloze jongeren, pleitte hij voor een andere aanpak dan die van de naar sektarisme neigende AJC. In de brochure *Doel en methoden van het vakbondsjeugdwerk* (1934) wees hij erop dat de jeugd in deze wanhopige jaren gemakkelijk het slachtoffer kon worden van 'linkse en rechtse extremisten, die door hun krachtpatserij en door hun vage beloften op de in verwarring gebrachte jongen mensen een grote aantrekkingskracht gaan uitoefenen.'³

Dat rechtse gevaar (Hitler en aanverwanten) had Suurhoff intussen ook genezen van het ideaal van nationale ontwapening. Ook in andere opzichten werd hij gematigder. Net als zijn eigen partij trouwens.

De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij kreeg in 1937 een nieuw beginselprogramma, waarin historisch materialisme en klassenstrijd niet meer voorkwamen. In plaats daarvan was er waardering voor de nationale gedachte en begrip voor de landsverdediging. De politieke democratie werd niet alleen meer aanvaard als methode in de strijd voor het socialisme, maar ook als beginsel en doel. Deze nieuwe plaatsbepaling maakte de ontwikkeling van arbeiderspartij naar volkspartij mogelijk. Het democratisch-socialisme kon van klassezaak een volkszaak worden, het socialisme een nagestreefde samenlevingsvorm in plaats van een economische wetmatigheid. Een gang van zaken die Suurhoff in toenemende mate mee zou gaan stimuleren.

Binnen partij en vakbeweging rees Suurhoffs ster gestaag, zij het dat de bondsraad hem met zijn drieëndertig jaar in 1938 nog te jong vond voor de functie van penningmeester. Wel werd hij in hetzelfde jaar chef van de afdeling documentatie.

Juni 1939. Gemeenteraadsverkiezingen en kabinetscrisis. In

Amsterdam gaat de verkiezingsstrijd gepaard met een rel rondom de socialistische wethouder De Miranda. De SDAP verliest drie van haar zeventien zetels. De Miranda deelt mee geen zitting te zullen nemen in de gemeenteraad. Suurhoff staat hoog genoeg op de lijst om de opengevallen plaats in te nemen.

Twee maanden later wordt Colijn als minister-president opgevolgd door De Geer. Diens kabinet heeft een brede basis. Voor het eerst in de historie zitten er socialisten in: Albarda op Waterstaat en Van den Tempel op Sociale Zaken. De mobilisatie is net begonnen en 'ergens in Nederland' bereikt Suurhoff het bericht dat hij in aanmerking komt om de plaats van Van den Tempel in de Tweede Kamer in te nemen. Hij krijgt groot verlot en volgt een man op, wiens levensloop en karakter sterk aan de zijne verwant zijn.

Jan van den Tempel, een robuust, stug en rechtlijnig man met een afkeer van mooie woorden, groeide ook op in een arm schildersgezin, ontwikkelde zich door zelfstudie, was op jonge leeftijd actief in partij en vakbond, werd in 1906 secretaris van het pas opgerichte VNV en deed in 1915 op achtendertigjarige leeftijd zijn intrede in de Tweede Kamer. Wat dat laatste betreft is Suurhoff er vlugger bij: hij is vierendertig als hij volksvertegenwoordiger wordt. De gemiddelde leeftijd van zijn collega's is op dat moment vierenvijftig jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd bij het optreden als kamerlid drieënveertig jaar bedraagt. Suurhoff behoort tot de minderheid van de afgevaardigden (tweeëntwintig van de honderd) die op haar hoogst een MULO-opleiding heeft genoten. Bij zijn entree weigert hij de representanten van NSB en CPN de hand te schudden.

Zowel in gemeenteraad als Tweede Kamer hield Suurhoff zich het eerste zittingsjaar voornamelijk bezig met sociaal-economische kwesties. In zijn maiden speech aan het Binnenhof behandelde hij de jeugdwerkeloosheid. Bij het debat over de begroting voor defensie kreeg hij gelegenheid de 'uniformquaestie' aan te roeren. Het nieuwe uniform liet te lang op zich wachten. Het ging volgens Suurhoff niet alleen om de zaak van de (stijve) halskraag, maar ook om het verstrekken van regenkleiding. Over die halskraag merkte het jonge kamerlid op: 'Ik weet uit eigen ervaring dat de Minister zich in de harten van

de Nederlandse soldaten een monument van onsterfelijke dankbaarheid zou oprichten, als hij aan deze «kwellling des vleesches» een einde zou willen maken.⁴

Het zou er niet meer van komen.

Van Unie naar Volksbeweging. De bezettingstijd was voor een strijdbaar figuur als Suurhoff extra moeilijk, omdat zijn vrouw van joodse afkomst was. Altijd erop bedacht dat haar en de twee kinderen niets zou overkomen, leefde hij onder een enorme spanning. Het weerhield hem er niet van gezagsondermijnende activiteiten te ontplooiën.

In juli 1940 werd het NVV onder controle gesteld van de NSB'er H. J. Woudenberg. Dat betekende ontslag voor Suurhoff, die—voor zover zijn andere verplichtingen het hadden toegelaten—leiding was blijven geven aan het documentatiebureau. Het parlement functioneerde niet meer en ook de SDAP hield feitelijk op te bestaan. Beroofd van de mogelijkheid in eigen partij en vakbond actief te zijn, sloot Suurhoff zich aan bij de Nederlandsche Unie, een politiek getinte groepering, waarvoor de top van de SDAP zich wat huiverig toonde.

De leiders van de Unie, Eindhoven, Linthorst Homan en De Quay, wilden met hun eenheidsorganisatie de nationale samenwerking, een harmonische economische opbouw en sociale rechtvaardigheid bevorderen. Op 24 juli 1940 riepen zij hun landgenoten op zich neer te leggen bij 'de gewijzigde verhoudingen' (de Duitse bezetting) en afstand te doen van hun in parlementarisme en zuilenstelsel georganiseerde verdeeldheid. Zij zouden daardoor de nationale krachten versterken en zo tegenover de Duitsers een sterkere positie innemen. Het initiatief had succes. Binnen een week had de Nederlandsche Unie al meer dan honderdduizend leden. Na een paar maanden waren het er zelfs achthonderdduizend geworden. Toen kon de administratie de aanwas niet meer bijbenen.

De Unie mag dan een omstreden organisatie zijn geweest en gebleven (vooral omdat ze haar werk 'in loyale verhouding tot de bezettende overheid' wilde verrichten), men is het er wel over eens, dat de overgrote meerderheid van de aanhang iets anders wilde dan de initiatiefnemers. Die dachten van de huns

inziens hoogstwaarschijnlijk onvermijdelijke Duitse overwinning gebruik te kunnen maken om de Nederlandse samenleving radicaal te reorganiseren, terwijl de meesten van hen die zich bij de Unie aansloten al dat getheoretiseer over nieuwe samenlevingsvormen slechts als camouflage beschouwden. Zij gebruikten haar als middel om te protesteren tegen de Duitse bezetting en de Nederlandse nazi-partijen.

Hoewel het streven naar het doorbreken van het zuilenstelsel hem zal hebben aangesproken, behoorde Suurhoff ongetwijfeld tot dat deel van de Unie-aanhanger, dat de nieuwe organisatie zag als een werktuig om de NSB buiten de deur te houden. Als drijvende kracht in het gewest Amsterdam wendde hij zijn invloed aan om politiek minder bewuste en soms wat stuurloze medeleden in de goede koers te houden. Voor zijn lidmaatschap heeft hij zich ook nooit geschaamd. Toen L. de Jong zijn televisieprogramma's over de bezetting maakte en er niet in slaagde een van de leden van het Driemanschap voor de camera's te krijgen, was Suurhoff niet te beroerd om de goede en de kwade kanten van de Unie uit de doeken te doen.

De vraag of de oprichting van deze eenheidsorganisatie niet beter achterwege had kunnen blijven, noemde hij zinloos: 'Wie iets begrijpen wil van het *verschijnsel* Nederlandsche Unie, moet zich eerst verdiepen in de geestesgesteldheid van de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk, enkele weken na de overweldiging van ons land door de Duitsers. De klap was hard aangekomen [...]. Er moest wel zoiets als de Nederlandsche Unie komen. Hadden de Driemannen het initiatief niet genomen, dan zouden anderen het gedaan hebben. Waarschijnlijk met ongeveer hetzelfde resultaat. Of—en dat ware veel bedenkelijker geweest—de gevoelens en angsten van velen hadden zich geuit in massale toetreding tot het Nationaal Front of soortgelijke, half-fascistische maar tegen de NSB gerichte organisaties.' Het heeft de Unie niet ontbroken aan ontsporingen en taktische fouten, maar uiteindelijk was zij, volgens Suurhoff, een winstpost. In de Unie vormden zich kernen die later in het ondergrondse verzet een rol gingen spelen. Bovendien heeft de Unie veel van haar apolitieke leden de ogen geopend voor de maatschappelijke vraagstukken en noden die zij vroe-

ger negeerden. Maar het belangrijkste was toch wel dat na het verbod van de Unie in december 1941 iedere Nederlander die nog illusies gekoesterd had omtrent de mogelijkheid met de Duitse bezetter tot een draaglijke verhouding te komen, wist waar hij aan toe was: totale gelijkschakeling of totaal verzet.⁵

Begin oktober 1940 werd de Unie-winkel op het Damrak door Nederlandse nazi's verwoest. Aanleiding daartoe vormden provocerend geplaatste witte anjers, oranje bloemen of een gele leeuw (daarover lopen de meningen uiteen). Suurhoff, de verantwoordelijk geachte man, werd door de Sicherheitspolizei gearresteerd, 'was in Amsterdam wie ein Blitz eingeschlagen hat',⁶ en wat de Unie tal van nieuwe leden opleverde. Suurhoff zat zeven weken in het Huis van Bewaring. Nauwelijks weer vrij, werd hij na de Februaristaking van 1941 weer voor zo'n zes weken opgepakt. Zijn vrouw praatte hem eruit, de bordjes 'Voor Joden verboden' negerend. Veel heeft hij daarna niet meer voor de Unie gedaan. In april 1941 werd een scheiding gemaakt tussen werkende en gewone leden. De eersten mochten geen lid van een andere politieke partij of beweging en 'geen Israëliet' zijn. Voor Suurhoff reden genoeg om de functie van gewestelijk commissaris in Amsterdam neer te leggen en als lid te bedanken. Hij zette zijn verzetsactiviteiten ondergronds voort.

Op 17 mei 1942 maakte het Reichskommissariat bekend dat 460 Nederlanders van wie werd aangenomen dat zij met 'de aanstichters van tegen de bezettende macht gerichte kuiperijen' sympathiseerden, als gijzelaars in arrest waren gesteld. Zij stonden met hun leven borg voor verstoringen van orde en rust. De gijzelaars waren al veertien dagen voor de officiële bekendmaking gearresteerd en overgebracht naar het Kleinseminarie 'Beekvliet' bij het Noordbrabantse Sint Michielsgestel. Onder deze en latere gijzelaars waren de Nederlandsche Unie en de vakbeweging sterk vertegenwoordigd. Het was een heterogeen gezelschap. De anti-revolutionair Hendrik Algra sprak er voor het eerst in zijn leven met een kapelaan. Tweede Kamerleden voetbalden er tegen journalisten. Suurhoff organiseerde een Amsterdamse dag en hield inleidingen over de arbeiderswereld na de oorlog.

Er werd in Gestel veel over de toekomst van Nederland gepraat. Het seminarie is een kweekplaats bij uitstek geworden van de vernieuwing door ontmoeting: 'Achter prikkeldraad en onder permanente bedreiging van het leven, uit noodzaak elkaar dag en nacht te verdragen, kwamen de gijzelaars uit de verzuilde Nederlandse samenleving nader tot elkaar.'⁷ Suurhoff nam ook deel aan die gesprekken. Hij behoorde echter niet tot het selecte groepje dat het plan smeedde voor een oproep tot partijvernieuwing na de bevrijding. Wel leverde hij een bijdrage tot het programma van de Nederlandse Volksbeweging, de nieuw op te richten organisatie die deze doorbraak gestalte zou moeten geven. De keurgroep bestond naast de inspirerende figuren van de rode dominee Banning en de vrijzinnig-democraat Schermerhorn onder meer uit Brugmans (SDAP), Lieftinck (CHU) en Einthoven en De Quay (Nederlandsche Unie).

Na één keer op de nominatie gestaan te hebben voor fusille-
lering, werd Suurhoff in juni 1943 vrijgelaten. Hij dook onder en sloot zich aan bij de groep rondom het illegale *Je Maintiendrai*, waarin vroegere functionarissen van de Unie een belangrijke rol waren gaan spelen.

In *Je Maintiendrai*, een van de grootste verzetsbladen, werkten katholieken, protestanten, humanisten en anderen broederlijk samen. Voor de toekomst bepleitte dit blad een klein aantal partijen, niet meer langs de tegenstrijdige lijnen van confessi en klassenstrijd geformeerd, maar volgens concrete politieke tegenstellingen. Het zag de mogelijkheid van één grote vooruitstrevende politieke partij en van één vakbeweging. Geheel in 'de geest van Gestel' probeerde JM het wat vaag gebleven personalistisch socialisme, een vorm van socialisme die gegrond was op de eerbied voor de menselijke persoonlijkheid. Het blad verdedigde de constitutionele monarchie en stond de gedachte voor van een Nederlands Gemeenebest, waarbinnen de blijvende verbondenheid der delen berustte op vrijwilligheid en gelijkgerechtigheid.

In samenwerking met *Christofoor*, het blad van de progressieve jongeren, bereidde *Je Maintiendrai* zo de start voor van de Nederlandse Volksbeweging. Suurhoff behoorde tot de voornaamste medewerkers. Hij hielp het sociaal-economische

programma mee ontwerpen en schreef de illegaal verschenen brochure *Werknemer en toekomst*. Daarin schetste hij een maatschappij met een geordend bedrijfsleven en medezeggenschap op diverse trappen: van de onderneming tot in de te formeren publiekrechtelijke organen.

De arbeiders zouden dank zij de door de bedrijven gedragen sociale verzekeringen en door de ingewikkelde samenhang van de bedrijven onderling slechts nog schade kunnen ondervinden van een verstoring van het economisch apparaat. In nationale saamhorigheid zouden de nog resterende kapitalistische belangen van beurs- en bankwereld bestreden moeten worden. Op de vraag welke krachten dit alles zouden kunnen verwerkelijken, antwoordde Suurhoff: de arbeiders en andere groepen van ons Nederlandse volk, mits zij elkaar vinden en de nodige kracht weten te ontwikkelen. Oude tegenstellingen moeten worden doorbroken. De antithese heeft haar betekenis verloren en ook de klassenstrijd heeft als theorie en als praktijk afgedaan: 'Zij is van een revolutionaire tot een reactionaire kracht geworden. Dus weg er mee!'

Meer herstel dan vernieuwing. Al spoedig na de bevrijding bleek dat Suurhoff en zijn geestverwanten te hoog hadden gegrepen. De vernieuwing zette niet door. Kiezers en politici hielden vast aan de traditie en herstelden de oude en vertrouwde organisatorische verbanden. Het verzuilde bestel van voor de oorlog bleek een stabiliserend effect te hebben en juist naar dat effect verlangden de mensen die moesten proberen hun verstoorde leven weer op te bouwen. 'Het hoogst merkwaardige nu van de naoorlogse periode,' aldus de historicus E. H. Kossmann, 'is geweest dat binnen het herstelde zuilensysteem een politiek moest worden gevoerd die in Nederland een fundamentele wijziging betekende op drie gebieden: dat van de buitenlandse, dat van de koloniale en dat van de economische politiek. Dit bleek mogelijk. Deze typische vorm van democratie heeft—zonder twijfel met de uiterste moeite en vaak op een opmerkelijk onbevallige wijze—het verlies van Nederlands-Indië, het opgeven van de neutraliteit en een buitengewoon snelle industrialisatie op een vrij koele manier weten te verwerken.'⁸

De Nederlandse Volksbeweging had zich op 12 mei 1945 gepresenteerd met een manifest dat was ondertekend door vijftien personen van verschillende levensbeschouwelijke huize, onder wie Suurhoff. Slechts tien van hen hadden geen academische titel. Koningin Wilhelmina gaf NVB-voorzitter Schermerhorn samen met de SDAP'er Drees de opdracht het eerste naoorlogse kabinet te vormen. Het bestond voor een kwart uit ministers die tot de Volksbeweging behoorden. Dit Kabinet voor Herstel en Vernieuwing legde meer de nadruk op de volkskracht en de eenheid dan op de noodzaak van parlementaire controle. Verkiezingen werden dan ook pas een jaar na de bevrijding gehouden. De uitslag bevestigde de mislukking van de doorbraak.

De oude partijen keerden, deels in een nieuw jasje, op vooroorlogse sterkte terug. De Rooms-Katholieke Staatspartij kwam als Katholieke Volkspartij zelfs op tweeëndertig van de honderd zetels, één meer dan in 1937. De piepjonge Partij van de Arbeid, als belichaming van de vernieuwing gesticht onder het wakend oog van de NVB, kreeg negenentwintig zetels, twee minder dan de samenstellende delen (SDAP, Vrijzinnig-Democratische Bond en Christelijk-Democratische Unie) voor de oorlog bezetten. De nieuwe partij te roze achtend, liep een deel van de SDAP-aanhanger over naar de CPN, de enige partij die met een sprong van drie naar tien kamerleden wel leek door te breken.

Suurhoff, die aan de totstandkoming van de pvdA van harte had meegewerkt, bleef deel uitmaken van de Tweede Kamer. Zijn hoofdtaak lag echter in de vakbeweging. Tegen het einde van de oorlog al was hij opgenomen in het (voorlopige) hoofdbestuur van het NVV. Het werk in deze sfeer lag hem uiteindelijk beter dan dat voor de Volksbeweging, die naar zijn gevoel te intellectualistisch bleef. Op het verzoek om het secretariaat ervan op zich te nemen, ging hij niet in.

Namens de NVB maakte Suurhoff nog wel deel uit van het Comité Nationale Omroep. Dit kantte zich sterk tegen de vooroorlogse 'vierending' van het omroepbestel, dat gezien de 'merkbare verschuiving op politiek terrein' niet meer te handhaven leek.⁹ Het comité genoot de steun van enkele sleutelfigu-

ren uit het kabinet, maar ook dit streven naar vernieuwing liep ten slotte stuk op de krachten van de verzuiling.

In de vakbonden zat meer beweging. Daar manifesteerde zich, voor zover mogelijk al tijdens de bezetting, de Eenheids Vakbeweging (al snel omgedoopt tot Eenheids Vakcentrale, EVC). Deze door de CPN geïnspireerde organisatie streefde naar het verenigen van alle arbeiders, ongeacht hun godsdienstige of politieke richting. De EVC richtte zich vooral tot de werkers aan de basis. In de zomer van 1945 al zorgde deze strijdbare organisatie voor grote opschudding.

In de Rotterdamse haven braken toen massale stakingen uit die door de nieuwe vakcentrale werden gesteund. De oude bonden daarentegen bleken afkerig van deze strijdwijze, omdat die inging tegen het door de regering gevoerde loonbeleid. Over dit dus ook politiek geladen conflict publiceerde de Volksbeweging—die eveneens eenheid voorstond, maar dan zonder strijd en zonder communisten—de brochure *Staking, ja of neen?* Suurhoff, door de NVB gezien als een van de schaarse vakbondsfunctionarissen met visie, was de auteur. Minister-president Schermerhorn, die het voorwoord schreef, trok uit de staking de les dat geen rechtsorde van de arbeid te vestigen is op basis van machtsstrijd, wantrouwen en onverantwoordelijkheid. Suurhoff sprak zijn vertrouwen uit in de progressieve regering en wekte alle partijen op tot maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef. Wederopbouw en verarming vereisten hard werken, aldus de NVV-man. 'Daarom móét onze Overheid wel, of zij wil of niet, de loonontwikkeling in de hand houden en een al te sterke loonstijging voorlopig remmen.'

De havenstakingen verstoorden het in de oorlog mede door Suurhoff ontworpen harmoniemodel. De bekroning daarvan was de Stichting van de Arbeid. Deze moest vorm geven aan de permanente samenwerking tussen ondernemers en loontrekkers. Van vrije loonvorming was geen sprake meer. Over de hoogte van de lonen werd in de Stichting tussen vertegenwoordigers van de werkgevers- en werknemersorganisaties onderhandeld. De overheid bepaalde vervolgens, na uitvoerig overleg met Stichting van de Arbeid, haar standpunt. Op basis daarvan regelden zogenoemde Rijksbemiddelaars ter plaatse

de uitvoering van de collectieve arbeidsovereenkomsten. Zo werd het voeren van een geleide loonpolitiek mogelijk. Het effect ervan is geweest dat de reële lonen tot 1954 vrijwel niet zijn gestegen.

Vakbondseenheid werd niet alleen nagestreefd door de EVC. Ook het NVV werkte in die richting. De gedachten gingen daarbij uit naar verregaande samenwerking of zelfs fusie van de drie grote vakcentrales. Een belangrijke hinderpaal vormden echter de socialistische doelstelling en de organisatorische band met de SDAP. Deze barrières werden geslecht 'teneinde mensen van elke godsdienstige en politieke richting in staat te stellen lid van het NVV te worden.'¹⁰

Het gesprek met de Katholieke Arbeidersbeweging en het Christelijk Nationaal Vakverbond had een beperkt resultaat. Het liep, mede door interventie van het episcopaat, uit op een federatief verband: de Raad van Vakcentrales (uiteengevallen in 1954). In feite droegen de bestuurders van de oude vakcentrales zo bij tot het handhaven van de verzuiling en werkten ze aan permanente onderhandelingsstructuren met de ondernemers die de bestaande (kapitalistische) maatschappij eerder consolideerden dan aantastten.

Met de EVC hebben Suurhoff en de zijnen het nog jarenlang moeilijk gehad. Vanaf het begin stelde de leiding van het NVV zich op het standpunt dat de EVC een overbodige vakcentrale was, die 'de zo noodlottige verdeeldheid' in de Nederlandse vakbeweging slechts vergrootte. Ze moest dan ook niet worden erkend. Een mening die werd gedeeld door de Stichting van de Arbeid, de Raad van Vakcentrales en de regering.

Onder de druk der omstandigheden—het ledental van het NVV was in 1946 met meer dan eenvijfde teruggelopen tot 243 645, terwijl de EVC snel was gegroeid tot 162 323 leden—werd toch overgegaan tot fusiebesprekingen. In februari 1946 was de zaak bijna rond. Suurhoff had nog wel grote reserves. Hij zag 'de hele troep politiekelingen' (communisten, anarchisten, trotskisten en syndicalisten) liever niet in de gefuseerde vakbond. Hij zal er dan ook niet rouwig over zijn geweest dat de besprekingen binnen de EVC leidden tot heftige twisten en afsplitsingen. In maart 1947 zag het NVV definitief van de fusie

af. Ze was ook niet meer zo nodig: het ledental was de 300 000 weer gepasseerd, terwijl de aanwas van de EVC afnam. Ook deze doorbraak mislukte uiteindelijk.

De reconstructieperiode kenmerkte zich, de omstandigheden in aanmerking genomen, door een grote mate van harmonie. Eendrachtig werden de handen uit de mouwen gestoken. Rond 1951 was het economisch herstel voltooid en kon de expansie beginnen. Het bestel werd voor zover nodig bij de situatie aangepast. Kossmann schrijft hierover in een van zijn fraaie passages: 'De politiek-sociale vorm die in Nederland aan de economische ontwikkeling gegeven werd, was eigenaardig en karakteristiek voor een land waar de ordeningsidealen niet alleen in de jaren dertig uitzonderlijk talrijk en populair waren geweest maar ook tijdens de oorlog in allerlei variaties door anti-nazi's werden gepropageerd. De economische politiek sloot hier na 1945 bij aan [...]. Ze bezat een ascetisme en puritanisme, [...] een scepsis over de menselijke mogelijkheden en de democratie en dus een paternalisme, een behoefte aan behoedzame regulering van verwarde economische en sociale verhoudingen, die haar meer dan alleen een economische inhoud gaven. Ze was bij uitstek nationaal. [...]

Het economische beleid had drie doeleinden. Het trachtte de lonen laag te houden ten bate van de industrie, die goedkoop voor de exportmarkt moest kunnen werken. Alleen door industrialisatie immers zou Nederland, zo was de redenering, in staat zijn voldoende arbeidsplaatsen te scheppen voor zijn snel groeiende bevolking. Maar daarnaast – en dat was het derde deel van de conceptie – zochten de politici naar een systeem van sociale zekerheid dat de arbeiders meer garanties gaf dan zij in de barre tijd van crisis en oorlog bezeten hadden. Deze politiek werd tot 1958 gevoerd door een zestal kabinetten, waarin de Partij van de Arbeid en de Katholieke Volkspartij zich met een wisselende groep kleine partijen verbonden [...]. De stabiliteit in deze periode was uitzonderlijk groot, zoals één simpel feit toont: van 24 juni 1945 tot 22 december 1958 heeft de socialist dr. W. Drees van alle kabinetten deel uitgemaakt, de laatste tien jaar als minister-president.¹¹

In dit klimaat paste Suurhoff uitstekend. Aan het doen slagen

van het sociaal-economisch beleid heeft hij als hoofdbestuurder van het NVV, als lid van de Tweede Kamer en vanaf 1952 als minister van Sociale Zaken een wezenlijke bijdrage geleverd.

Verbandsbestuurder en kamerlid. Na de oorlog maakte Suurhoff deel uit van de ploeg van zes die verantwoordelijk was voor de wederopbouw van het NVV. Geen gemakkelijke taak. De 'redelijke samenwerking' van een groot deel van het kader met NSB-commissaris Woudenberg had de naam van het verbond geen goed gedaan. De gehele organisatie met haar talrijke neveninstellingen was ontredderd. De propagandamiddelen waren beperkt en de zuigkracht van de radicale EVC bleek groot. Bovendien was de positie van de vakbeweging in het naoorlogse bestel met zijn geleide loonpolitiek en zijn nadruk op arbeidsvrede grondig gewijzigd. Het werk van de vakbonden speelde zich veel meer binnenskamers af dan vroeger. De actie was verlegd van de onderneming en de straat naar de ministeries, de bureaus van Rijksbemiddelaars, de commissies en instellingen. Het doen en laten van de bestuurders onttrok zich steeds meer aan het oog en de controle van de gewone leden.

'Welke arbeider weet eigenlijk, wat de rol is, die de vakbeweging speelt in de uitvoering van de sociale verzekering, bij het toezicht op de naleving van sociale wetten, bij de prijspolitiek, bij de economische politiek?' zo vroeg Suurhoff zich af.

De remedie Scholing en 'in plaats van de voor zich zelf sprekende luidruchtige actie van vroeger een intensieve, nimmer aflatende voorlichting, omtrent het vele, dat thans zoveel minder luidruchtig geschiedt.'¹²

Daarmee omschreef Suurhoff ook een deel van zijn eigen taak. Als bezoldigd bestuurder was hij namelijk speciaal belast met het scholingswerk en met het redigeren van de NVV-periodieken, zoals het familieblad *De Stem van de Arbeid* en *De Vakbeweging*, meer gericht op kaderleden. Als redacteur streefde Suurhoff naar heldere en duidelijke stukken, liever handelden over de praktijk dan over de theorie. De hoofdartikelen schreef hij veelal zelf. Zijn analytisch vermogen en zijn talent om moeilijke zaken klaar en met pakkende beelden uiteen te zetten, kwamen hem daarbij goed van pas. Ook zijn lust tot de-

bat en polemiek kon hij erin bevredigen. Vooral de CPN en aanverwante organisaties als de EVC kregen er van langs.

De internationale ontwikkeling na de oorlog en dan vooral de groeiende tegenstelling tussen Oost en West, bevestigde wat altijd al Suurhoffs overtuiging was geweest: met linkse extremisten valt niet te praten. Ten tijde van het conflict in Korea (1950-1953) verzuchtte hij: 'Het enige, wat de niet-communistische wereld te doen overblijft, is een zó sterke economische, sociale ideologische en militaire macht te vormen, dat de Moskouse machthebbers zich wel driemaal zullen bedenken, voordat ze het op een wereldoorlog laten aankomen.'¹³

Een vast thema vormde ook de doorbraak in de vakbeweging. Met CNV en KAB werd dan wel nauw samengewerkt, maar Suurhoff bleef van mening dat de confessionele grondslag voor maatschappelijke en politieke organisatie niet deugde: 'Het zou een zegen zijn als dat algemeen werd ingezien.'¹⁴

Bij herhaling werd de politieke onafhankelijkheid van het NVV benadrukt. Deze vakcentrale mocht zich krachtens de vernieuwde statuten niet rechtstreeks mengen in de (partij)politieke strijd en dus geen stemadvies meer geven, wat natuurlijk verbondenheid en samenwerking met de PvdA niet uitsloot.

Naast zijn redactionele werkzaamheden gaf Suurhoff gestalte aan het culturele werk van de vakbeweging. Het uitgangspunt daarvoor werd gevormd door een al tijdens de bezetting mede door hem opgesteld rapport. Daarin werd een onderscheid gemaakt tussen kadervorming (onontbeerlijk voor het leveren van een bijdrage 'aan een sociaal-economische wederopbouw en geestelijke regeneratie van de Nederlandse arbeiders') en vorming van leden en overige werknemers (met als doel 'volledige ontplooiing hunner persoonlijkheden').¹⁵

Het NVV had een centrale kaderschool en kreeg in 1947 ter ondersteuning van het bestuur een eigen Wetenschappelijk Bureau. Suurhoff had zitting in het curatorium. Dat hield zich bezig met de grote problemen van de sociaal-economische politiek, zoals lonen en prijzen, werkgelegenheid, publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, Benelux en Westeuropese samenwerking. Het in 1952 verschenen *Welvaartsplan*, dat trachtte een antwoord te geven op deze en andere actuele vraagstukken, werd

Voor het nvv heeft Suurhoff verschillende reizen gemaakt, vooral gepresenteerd als een weg tot bestrijding van de toen ten gevolge van de strijd in Korea weer toenemende werkloosheid.

Hij ervoer ze als een ontspanning in een zeer druk bestaan. Zo bezocht hij West-Duitsland, Engeland, Suriname en Curaçao. Sterk omstreden waren zijn reizen naar Indonesië (in 1947 en 1950). Volgens de Nederlandse pers aldaar leverde hij een bijdrage tot de chaos door les te geven in stakingen. Het doel van zijn tweede bezoek was het herstellen van de vriendschappelijke contacten met de gematigde vakbeweging. Het nvv had zich vanaf het begin van het koloniale conflict verzet tegen de politiek van 'eerst orde en rust herstellen en dan pas praten'. In de vraag hoe de verhouding tussen moederland en (voormalige) kolonie precies geregeld moest worden, mengde het grootste vakverbond zich niet. Dat werd geacht een zaak te zijn van volksvertegenwoordiging en politieke partijen.

De toekomst van Indonesië noemde Suurhoff in 1950 'wankeel'. Vooral het dreigende communistische gevaar was daar debet aan. De nog niet opgeloste kwestie Nieuw-Guinea vroeg volgens hem nuchter denken: 'Handhaving van de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea tegen de uitdrukkelijke wil van Indonesië in, betekent voor Nederland politiek en economisch geen voordeel, maar een olifant op zolder.'¹⁶ Dat bleek achteraf maar al te zeer te kloppen.

Suurhoff vertegenwoordigde het nvv in talrijke organen en instellingen. Een van de belangrijkste daarvan was wel de Sociaal-Economische Raad, het toporgaan van de met instemming van het nvv in 1950 gecreëerde Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO), 'een zeer belangrijk stuk medezeggenschap, niet alleen in sociale, maar ook in economische aangelegenheden. Want die «schappen» zullen heel wat kunnen doen',¹⁷ aldus een (te) optimistische Suurhoff.

In 1949 tweede voorzitter van het nvv geworden, leek Suurhoff voorbestemd om te zijner tijd Oosterhuis als voorzitter op te volgen. Daarnaast bleef hij lid van de Tweede Kamer, waar hij zich ontwikkelde tot een gezaghebbend spreker op sociaal-economisch terrein. Hij pleitte op het Binnenhof onder meer

voor een rechtvaardige verdeling van het nationale inkomen (wat wel nodig was, want de inkomensongelijkheid groeide in deze jaren van geleide loonpolitiek), voor prijsbeheersing, voor sociale zekerheid (met name voor ouden van dagen en ook voor kleine zelfstandigen), voor medezeggenschap in de onderneming (ondernemingsraden) en aan de top en in de bedrijfstakken (PBO). In het algemeen steunde Suurhoff de regeringspolitiek, zij het niet zonder kritiek. Zo was hij een tegenstander van de werktijdverlenging die in 1950 werd overwogen. Het prijsbeleid vond hij wel eens te soepel. Aan het 'loongebouw' wou hij niet wrikken: 'Dan stort het geheel vroeger of later in [en] glijden we terug tot het stelsel van «elke groep voor zich en de duvel pakt de laatste».'¹⁸

Suurhoff was een van de weinige kamerleden die contact met de CPN'ers meed 'als de pest', om een uitdrukking van een hunner te gebruiken. Dat gold niet voor het debat. Daarin liet hij geen gelegenheid voorbijgaan om uit te halen naar de aanhangers van wat hij zag als het in wezen anti-sociale communisme. Een gereede aanleiding daartoe vormde elk jaar het onderdeel 'Rijksdienst voor de Uitvoering van Werken' van de begroting voor Volkshuisvesting en Wederopbouw.

Deze dienst, beter bekend als de DUW, was na de bevrijding in het leven geroepen om werklozen en wachtgelders productieve arbeid te laten verrichten, wat vaak neerkwam op het doen van zwaar grondwerk. In tegenstelling tot de vooroorlogse werkverschaffing mochten de loon- en arbeidsvoorwaarden die van het vrije bedrijf zo dicht mogelijk benaderen (maar vooral nooit overtreffen). In de praktijk was het verschil met vroeger echter klein. 'Het vervoer in open vrachtwagens, het lange wachten op de punten waar de arbeiders werden opgehaald, de moeizame strijd voor waterdichte schoenen en werk-kleding, de grote afstand tussen de schuilketen en de plaatsen waar gewerkt werd, [...] de gedwongen onderbrenging gedurende de werkweek in woonbarakken, maakten dat het bestaan van de DUW-arbeider vol ontberingen was.'¹⁹

Herhaaldelijk drong Suurhoff aan op verbetering van de arbeidsomstandigheden en op verhoging van de uitkering bij vorst- en regenverlet (aanvankelijk zeventig procent van het

loon). Hij wees—en dat was het wrijfpunt met CPN en EVC—er ook op dat de slechte toestand, waarvan hij zich persoonlijk op de hoogte stelde, aanleiding gaf tot 'agitatie van allerlei destructieve politieke elementen'.²⁰

Suurhoff vervulde zijn politieke taak serieus, maar het zwaartepunt van zijn werkzaamheden in de periode 1945-'52 lag toch bij de vakbeweging. In de pvdA had hij niet meer dan de gebruikelijke functies. Wel was hij lid van de plancommissie die in 1951 voor de dag kwam met *De weg naar de vrijheid. Een socialistisch perspectief*. Een ruim vierhonderd bladzijden tellend boekwerk, dat grotendeels voor rekening kwam van oud-minister H. Vos en J. M. den Uyl, toen directeur van de Wiardi-Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de pvdA.

Tot de verkiezingen van 1946 maakte Suurhoff ook nog deel uit van de Amsterdamse gemeenteraad. Op twee vergaderingen voerde hij het woord. De eerste keer om het Haagse beleid inzake de Amsterdamse haven te hekelen: 'Het lijkt wel of men daar meent dat Nederland maar één haven bezit: Rotterdam.'²¹ De tweede keer om de communisten een lesje in wederopbouw te geven: 'Er is slechts één middel om de leuze «lagere prijzen en hogere loonen» te verwerkelijken en dat is: harder werken. Indien de communisten dat erbij gezegd hadden, zou hun leuze niet ingeslagen zijn. Nu treden CPN'ers zoodanig op, dat men in de straat hun leuze «één in het verzet, één in den opbouw» aldus hoort aanvullen: «één in het verzet, één in den opbouw en... de rest in staking». Dit karakteriseert treffend de opvattingen, welke in de kringen van de communisten thans ten aanzien van den arbeid leven.'²²

Sociale Zaken: in zijn element. Eind 1951, het jaar van de eerste bestedingsbeperking, nemen de fricties tussen de regeringspartijen toe. De Tweede-Kamerfractie van de pvdA komt met een financieel-economisch urgentieprogramma, dat door de coalitiegenoten (KVP, CHU en VVD) als een ernstige kritiek op het kabinetsbeleid wordt ervaren. Vooral in katholieke kring wint de mening veld dat de invloed van de socialisten al groot genoeg is. Met het naderen van de verkiezingen van juni 1952 stijgt de spanning.

De stembus levert drie zetels winst op voor de pvdA en twee verlies voor de kvp. Beide partijen komen op dertig afgevaardigden. De pvdA krijgt echter meer stemmen en wordt de grootste partij. De formatie neemt twee maanden in beslag. Het derde kabinet-Drees, dat op 2 september aantreedt, heeft weer een brede basis, zij het dat de vvd niet meer meedoet en de arp-voor het eerst sinds de oorlog-wel.

In de pvdA is niet iedereen gelukkig met de samenwerking met drie christelijke partijen (kvp, arp, chu). Bovendien levert de kvc zes ministers en de eigen partij maar vijf. Dat mag dan teleurstellend lijken, aldus Koos Vorrink in een nabeschouwing, maar 'misschien mogen we de mopperaars vragen het [lijstje van de bewindslieden] eens goed te bekijken en eens te proberen de toebedeelde zetels niet alleen te tellen, maar ook te wégen.' Behalve op de portefeuilles die door partijgenoten worden beheerd (Algemene Zaken, Justitie, Financiën, Landbouw en Sociale Zaken) doelt de socialistische partijleider daarmee ook op het opnemen van twee leidende figuren uit de vakbeweging: J. G. Suurhoff en zijn kab-collega A. C. de Bruijn—een primeur in de parlementaire geschiedenis. Vorrink heeft dan ook goede hoop dat de nieuwe ploeg 'onder de beproefde, progressieve, «koppige» en tegelijk «gematigde» leiding van dr. W. Drees' een goed werkend team zal worden.²³

Tegen de benoeming van Suurhoff op Sociale Zaken en Volksgezondheid had de vvd al bij voorbaat bezwaar gemaakt. Reden voor Drees om met deze partij geen overleg te plegen. Ook de arp had aanvankelijk moeite met deze vakbondsman. Geheel ten onrechte, volgens de communistische afgevaardigde Reuter. Als nvv'er mocht Suurhoff dan progressief schijnen, in feite zou hij garant staan voor een reactionaire politiek. Suurhoffs reactie daarop: 'Natuurlijk heb ik in het kabinet zitting als pion van de grote Nederlandse werkgevers en ik kan er nog aan toevoegen—de heer Reuter heeft dat vergeten—dat mijn voornaamste opdrachtgevers natuurlijk de Amerikaanse imperialisten zijn.'²⁴

Op aandringen van een door politieke motieven bewogen kvp werd het onderdeel Maatschappelijke Zorg ondergebracht bij het nieuw gevormde departement voor Maatschappelijk

Werk. Suurhoff was voor deze constructie niet geporteerd. Zijn departement werd er door uitgehold en bovendien vreesde hij competentietwisten. Uiteindelijk ging hij accoord, omdat Van Thiel het nieuwe ministerie zou bemannen. En hij kende de latere Kamervoorzitter uit het Gestelse gijzelaarskamp goed genoeg om te weten dat een goede samenwerking mogelijk zou zijn. (Met Van Thiel persoonlijk zijn er ook geen problemen geweest—wel met zijn ambtenaren, die hij een grote speelruimte liet.²⁵ Ook met zijn opvolgster Klompé kwam het wel eens tot botsingen.)

Met het aantrekken van Suurhoff had Drees een verbetering van de contacten met de vakbeweging op het oog. Het NVV was met deze keuze zeer verguld. Suurhoff nam afscheid op het twintigste congres. Hij liet er geen misverstand over bestaan dat zijn nieuwe functie een verbreking van de dertig jaar oude band met het NVV inhield. Hij zei toe zich in de eerste plaats in te zullen zetten voor het terugdringen van de werkloosheid en voor een definitieve regeling van de ouderdomsvoorziening. Suurhoff groeide snel in zijn nieuwe rol, hoewel hij in zijn optreden altijd iets hield van de man uit de vakbeweging: zake-lijk, recht op het doel af, zonder poespas, gereed om te onderhandelen en compromissen te sluiten tot een bepaalde, onaantastbare grens, die hij voor zich zelf nauwkeurig had afgebakend.

Suurhoff ontplooiëde zich tot een sterk bewindsman. Nu pas scheen hij volledig in zijn element. Terugblikkend op het ministerambt zei hij: 'Het eist veel. Het is echt niet moeilijk om je er kapot aan te werken. Als je van huis uit gewend bent de zaken een beetje kalm aan te doen, moet je er niet aan beginnen. Dan ga je erin onder. Maar als je er voor voelt, is het heerlijk werk. Het komt op je af en grijpt je volledig. Het fijne van zo'n groot apparaat is dat je allerlei dingen waarvan je tot dusver geen flauwe notie had, tot op de bodem kunt laten uitzoeken.'²⁶

Voor zijn ambtenaren was het wel even wennen. Ze hadden nog nooit meegemaakt dat een minister een schrijfmachine greep en zelf zijn eerste *Memorie van Antwoord* schreef of een heel hoofdstuk van een wetsontwerp. Suurhoff schroomde ook niet om zijn verbazing over omslachtig en ondoorzichtig amb-

telijk proza kenbaar te maken door uitroepen met het blauwe ministerspotlood in de kantlijn als 'Nonsens!', 'Nou moe!' en 'Lus je nog peultjes?'. In het algemeen vonden de ambtenaren het echter prettig werken onder de deskundige, zakelijke en enthousiaste leiding van Suurhoff. Zij wisten precies wat er moest gebeuren. Hij stelde geen buitensporige eisen. Wel was hij een man met eigen ideeën die, als zijn adviseurs hem niet konden overtuigen, rustig voortging op eigen kompas.

Tijdens Suurhoffs bewind was het ministerie gemakkelijker toegankelijk voor de vertegenwoordigers van de vakbeweging. Hij zorgde er daarbij voor dat de confessionele vakcentrales geen reden tot klagen hadden. Evenmin als de werkgevers trouwens, die waardering hadden voor zijn kennis en zijn reële opvattingen. Zo reëel dat de oud-NVV-man zich eens zorgelijk afvroeg of de werkgeversorganisaties wel voldoende tegenwicht konden bieden aan de druk van de vakbonden. Zijn standpunt was: 'Wij zijn wel politieke tegenstanders, maar beiden dienen we het algemeen belang.'²⁷

Minister Suurhoff genoot veel vertrouwen in de Staten-Generaal. Dank zij zijn langdurig kamerlidmaatschap kende hij de sfeer. Hij beijverde zich ieder kamerlid punctueel te beantwoorden. Zijn harde werken en zijn voortvarende aanpak werden in het algemeen gewaardeerd. Suurhoffs woordkeuze was echter niet altijd ministeriabel. Zo gebruikte hij eens de uitdrukking: 'Daar kun je donder op zeggen.' Er ging toen even een rimpeling van genoegen door de Kamer, maar de voorzitter maakte geen bezwaar.

Gedurende zijn tweede ambtstermijn als minister (1956-'58) verliet het contact met de Kamers niet altijd even soepel. De tien jaar oude rooms-rode coalitie was niet zo hecht meer. Er was een geprikkelde sfeer ontstaan tussen kabinet en regeringspartijen en tussen de coalitiepartners onderling. Suurhoff sprak meermalen het onaanvaardbaar uit. Eén keer zelfs bij voorbaat in een *Memorie van Antwoord*, wat leidde tot 'een over de gehele linie ontevreden Tweede Kamer'.²⁸

Bij de behandeling van het wetsontwerp op de geneesmiddelenvoorziening werd de portefeuillekwestie gesteld. Dit ontwerp lag op een terrein dat Suurhoff bij zijn aantreden als mi-

nister nagenoeg niet kende. Hij vond de gezondheidszorg echter al snel een van de aantrekkelijkste en interessantste afdelingen van zijn departement en werkte zich goed in de nieuwe materie in. P. Muntendam, aanvankelijk staatssecretaris later directeur-generaal van Volksgezondheid, roemt in dit verband zijn grote verstandelijke kwaliteiten, die het hem mogelijk maakten in korte tijd tot de kern van de zaak door te dringen en noemt de verdediging van het wetsontwerp op de geneesmiddelenvoorziening een van Suurhoffs huzarenstukken. Opponerende belangengroepen kregen geen voet aan de grond.

Gedurende de zes jaar van zijn ministerschap werd Suurhoff gesecondeerd door A. A. van Rhijn, die als staatssecretaris onder meer was belast met het arbeidsvoorwaardenbeleid, de arbeidsbescherming en met Internationale Zaken, een onderdeel dat de bewindsman zelf niet zo goed lag, afkerig als hij was van de vele plichtplegingen (recepties en dergelijke) die nu eenmaal aan internationale conferenties zijn verbonden.

De toezegging nu eindelijk de ouderdomsvoorziening definitief gestalte te geven, deed de nieuwe minister gestand. De meningen over de principes die aan deze pensioenregeling ten grondslag zouden moeten liggen, liepen al generaties lang uiteen. De Raad van Vakcentralen had zich in 1951—dus nog onder medeverantwoordelijkheid van Suurhoff—uitgesproken voor een waardevast volkspensioen, aangevuld met bedrijfspensioenen, premiebetaling via het belastingbiljet en geen aftrek van de eigen inkomsten (zoals bij de Noodwet-Drees wel het geval was).

Dit concept werd in grote trekken overgenomen en, gelet op omvang, gevoeligheid en gewicht van het ontwerp, door Suurhoff met voortvarendheid door SER, ministerraad en Staten-Generaal gelooft. Hij kreeg hierbij grote steun van Tweede-Kamerlid en voormalig NVV-collega J. J. A. Berger, de belangrijkste specialist op dit terrein.

Op 23 maart 1956 nam de Tweede Kamer na een vijfdaags debat zonder hoofdelijke stemming de Algemene Ouderdomswet aan. Dat was een triomf voor Suurhoff, die wel de verantwoordelijkheid voor de vormgeving claimde, maar er de nadruk op legde dat geen der politieke partijen het wetsontwerp

kon annexeren. Hij hoopte dat men nu niet de uitdrukking 'van Suurhoff trekken' zou gaan bezigen, zoals men sinds 1947 sprak over 'van Drees trekken'. Dat is ook niet gebeurd. Sterker nog, voor het gevoel van velen is de AOW het werk van Drees geweest. Daarmee wordt Suurhoff onrecht gedaan, te meer waar Drees niet zonder bedenkingen stond tegenover het ontwerp, dat hij met name in zijn financiële consequenties nogal ver vond gaan.

De Algemene Ouderdomswet trad op 1 januari 1957 in werking. Een mijlpaal in de geschiedenis van de sociale wetgeving en een voorbeeld voor meerdere latere wetten. De AOW was namelijk de eerste waardevaste volksverzekering in Nederland. Ze verschaftte een uniform basispensioen aan alle ingezetenen van vijftenzestig jaar en ouder. Dat waren er toen ruim 710 000, bijna twee keer zoveel als het aantal personen dat een uitkering ontving krachtens de Noodwet-Drees. Suurhoff overhandigde zelf de eerste uitkering. Deze bedroeg voor gehuwden f 1404 en voor ongehuwden f 845 per jaar (per 1 januari 1979 respectievelijk f 1345 en f 919,50 per maand).

Minister Suurhoff beijverde zich het systeem van sociale voorzieningen te voltooien en de tot die tijd gevoerde sociaal-economische politiek af te ronden en te vervolmaken. Het ging daarbij, zo schreef hij in zijn eerste *Memorie van Antwoord*, om het bieden van een sociale zekerheid. Daarmee niet suggererend, 'dat het ooit mogelijk zou zijn, een volledige materiële zekerheid te garanderen. En zelfs al ware het mogelijk, het zou niet wenselijk zijn. In een vrije samenleving dient de mens in de eerste plaats zelf een stuk bestaansverantwoordelijkheid te dragen, in zijn eigen belang en in dat der gemeenschap. Sociale zekerheid van de wieg tot het graf, zoals dat wel heet, is geen leuze, welke men de ondergetekende ooit zal horen aanheffen. Dat kan alleen een totalitaire staat, die tot alles dwingen kan, voorspiegelen. Echter in deze wereld vol van dreigingen en onzekerheden is het van het grootste belang, dat de eenvoudige mens in elk geval een bepaalde mate van bestaanszekerheid heeft voor zich en de zijnen, wanneer hij door calamiteiten, waaraan hij niets veranderen kan, wordt getroffen. Dat brengt een element van evenwicht en vastheid in onze overigens nog al labiele maatschappij.'

Onder Suurhoff werden in deze geest tal van maatregelen genomen. Zo werd de Arbeidswet van 1919 verruimd, waardoor voor meer beroepen de werktijdbeperking zou gaan gelden. In de landbouw en de huisarbeid werden arbeids- en rusttijden vastgesteld. De omstreden DUW, in 1952 ondergebracht bij Sociale Zaken, werd omgebouwd tot de veel beter functionerende Dienst voor Aanvullende Civieltechnische Werken. In 1958 diende Suurhoff op de valreep nog het ontwerp voor een Algemene Weduwen- en Wezenwet in, evenals de AOW een algemene, het gehele volk omvattende, verplichte verzekering (een jaar later in werking getreden). Niet voltooid zijn een nieuwe invaliditeitswet, een ziekenfondswet, de kinderbijslagwetten, een arbeidsvoorwaardenwet en een wettelijke vakantie-regeling.

Een betrekkelijk klein maar toch wezenlijk onderdeel van het werkgelegenheidsbeleid was toen nog de emigratie. Met verschillende landen werden regelingen getroffen die de emigrant in zijn nieuwe vaderland een zo groot mogelijke kans gaven. Suurhoff ging er verschillende keren voor op reis, daarbij zijn reputatie van uiterst taai en koelbloedig onderhandelaar meermalen bevestigend. B. W. Haveman, oud-Volksbeweger en toenmalig regeringscommissaris voor de emigratie, geeft daarvan een mooi voorbeeld.

In 1956 bezocht Suurhoff Australië, omdat de regering daar een nieuwe emigratieovereenkomst wilde sluiten. De Nederlandse delegatie vond de Australische bijdrage in de kosten van de overtocht te gering. Het ging uitsluitend nog maar over de hoogte van de bijdrage. Het vuur werd Suurhoff na aan de schenen gelegd. Zijn Australische collega trachtte hem op alle wijzen te paaien. Hij doorstond een dagenlange druk en weigerde ten ene male te tekenen. Hij stelde ten slotte een ultimatum en draaide de zaak om: het migratieverdrag zou worden opgezegd tenzij Australië de gevraagde bijdrage zou leveren. Een gevaarlijk hoog spel, omdat het verdrag voor Nederland van bijzonder belang was. De Australiërs lieten hem in het ongewisse. Het uur van vertrek was aangebroken. Eindelijk, op het moment van instappen in het vliegtuig, kwam het papier met de gewenste inhoud te voorschijn. Suurhoff tekende en vertrok.

Als minister had Suurhoff direct te maken met de te voeren politiek inzake de werkgelegenheid, de lonen en de prijzen. De volledige werkgelegenheid werd met succes bevorderd, mede dankzij een ongekeerde hoogconjunctuur. Gedurende de jaren 1954-'56 nam het aantal arbeidsplaatsen toe met ongeveer 250 000. Het aantal werklozen daalde van 120 000 in 1952 tot ruim 40 000 in 1956. De arbeidsmarkt raakte door een tekort aan arbeidskrachten overspannen. Een opwaartse druk op de lonen was het gevolg. Het verschijnsel van zwarte lonen nam steeds grotere vormen aan. Van verschillende kanten werd aangedrongen op een vrijere, naar bedrijfstak gedifferentieerde loonpolitiek, waarvoor de verantwoordelijkheid meer bij het bedrijfsleven moest liggen en minder bij de regering. Een poging in die richting werd gedaan in 1956, toen een loonsverhoging niet werd opgelegd, maar toegestaan van maximaal zes procent.

Temidden van deze hoogconjunctuur vinden in juni 1956 periodieke verkiezingen plaats, na een bijzonder felle strijd tussen KVP en PvdA. Beide partijen vergroten haar zeteltal, ten koste van ARP, CHU en CPN. De katholieken komen van dertig op drieëndertig, de socialisten van dertig op vierendertig zetels, (Na de verhoging van het aantal Tweede-Kamerleden tot honderdvijftig wordt de zetelverhouding: 50 voor PvdA en negen-enveertig voor KVP.) De formatie is even moeizaam als langdurig: honderdtwintig dagen, toen een record. Suurhoff speelt een belangrijke rol. Hij wordt een keer genoemd als informateur en zelfs als mogelijke opvolger van Drees. Op 23 oktober 1956 presenteert het vierde kabinet-Drees zich aan de kamer. PvdA en KVP leveren elk vijf bewindslieden, de ARP twee en de CHU één.

De nieuwe regering wordt al snel geconfronteerd met de gevolgen van een duidelijke overbesteding. Oorzaken daarvan zijn de internationale conjunctuurontwikkeling, binnenlandse overbesteding, versterkt door een belastingverlaging in 1956, en de wat uit de hand gelopen loonontwikkeling. Het antwoord wordt gezocht in een algemene bestedingsbeperking, doorgevoerd met schoorvoetende medewerking van de vakbeweging. Het reële loonpeil daalt, omdat de lonen ondanks een zekere

prijsstijging niet worden verhoogd. Het aantal werklozen loopt weer op tot honderdduizend, een offer dat nodig wordt geacht om de toekomstige werkgelegenheid veilig te stellen.

Deze pijnlijke en dus impopulaire operatie was grotendeels het werk van de socialistische minister van financiën Hofstra, hoewel ook diens partijgenoot Suurhoff en de anti-revolutionair Zijlstra (op Economische Zaken) een primaire verantwoordelijkheid droegen. De bestedingsbeperking kostte de pvdA veel kiezers. Bij de Statenverkiezingen van maart 1958, door de kVP gevoerd onder het motto 'De pvdA is de partij van de bestedingsbeperking, de kVP die van de bezitsvorming', wonnen de liberalen en de katholieken. De socialisten verloren vergeleken met 1956 vier procent van hun aanhang. De omhuigingsoperatie stuitte op toenemend verzet binnen het nVV, dat voor het eerst sinds de oorlog opzienbarend in ledental terugliep (in 1957 nog 500 332, een jaar later 486 244).

Beide factoren, verlies van stemmen en toenemende druk van de vakbeweging, waren van grote invloed op de houding van de socialistische kamerfractie. Die nam onder leiding van J. A. W. Burger steeds scherper stelling, ook tegenover de eigen ministers. In een militante rede op de Fakkeldragersdag in november 1958 deelde de fractieleider mee dat de socialistische bewindslieden zich zouden terugtrekken als niet aan een zevental eisen werd voldaan. Die mededeling kwam nogal onverwacht, ook voor de betrokken ministers, die toen een veel losere band met 'hun' fractie hadden dan tegenwoordig. De opschudding in politiek Den Haag was groot, de sfeer nu wel geheel verpest.

Nog geen maand later struikelde het kabinet over een poging de vennootschaps- en vermogensbelasting blijvend te verhogen. Een politiek-psychologisch nogal geladen voorstel, waarmee Hofstra de kritiek wou ondervangen dat het vooral de minder draagkrachtigen waren die het gelag van de bestedingsbeperking betaalden. De pvdA-ministers namen ontslag. Een rompkabinet onder leiding van Beel bereidde tussentijdse verkiezingen voor. Die werden gehouden in maart 1959. Grote winnaar was de vVD (van dertien naar negentien zetels). De pvdA verloor twee zetels (van vijftig naar achtenveertig), de

CPN vier (van zeven naar drie). De KVP bleef gelijk en was met negenenvertig zetels weer de grootste partij. Nieuw was de Pacifistisch-Socialistische Partij, die met twee vertegenwoordigers haar intrede deed. (Over deze jonge loot aan de socialistische stam had Suurhoff al eens opgemerkt: 'Internationaal bereikt de PSP niets en nationaal helpt zij het conservatisme een handje.')29

De formatie nam twee maanden in beslag. De confessionelen wisselden van partner. Op 26 mei 1959 legde De Quay zijn eerste verklaring af namens een op KVP, VVD, CHU en ARP steunende regering. Hij kon de oogst binnenhalen die Hofstra en de zijnen gezaaid hadden: een harde gulden, meer ruimte op de kapitaalmarkt, stijging van produktiviteit, export en nationaal inkomen.

Over het waarom van de val van het laatste kabinet-Drees lopen de meningen uiteen. Aan de ene kant wordt gezegd dat de PVDA van het kabinet en van Drees—toen tweeënzeventig jaar—af wilde. Een zienswijze die ondersteund wordt door een opmerking van Burger: 'Het was de hoogste tijd, er ging generlei inspiratie meer van uit, de PVDA was versleten.' Daarentegen wordt ook beweerd dat KVP-baas Romme van koers wilde veranderen.

Deze gebeurtenis zou voor jaren haar stempel kunnen drukken op de politiek van ons land, zo merkte Suurhoff kort na de crisis op een katerdag op. Daar kreeg hij gelijk in. Het uiteenvallen van het kabinet in 1958 is een beslissend keerpunt geweest in de Nederlandse politiek. Een periode van twaalf jaar rooms-rode coalities was voorbij. Van de eenentwintig jaar die sindsdien zijn verstreken, heeft de PVDA er vijftien in de oppositie doorgebracht. Met het kabinet-De Quay begon ook een nieuwe episode in de sociaal-economische politiek: minder invloed van de overheid, grotere liberalisatie, verlichting van de belastingdruk en vrije(re) loonvorming.

Toen de PVDA de regering verliet, was de naoorlogse wederopbouw voltooid en een nieuwe welvaart ontstaan. Nederland had zich in snel tempo geïndustrialiseerd en het verlies van Indië en het opgeven van de neutraliteit verwerkt. Pas toen deze reoriëntatie zich voltrokken had en een van het vooroorlogse

Nederland sterk verschillende natie was ontstaan, kwam er—in de jaren zestig—verzet tegen het systeem waarbinnen die transformatie had plaatsgevonden. Met dit verzet zou Suurhoff gedurende de laatste periode van zijn leven geconfronteerd worden.

Oppositie en Verkeer en Waterstaat. De val van het kabinet was voor Suurhoff nauwelijks te verteren geweest (het kabinet deed zijn werk toch goed; dit was toch voor een man als Drees geen afscheid uit de politiek). Als alle oud-bewindslieden had hij enige moeite zijn plaats in de fractie te (her)vinden. Zijn voorkeur ging meer uit naar het zelf leiding geven dan naar het controleren van het beleid van anderen. Er braken voor Suurhoff moeilijke tijden aan.

In de verwachting dat de rechtse regering binnen vier jaar aan haar eigen zwakheid zou bezwijken, stond Suurhoff een goede en pittige, constructieve oppositie voor. Aan pittigheid ontbrak het de grootste oppositiepartij onder Burger niet. Suurhoff droeg het zijne er toe bij in enkele interpellaties over de nieuwe loonpolitiek. Staatssecretaris Roolvink kreeg het daarbij zwaar te verduren.

Met Burger, die net als Suurhoff een nogal absolute toon van spreken had, was de verhouding niet zo goed. Deze vond op zeker moment aanleiding om tussentijds over zijn voorzitterschap te laten stemmen. Het werd een nederlaag voor de opposanten, tot wie ook Suurhoff behoorde. Verschil van mening was er onder meer over de vraag hoe de kwestie Nieuw-Guinea moest worden afgewikkeld.

In het begin van de jaren zestig was de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea meer en meer tot een obsessie geworden en tot een bron van grote interne spanning binnen regering en parlement. Indonesië had zijn aanspraken op dit rijkdeel nooit opgegeven en begon, toen een oplossing te lang op zich liet wachten, een zogeheten confrontatie-politiek. De pvdA was verdeeld over de vraag of zij met Burger moest vasthouden aan de al vaak verdedigde internationalisatie (bijvoorbeeld via de Verenigde Naties), dan wel een bilaterale oplossing (Nederlands-Indonesisch overleg) moest bepleiten. In eer-

ste instantie heeft Burger deze strijd gewonnen. Naarmate het conflict zich toespitste kreeg de bilaterale richting onder aanvoering van Suurhoff echter steeds meer aanhang. In het voorjaar van 1962 ontketende het partijbestuur, inmiddels onder voorzitterschap van Suurhoff, een petitionnementsactie. Een half miljoen personen zetten hun handtekening onder een dringend beroep op de regering tot overleg met Indonesië en stopzetting van de troepenzzendingen. Op 15 augustus 1962 sloot Nederland met Indonesië een (bilaterale) overeenkomst die voorzag in een overdracht onder internationaal toezicht.

Een maand later nam Burger afscheid van de Tweede Kamer. In de loop van 1962 was de kritiek op zijn manier van oppositie voeren toegenomen. Vooral *Het Parool* weerde zich daarbij. Burger achtte met het oog op de komende verkiezingen een gesloten front noodzakelijk en verlangde dat het partijbestuur zich zou distanciëren van de aanvallen in die toen nog socialistische krant. Zijn verzoek werd verworpen met één stem meerderheid, inclusief die van voorzitter Suurhoff, pikanterwijs ook lid van het curatorium van *Het Parool*. Voor Burger, wiens gezondheid wat onder de permanente druk ging lijden, voldoende reden om af te treden als fractieleider en als kamerlid. Hij deed dat, heel bewust, op een moment dat zijn opvolger de tijd kreeg om zich voor de Kamerverkiezingen van 1963 in te werken. Die opvolger werd Anne Vondeling.

Na de dood van Evert Vermeer was Suurhoff in maart 1961 gekozen tot voorzitter van de pvdA. Er waren geen tegenkandidaten. Suurhoff aanvaardde deze functie na lang beraad. Hij had in die periode ook de kans om directeur-generaal van het GAK te worden. Uiteindelijk gaf plichtsbefes tegenover de partij de doorslag. Misschien speelde ook het gevoel in de running te moeten blijven voor een ministerschap een rol.

Zijn werk als voorzitter heeft hij met grote nauwgezetheid gedaan, hoewel hij enigermate sarcastisch placht op te merken dat hij gezien had hoe men zich, net als Vorrink en Vermeer, in die functie heel wel kon doodwerken, iets waaraan hij niet de minste behoefte had.

Zijn taak was niet eenvoudig. Hij kreeg te maken met allerlei onafhankelijkheid van elkaar opererende en opponerende

groepen, zoals ter linker zijde de democratisch-socialistische studentenvereniging Politeia (waarmee de relatie werd verbroken), het Sociaal-Democratisch Centrum (dat werd verboden) en Nieuw Links (dat nog in de ontluikende fase was). Suurhoff moest van dergelijke oppositionele activiteiten niet veel hebben. Ze waren hem vaak te intellectualistisch en hij ervoer de neiging tot polarisatie als schadelijk voor de democratie. 'De vurigheid voor het socialisme zit van binnen en blijkt voornamelijk door toewijding aan de partij,' hield hij het partijcongres in 1965. voor.³⁰ Het leverde hem een flink applaus op.

Anders dan op het departement had Suurhoff in zijn nieuwe functie niet de beschikking over een sterk apparaat en moest hij eigenlijk op alle terreinen van de politiek thuis zijn. Hij reisde wel het land rond, maar was geen man die gemakkelijk verhalen over welk onderwerp dan ook hield, zoals Vermeer. Als partijvoorzitter ging Suurhoff geen keuze uit de weg. Er ging leiding van hem uit; erg plooibaar was hij niet.

Onder zijn bewind is getracht de Partij van de Arbeid een nieuw gezicht te geven. Zo werd de basis gelegd voor de indeling van het land in districten, waarin de kamerleden zouden wonen en werken met een politiek team. De achterliggende gedachte was het dichter bij elkaar brengen van kiezer en gekozenen. Voor Suurhoff gold sterk dat een kamerlid zich niet moest beperken tot het eigen specialisme, maar vooral ook als schakel moest fungeren tussen kiezers en volksvertegenwoordiging. De Werkgemeenschappen, een katholieke, een protestants-christelijke en een humanistische, werden opgeheven. Ze waren in 1946 bij de oprichting van de partij in het leven geroepen om een toestroming van godsdienstig georiënteerde leden te vergemakkelijken en de band tussen levensbeschouwing en socialistische politiek inhoud te geven. Zo'n twintig jaar na dato hadden ze niet zo'n grote functie meer.

In de PvdA bestond ook in die jaren een zekere spanning tussen de belustheid tot het deelnemen aan de regering en de afkeer van een minderheidspositie in zo'n regering. Bij zijn optreden als voorzitter merkte Suurhoff daarover op: 'De Partij van de Arbeid zal zo lang in de oppositie blijven als nodig is om te verkrijgen, dat in een toekomstig regeringsprogram even veel

rekening wordt gehouden met haar wensen als met die van de andere partijen, waarmee zij eventueel in een kabinet zou gaan samenwerken. Misschien is daarvoor een klinkende verkiezings-overwinning nodig.³¹

De strijd om de stembus in 1963 (de eerste waarbij de televisie een grote rol speelde) bracht die overwinning niet. Eens te meer bleek de pvdA te lijden aan een verminderde aantrekkingskracht. In de opgewonden sfeer van nieuwe welvaart was haar programma kennelijk niet actueel genoeg.

De klap komt hard aan. De socialisten verliezen vijf zetels (van achtenveertig naar drieënveertig). Andere verliezers zijn vvd (van negentien naar zestien) en arp (van veertien naar dertien). kvp (vijftig) en chu (dertien) krijgen er elk één zetel bij. De grote overwinnaars zijn echter de kleine partijen. Uiterst rechts doet Boer Koekoek zijn intrede (drie zetels); ter linker zijde verdubbelt de psp haar zeteltal (van twee naar vier), terwijl ook de cpn vooruitgaat (van drie naar vier). Kortom, veel kiezers tonen hun afkeer van de potentiële regeringspartijen door te stemmen op extreme splintergroepen. Suurhoff concludeert hier uit dat 'de democratie' verloren heeft.

De formatie duurt twee maanden. Op 24 juli 1963 wordt het kabinet-Marijnen beëdigd. Het bestaat net als dat van De Quay uit confessionelen en liberalen. In een nabeschouwing spreekt Suurhoff wat verongelijkt over een 'deformatie'. De pvdA is ten onrechte buiten spel gezet. Het kabinet-De Quay was geen inzet van de verkiezingen. De vier regeringspartijen samen verloren stemmen. Zelfs de vvd heeft zich deze keer niet bij voorbaat uitgesproken tegen deelname van de pvdA aan het kabinet, en de confessionelen hebben zich de handen geheel vrij gehouden. 'Alles bij elkaar genomen, een regeringsploeg met zwakke en sterke plekken, met werkkraft, ambitie en gemiddeld bepaald aan de jonge kant, geboren na een ongelukkige formatie en onder het onzalige gesternte van anti-socialisme, dat wellicht als samenbindende kracht voor vier jaar toch te kort zal schieten.'³²

Die voorspelling wordt bewaarheid. De regering komt niet uit de al jarenlang slepende omroepkwestie. Inzet daarbij is de wijze van invoering van de etherreclame en de mate waarin het

omroepbestel een meer open karakter moet krijgen. Op 26 februari 1965 deelt Marijnen mee dat het kabinet zijn ontslag zal aanbieden. Van vervroegde verkiezingen wordt afgezien, mede om de omroepkwesitie niet tot inzet daarvan te maken. Bovendien maakt de uitslag van de laatste verkiezingen een anders gekleurd kabinet mogelijk. De KVP voelt daar wel voor en de PvdA is, de onvruchtbare oppositie indachtig, maar al te zeer genegen het 'regeringskasteel' weer te betreden.

Demissionair-minister Cals, een vooruitstrevende KVP'er die bij de PvdA goed ligt, krijgt een formatieopdracht die een opening naar links mogelijk maakt. Hij bereikt verrassend snel overeenstemming op soms uiterst controversiële punten en formeert binnen een maand de meest linkse regering sinds het kabinet-Schermerhorn. De KVP levert zes ministers, de ARP drie en de PvdA vijf: Vondeling (vice-premier en financiën), Samkalden (justitie), Den Uyl (economische zaken), Vrolijk (CRM, een nieuw ingesteld departement) en Suurhoff (verkeer en waterstaat).

Suurhoff op Verkeer en Waterstaat, geen voor de hand liggende combinatie. Aan het vervangen van Veldkamp, minister van Sociale Zaken in de twee vorige kabinetten, door Suurhoff is wel gedacht, maar het blijkt niet haalbaar. Veldkamp heeft zich een bekwaam bewindsman getoond en staat er bij de vakbeweging bijzonder goed op. Bovendien is de PvdA in de sociaal-economische sector al goed bedeed. Suurhoff tilt niet zo zwaar aan de wisseling, uitgaande van de gedachte dat bestuurskracht het specialisme van een minister moet zijn. Met zijn terugkeer in de regering is hij bijzonder gelukkig.

Bij het bekend worden van de naam van de nieuwe minister ging er door het ambtelijk apparaat van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat een golf van teleurstelling: weer iemand zonder vakkennis op dit vakdepartement. En dan nog wel iemand die bij velen overkwam als een stug persoon, die in grote mate van teruggetrokkenheid zijn taken vervulde. Dat viel mee. Niettegenstaande een zich toen openbarende ernstige ziekte beheerde Suurhoff zijn nieuwe portefeuille met even grote ambitie als destijds die van Sociale Zaken. Al gauw dwong hij ieders respect af vanwege zijn beheersing van de materie.

Nu nog wordt op Verkeer en Waterstaat lovend over hem gesproken.

Ook hier ging hij recht op zijn doel af. Daarvan was de als vrij eigengereid bekend staande directie van Rijkswaterstaat al meteen getuige. Een van Suurhoffs eerste daden was namelijk de directie te laten komen en haar te zeggen dat hij nu de baas was.

Als socialist voelde de nieuwe minister zich hier best op zijn plaats: 'Je werkt aan grootse voorzieningen, die alleen collectief getroffen kunnen worden en die van geweldig belang zijn voor onze verdere welvaartsontwikkeling.'³³ Bovenaan zijn programma stonden een regeling voor schadeloosstelling van mensen die door de Deltawerken werden benadeeld, bevordering van de verkeersveiligheid, bestrijding van de waterverontreiniging en meer nadruk op het openbaar vervoer.

Met CRM-minister Vrolijk ondertekende Suurhoff, ooit fervent voorstander van een nationale omroep, het ontwerp tot regeling van de omroep (de huidige Omroepwet), dat in grote trekken de verzuiling van het radio- en televisiewezen bestendigde, zij het dat nieuwe zendgemachtigden een kans kregen.

Het ambitieuze kabinet-Cals had een beleid uitgestippeld voor wel zes jaar. Het haalde de (periodieke) verkiezingen van 1967 echter niet. In 1966 kreeg de regering het steeds moeilijker. In het voorjaar deed het huwelijk van prinses Beatrix veel stof opwaaien, in 'de lange hete zomer' waren er de bouwvakkersrellen in Amsterdam en in de herfst kwam de KVP met een frontale aanval.

Tijdens de debatten over de begroting voor 1967 bleek dat de financiële deskundigen van de grootste regeringspartij het dekingsplan onvoldoende vonden. In een motie vroeg fractieleider Schmelzer meer waarborgen voor een sluitende begroting. Het kabinet vatte dit op als een uiting van wantrouwen. Toen dan ook de motie met steun van bijna de hele KVP-fractie werd aanvaard, traden Cals en de zijnen af. Een op KVP en ARP steunend interim-kabinet onder leiding van Zijlstra nam de lopende zaken waar en regelde de vervroegde verkiezingen. Deze gebeurtenis zou als de 'Nacht van Schmelzer' nog jarenlang een stempel drukken op de Nederlandse politiek.

Cals, zeer gedesillusionneerd door de wijze waarop hij, zonder voorkennis, door zijn partijgenoten aan de kant was gezet, ging voor de politiek verloren. De angst voor een nieuwe door de KVP te plegen 'moord met voorbedachten rade' bleef bij de PvdA nog jaren voortduren. Niet iedereen binnen de Partij van de Arbeid was overigens ongelukkig met het vertrek van de ploeg van Cals. De onbuigzame houding van minister van financiën Vondeling en fractieleider Nederhorst tijdens 'de Nacht' kon mede verklaard worden uit de angst voor een scheuring binnen de partij.

Een luidruchtig, politiek niet rechtstreeks verantwoordelijk deel van de PvdA, dat zich onder het internationale vaandel van Nieuw Links zou plaatsen, keurde de deelname aan de regering namelijk af. Daarvoor werden twee argumenten aangevoerd. Het ene was van principiële aard (partnerruil zonder voorafgaande raadpleging van de kiezers is verwerpelijk), het andere lag op het vlak van de tactiek (de partij was net bezig zich een nieuw, meer progressief-agressief gezicht te geven en had met de verkiezingen van 1966 en '67 in zicht geen belang bij het aanvaarden van medeverantwoordelijkheid voor allerlei compromissen).

Tegen deze redenering is wel wat in te brengen. Het kabinet-De Quay was in 1963 geen inzet van de verkiezingen geweest. De samenstelling van de Kamer leende zich zowel voor een centrum-rechtse als een centrum-linkse regering. In het programma van het kabinet-Cals kon de PvdA een belangrijk deel van haar beleidsvoornemens kwijt. Bovendien had deelname aan de regering de partij in het verleden vrijwel steeds stemmenwinst opgeleverd, terwijl de oppositie niet rendabel bleek.

De linkse critici voelden zich echter gesterkt door de uitslag van de Statenverkiezingen van maart 1966. Daarbij tuimelde de PvdA naar 23,4 procent (tegen 28,0 procent in 1963). Bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van een jaar later trad een licht herstel in, maar de socialisten verloren toch nog zes van de drieënveertig zetels. Een nog grotere klap moesten de katholieken incasseren (van vijftig naar tweeënveertig). De grote overwinnaars waren de nieuwbakken Democraten '66 die meteen zeven zetels bezetten. Winst was er ook voor de Boeren-

partij (van vier naar zeven), de ARP (van dertien naar vijftien) en de CPN (van vier naar vijf).

Het naoorlogse politieke bestel stond, naar het leek, op instorten. Het was een en al vernieuwing wat de klok sloeg. Nieuw Links profiteerde daarvan. Al snel werden enkele opponerende jongeren tot leidende functies toegelaten. De Partij van de Arbeid kreeg daardoor een radicaler en strijdbaarder aanzijn en paste zich zodoende met effect bij het fellere karakter van het politieke en sociale leven aan. De oude garde kreeg het in de politiek en ook persoonlijk zwaar te verduren. Suurhoff heeft de verjongingskuur maar voor een deel meegemaakt. Bij de verkiezingen van 1967 had hij zich wel kandidaat laten stellen, maar in feite betekende de val van het kabinet-Cals voor hem het afscheid van de politiek.

‘Tijdens de Nacht van Schmelzer,’ schrijft Gerda Brautigam, ‘werd duidelijk wat sommigen onzer al gevreesd hadden: Suurhoff had niet lang meer te leven. De felle deelnemer aan het politieke bedrijf was verdwenen; hij was een zieke uitgebluste man. Het beeld van die sterk vermagerde, doodvermoeide man, liggend op een bank in de koffiekamer (tijdens de pauzes voor beraad bij de KVP-fractie) is onuitwisbaar.’

Suurhoff leed aan kanker. Hij is, eenenzestig jaar oud, op 14 maart 1967 in het Centraal-Israëlitisch Ziekenhuis te Amsterdam overleden.

Persoon en belang. In zijn optreden werd Suurhoff gekenmerkt door een grote vastberadenheid en hardnekkigheid als het er om ging zijn opvattingen te verwezenlijken. Hij kon dat doen door een goed vermogen tot formuleren, waarbij een stevige dosis sarcasme een belangrijk bestanddeel was. Zijn wijze van handelen was daardoor niet altijd aangenaam. Vandaar de woordspeling ‘een hof vol zuur’. Hooghartig is hij wel genoemd, maar ook verlegen op het linkse af – wat elkaar niet uitsluit. Zeker geen gemoedelijk man. Van nature was hij gereserveerd; was de grens van vertrouwelijkheid echter eenmaal overschreden, dan kon hij uiterst hartelijk zijn. Het best was hij thuis in een niet te grote kring: in die van zijn gezin, met enkele vrienden én in zijn werk. Hij was loyaal, integer, vriendelijk, recht

door zee en moedig. In de vakbeweging, in de partij en in de regering werkte hij inspirerend door een aangeboren optimisme dat altijd op realisme stoelde. Want Suurhoff was voor alles nuchter en zakelijk—met een wat wrang gevoel voor humor, zoals uit de volgende anekdote mag blijken.

Eens vloog hij in Zuid-Afrika. De vliegtuigen waren toen nog klein en de vlieghoogte beperkte zich tot vierduizend meter. Het vliegtuig raakte in een geweldige onweersbui en werd door de bliksem in een vleugel getroffen. Een buurman vertelde Suurhoff dat elke blikseminslag vijftig procent kans op overleving gaf. 'Dan zijn wij er nu geweest,' zei hij zonder een spier te vertrekken, toen het vliegtuig voor de tweede keer getroffen werd.

Suurhoff was het type van de selfmade vakbondsbestuurder; een zeer vlug verstand, weinig schoolse kennis, sterk gericht op materiële verbetering van de positie van de arbeiders, weinig belangstelling voor ideologie en nauwelijks of geen geduld voor discussies op dat vlak. Een man met een bijna bezeten werkdrijf, met vrijwel geen behoefte aan ontspanning, met een vrij eerzuchtig karakter en de gave om problemen van praktische aard snel te doorzien en tot een oplossing te brengen.

Hij sprak de taal van het volk (met een Amsterdams accent). Hij kon ingewikkelde vraagstukken glashelder uitleggen, hield ook in dat opzicht in het geheel niet van poespas. Hij was een veel gevraagd en goed spreker, maar zeker geen redenaar. Daarvoor was hij eigenlijk wat te benauwd om zijn gevoelens te tonen. (Sentimenteel kon hij—buiten de sfeer van het werk—wel zijn met en over kinderen.)

Als geboren bestuurder was Suurhoff niet vrij van paternalistische trekjes. Wat dat betreft paste hij uitstekend in het klimaat van de reconstructieperiode en in organisaties als de Nederlandsche Unie en de Nederlandse Volksbeweging. Een regent is hij wel genoemd, maar dan wel een regent in democratische zin: een bestuurder wie het vooral om de bestuurd en niet om zichzelf ging. 'Niet zeuren maar opschieten,' had zijn motto kunnen zijn. Niet een man met plotseling verrassende ideeën, wel een eigenzinnige persoonlijkheid die zonodig bereid was tegen de eigen achterban in te gaan bij het nemen van minder populaire maatregelen.

Kenmerkend voor Suurhoffs optreden binnen de socialistische beweging is zijn gematigdheid. Hij had een scherp oog voor wat maatschappelijk en politiek haalbaar was. Een reformist in hart en nieren. Pragmatisch ingesteld, geen wijsgeer en niet iemand die blauwdrukken voor de toekomst maakte. Zijn loopbaan in de vakbeweging was daar niet vreemd aan. Het NVV was voor de oorlog immers al sterker in de maatschappij geïntegreerd dan de SDAP. Suurhoff behoorde tot degenen die de socialisten uit hun isolement wilden halen door de basis van de partij te verbreden. Zijn verlangen naar doorbraak dateerde niet van de bezettingstijd.

Suurhoff werkte vanuit de optiek dat het in Nederland mogelijk moest zijn om diepgaande maatschappelijke hervormingen langs geleidelijke, democratische weg tot stand te brengen. Ondanks allerlei teleurstellingen bleef hij ervan overtuigd dat er genoeg aanknopingspunten waren voor een mede door de pvdA te voeren beleid, dat voldoende progressief was om belangrijke maatschappijhervormingen te dragen en tot stand te brengen, en dat daarvoor—mede door de invloed van de vakbeweging—ook bij de confessionele partijen voldoende belangstelling zou zijn. In zijn opvatting moest je, als je de samenleving wilde verbeteren, ermee beginnen die samenleving in al haar gebrekkigheid zo goed mogelijk te laten functioneren.

Na de oorlog heeft Suurhoff in de vakbeweging en in de landspolitiek op het hoogste niveau de kans gekregen om dit streven gestalte te geven. Hij is daar, woekerend met de gave van goed bestuurder, uitstekend in geslaagd. Bij de wederopbouw lag de nadruk op het overleg. Meningsverschillen werden terzijde gesteld of verdoezeld. Aan de juistheid van dit harmoniemodel heeft Suurhoff nooit getwijfeld. Het leek hem de enige mogelijkheid en—meer nog—het bleek succes te hebben. In Nederland kwam in snel tempo een ongekende welvaart tot ontwikkeling. Dat zou niet mogelijk geweest zijn zonder figuren als Suurhoff, die zich als sociaal architect ten volle heeft kunnen ontplooiën.

De voltooiing van het mede door hem ontworpen bouwwerk heeft hij mogen meemaken, evenals de eerste symptomen van verzet tegen het bestel en de mensen die dit bouwsel mogelijk

hadden gemaakt. Hoewel hij open stond voor vernieuwingen zal hij deze oppositie niet redelijk hebben gevonden. Voor de onredelijke, grillige kanten van de politiek had hij altijd al weinig begrip. De val van het kabinet-Cals heeft hem erg aangegepen. Ko Suurhoff, een van de beste ministers van na de oorlog, had ook een beter afscheid van het politieke bedrijf verdiend.

januari 1979

Bij het schrijven van dit artikel heb ik me, zoals hieronder zal blijken, gebaseerd op gedrukte bronnen: kamerstukken, tijdschriften, jaarverslagen, kranten, memoires en brochures, en op over deze periode verschenen literatuur. Daarnaast is dankbaar gebruik gemaakt van informatie die me op mijn verzoek schriftelijk en in een aantal gevallen ook mondeling werd verstrekt door personen die Suurhoff in een of meer van zijn functies van nabij hebben meegemaakt, te weten: J. A. G. Alders, J. J. A. Berger, A. A. Boersma, G. Brautigam, J. A. W. Burger, I. A. Diepenhorst, W. Drees, C. L. W. Fock, H. Gortzak, B. W. Haveman, H. J. Hofstra, H. van Hulst, M. A. M. Klompé, H. J. Kuiper, J. J. van der Lee, J. A. van der Lee-Boers, S. L. Mansholt, P. J. J. Mertens, P. Muntendam, A. W. Rengelink, J. W. Rengelink, A. A. van Rhijn, H. Roelfsema, B. Roolvink, J. A. Ruaris, I. Samkalden, J. H. Scheps, W. K. N. Schmelzer, D. U. Stikker, A. Suurhoff-Voorzanger, F. J. van Thiel, C. J. G. J. Vinkesteijn, A. Vondeling, G. E. van Walsum en C. W. I. Wttewaall van Stoetwegen.

1—*Handelingen Tweede Kamer, 1946-1947, 1365 e.v.*, C. W. I. Wttewaall van Stoetwegen, 'In memoriam J. G. Suurhoff, *De Nederlander*, 17 maart 1967.

2—G. Brautigam, 'Suurhoffs hobby is werken', *Het Vrije Volk*, 12 februari 1959.

3—Geciteerd door G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, (Assen 1961), 301.

4—*Handelingen Tweede Kamer, 1939-1940, 748.*

5—L. de Jong, *De bezetting*, (Amsterdam 1963⁵), I, 80-81, e.v., J. G. Suurhoff, 'De Nederlandsche Unie en haar betekenis voor de bevrijdingsstrijd', *Onderdrukking en Verzet. Nederland in Oorlogstijd*, (Arnhem-Amsterdam z.j.), II, 98-108.

6—*Meldungen aus den Niederlanden* 17, geciteerd door L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, ('s-Gravenhage 1972), IV, 841.

7—J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (NVB), (Deventer 1978), 16.

8—E. H. Kossmann & W. E. Krul, *De Lage Landen van 1780 tot 1970. Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam-Brussel 1977), III, 288.

9—H. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947*, (Baarn 1976), 237-238.

10—NVV-voorzitter Kupers op 5 augustus 1945, geciteerd in *Keesings Historisch Archief*, 1945-1946, 6390.

11—Kossmann, *De Lage Landen*, 298 en 302.

12—J. G. Suurhoff, 'Eindelijk', *De Vakbeweging. Kaderblad van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, 1 juni 1948.

13—Suurhoff, 'De kop ervoor!', *De vakbeweging*, 12 december 1950.

14—Suurhoff, 'Bittere teleurstelling', *De Vakbeweging*, 29 november 1949.

15—*Verslag NVV 1946-1948*, 168.

16—Suurhoff, 'Wie betaalt de brokken!', *De Vakbeweging*, 16 januari 1951.

17—Suurhoff bij het aannemen van de PBO, geciteerd in *Keesings Historisch Archief*, 1950, 8567.

18—*Handelingen Tweede Kamer*, 1951-1952, 909.

19—G. Harmsen & B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, (Nijmegen 1975), 260-261.

20—*Handelingen Tweede Kamer*, 1947-1948, 1276.

21—*Gemeentebld Amsterdam*, 1946, II, 76.

22—*Ibidem*, 341.

23—K. Vorrink, 'De kabinetsformatie', *Socialisme en democratie. Maandblad van de Partij van de Arbeid*, 1952, 510-512.

- 24—*Handelingen Tweede Kamer*, 1952-1953, 3379.
- 25—G. Puchinger, *Drees 90. Geschriften en gesprekken*, (Naarden 1976), 65-66.
- 26—'Suurhoffs hobby is werken', *Het Vrije Volk*, 12 februari 1959.
- 27—'Kenschets van een partijleider', *Elseviers Weekblad*, 18 maart 1961.
- 28—F. J. F. M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965* (Deventer 1966), 161.
- 29—Geciteerd door L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, (Amsterdam 1962), 182.
- 30—*Het Vrije Volk*, Congreskrant 6 maart 1965.
- 31—*Keesings Historisch Archief*, 1961, 247.
- 32—Suurhoff, 'Formatie en deformatie', *Socialisme en democratie*, 1963, 479-484.
- 33—Interview in *Het Vrije Volk*, 29 mei 1965.

Profiel *Jacques de Kadt*

JAN BANK, MARTIN ROS & BART TROMP

FLORIS COHEN Bibliografie

[1] *Inleiding*. 'Ik zag de gezichten van Sal Tas, Geert van Oorschot, Daan de Jager, Fie Eggink en andere goede vrienden, die blijkbaar toestemming hadden gekregen op het vliegveld te komen om me te verwelkomen. Mijn naam werd geroepen en als een van de eersten mocht ik de trap af, tot grote verbazing van mijn buurman de militair die voor genezing naar Nederland terugkeerde. «U bent blijkbaar een belangrijk persoon,» waren zijn onthutste afscheidswaarden. «Dit zijn vrienden van me,» antwoordde ik, drukte hem de hand en wenste hem geheel herstel, zwaaide mijn medepassagiers een afscheid toe, liep de trap af en naar mijn vrienden toe. Ik was in Nederland en een nieuwe periode in mijn leven begon.'

Zo eindigt het laatst verschenen deel van de herinneringen van Jacques de Kadt: *Jaren die dubbel telden, politieke herinneringen uit mijn Indische jaren* (1978). Bij uitgever G. A. van Oorschot waren daar in 1965 en in 1976 respectievelijk *Uit mijn communistentijd* en *Politieke herinneringen van een randfiguur* aan voorafgegaan. In deze boeken beschrijft de thans tweëntachtigjarige De Kadt ervaringen in de communistische partij van zijn jonge jaren en zijn afscheid van het socialisme in partijpolitieke vorm tot en met zijn ontwikkeling tot onafhankelijk publicist. In 1940 wijkt hij via Engeland uit naar Indië. Voor de politieke vrienden die hem op die gedenkwaardige dag in 1946 van Schiphol afhaalden, was de toen negenenveertigjarige Jacques de Kadt een heel belangrijk en verre van vergeten persoon. Vanuit het door hem met Sal Tas opgerichte tijdschrift *De Nieuwe Kern* ('een nieuwe kritische denkcentrale') waarschuwde en polemiseerde De Kadt vanaf 1934 onophoudelijk tegen fascisme en stalinisme. Hij publiceerde in dat kader ook twee boeken die hem alleen al recht geven op de hem onlangs in de *Haagse Post* toebedeelde bijnaam 'een Orwell uit Oss',¹ *Van Tsarisme tot Stalinisme* en *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Hij zal zich ook na 1945, als hij zich opnieuw actief in de Nederlandse politiek begeeft en buitenland-specialist

wordt van de Partij van de Arbeid, voortdurend blijven onderscheiden door een onder politici niet altijd even wijd verbreide kwaliteit: die van een zeer heldere, bondige, strijdbare schrijfstijl.

Toen De Kadt in 1946 in Schiphol uit het vliegtuig stapte, was de nieuwe periode in zijn leven overigens al begonnen. Hij had zich onder meer door scherpe artikelen in *Het Parool* ontpopt als een fel criticus van elke Nederlandse poging tot oude of nieuwe koloniale politiek. Op die radicale artikelenreeks—van een ook binnen het socialistische milieu toen ongewoon progressieve strijdvaardigheid—zette De Kadt in 1949 een kop met het boek *De Indonesische tragedie, het treurspel der gemiste kansen*. Hij is er even vechtlustig in als in het later in de bundel *Ketterse kanttekeningen* (1965) herdrukte pamflet tegen Luns, de ondergaande politieke handelsreiziger, die er naar eigen bekentenis tenminste één nacht door om de slaap is gebracht.² Tot 1963 is De Kadt actief in de Tweede Kamer; hij is dan ook bij een breder publiek bekender geworden door zijn parlementaire weekoverzichten voor de Vara. Hij geldt vóór alles als een door zijn tegenstanders in de meest vileine termen verwenste anti-Russische politieke renegaat en communistenvreter.

Aan de figuur en het werk van Jacques de Kadt zijn nooit uitvoerige essays, laat staan boeken gewijd. Als er een nieuw deel van zijn memoires verschijnt, duiken de oude vijanden weer op om hem te verwensen of de mythe over de man en zijn invloed te vergroten. En tegelijkertijd publiceren bewonderaars van De Kadts stijl, inzicht en belezenheid hun getuigenissen van respect en waardering.

In het profiel dat we van De Kadt pogen te schetsen wordt zeer beslist geen gooi gedaan naar een systematische biografie, zelfs niet naar een afgerond biografisch portret. Wij hebben, een aantal andere aspecten van zijn leven en werk samenvattende, de nadruk gelegd op de periode ná 1945 waarover nog geen deel van zijn herinneringen bestaat. Daarbij hebben we De Kadt, die zich zo zelden laat interviewen, zelf geregeld aan het woord gelaten.

Hoewel hij er ons terecht op wees dat hij op de meeste van onze vragen al lang ergens in geschrifte uitvoerig antwoord had gegeven, bleek het waardevol de directe, zeer kernachtige uitspraken te noteren van een De Kadt die ook en juist 'en pantoufles' een uiterst boeiend begeleider is over zijn eigen leven en werk.³

De Kadt woont al jaren betrekkelijk teruggetrokken in Heemstede, waar de dood van zijn vrouw, eind 1978, het isolement nog heeft vergroot. Hij leest nog veel, hij houdt de buitenlandse politieke literatuur bij en is geabonneerd op een aantal bladen die in dat verband van belang zijn.⁴ Hij publiceert, zij het minder geregeld dan in de jaren zestig en zeventig, artikelen in *Tirade*, het blad van zijn vriend en onverminderd enthousiaste uitgever Geert van Oorschot.

Men heeft De Kadt verweten dat hij omziet met wrok en genadeloos sarcasme over hen die eens zijn vrienden of bondgenoten waren. Daar kan men dan tegenover stellen dat het kritisch-ironische element nu eenmaal de motor is tot zijn nuchtere, secure stijl die soms sterk aan de *Forum*-school doet denken maar zich daarvan verijvert doordat die van De Kadt voor iedereen te lezen is en nergens speculeert op een vooronderstelde kennis of belezenheid bij de lezer. Het is wáár, dat De Kadt de aanval nodig heeft om op dreef te raken. Maar hij doseert naast zijn spot en agressie zeker zo veel cynische zelfspot, zo niet vaak méér. In het begin van *Uit mijn communistijd* trekt De Kadt al regels lang van leer tegen de onevenredigheid die er volgens hem altijd zou hebben gezeten tussen zijn kleine en eenzijdige talent en de enorme begeerten naar kennis en invloed die hem steeds hebben beheerst. Als zijn fundamentele eigenschap poneert hij gebrek aan begaafdheid. Zijn weetgierigheid en belangstelling voor politiek, literatuur en wetenschap zouden aldoor in schrijnende tegenstelling hebben gestaan tot zijn povere kunnen.

De Kadt heeft daarbij geen moeite om te getuigen van zijn geboeidheid door of respect voor prestaties van hen wier opvattingen en visies hij fundamenteel veroordeelde. Prachtig bijvoorbeeld formuleert hij over de door hem zo bestreden Troel-

stra: 'Wat Troelstra deed, zei en schreef was verkeerd. Het was noodlottig maar het was formaat.'

Er is zó vaak en zó honds op hem gescholden dat hij zich niet het recht laat ontzeggen op het scherpst van de snede terug te polemiseren. Henriëtte Roland Holst aan wie men de vreemde politieke wendingen en ommezwaaien vergaf terwijl men ze De Kadt steeds weer verweet, heet dan bij hem een geknakte zeurkous.⁵ Sam de Wolff, die De Kadt als schrijver en debater over economische onderwerpen overtrof, wordt door hem gezien als een radicale blaaskaak en kwaadaardige ijdeltuit. Sneevliet, met wie De Kadt een blauwe maandag bijna in de Trotskistische Vierde Internationale belandde, wordt een eeuwige redenaar met wie je onder vier ogen nog niet eens een normaal gesprek kon voeren. Albarda, die toen De Kadt lid was geworden van de SDAP in hem een stiekeme communistische cellenbouwer bleef zien, wordt een onzedelijke redenaar en meester in het distribueren van niets kostende retoriek. Het zijn uitschieters die de lezers ervan nú kunnen prikkelen om juist van deze mensen eens de eigen herinneringen op te slaan.

In het doorprikken van de grote, fraai voorgedragen preten-tie was De Kadt een heel vroege meester. Hij heeft Huizinga in diens pose als nieuwe historische ziener al te kijk gezet zo'n dertig jaar vóóordat W. F. Hermans, luttele jaren geleden, op precies hetzelfde thema nog vele handen op elkaar bracht van de verbaasde intellectuelen die nooit één boek van De Kadt lazen of daar uit vooringenomenheid omheen waren gelopen.

In het januari-nummer 1979 van *Tirade* leverde De Kadt overigens na veertig jaar opnieuw slag om de Gorteriaanse idee.

Voor de oorlog prikte De Kadt al door bepaalde mythologieën rond de figuur en het werk van Gorter heen, in een polemisch essay dat de onmiskenbare titel *Herman Gorter, nee en ja* droeg. Hij had daarin geen moeite Gorters grootheid als dichter te onderstrepen naast een vrijwel integrale veroordeeling van diens politieke ideeën. In het *Tirade*-artikel van 1978, een bespreking van een bij Querido onder redactie van Garnt Stuiveling verschenen verzamelbundel over Gorter, doet De Kadt een felle aanval op het over Gorter en de politiek handelende artikel van H. de Liagre Böhl.⁶ Hij vindt deze bijdrage

‘een nieuw of liever stokoud symptoom van het ultra-radicalen bidprentje dat de gelovige Gorterianen voor het stralende portret van hun alzijdige en heilige Godheid van de radencommunistische gedachte houden.’

Voor degenen die dan steeds weer komen aandragen met het geloof van Jacques de Kadt zélf, immers zoveel jaren achtereen in de meest heftige communistische termen beleden, is dan de zinsnede bestemd in *Uit mijn communistentijd*: ‘Van het verlies van een geloof kon geen sprake zijn. Want mijn geloof, voor zover ik er een had en altijd zou behouden, was nu eenmaal dat van een bevestigend scepticist en juist dat geloof had mij van de communistische geloofshabitus gered. Ik ben vandaag niet minder een opstandige dan ik het in mijn jeugd was. Mijn verzet tegen vrijwel alles wat voor respectabel, onaantastbaar, onveranderlijk, gezaghebbend enz. doorgaat, is vandaag niet minder groot, doch groter, want dieper dan het in mijn communistentijd was. Juist daarom kan ik op mijn communistentijd terug zien en waar nodig terugzien, zonder ook maar enig verraad te plegen aan het streven dat ze in mijn jeugd naar het communisme bracht: het streven naar een vrije samenleving van vrije mensen.’

[2] *Jonge jaren*. Jacques de Kadt werd geboren in Oss, op 30 juli 1897, als zoon van een bedrijfsleider in een margarinefabriek, die nog voor de Eerste Wereldoorlog verhuisde naar Haarlem, waar De Kadt zelf vervolgens het grootste deel van zijn leven heeft gewoond en gewerkt. De achtergrond van zijn milieu was kleinburgerlijk. Op de voorgrond in Oss en Noord-Brabant stond de dictatuur van de roomse kerk. Oss telde toen ongeveer vijfduizend inwoners. ‘Oss had een industrieproletariaat dat in geen enkel opzicht iets gemeen had met het proletariaat zoals dat uit die tijd meestal beschreven wordt. Die mensen waren fanatiek rooms. Ze dachten er niet aan iets anders te doen dan wat meneer pastoor zei, behalve als ze zondagmiddag naar de borrel gingen, naar de kroeg, en dan langs ons huis wandelden. In hele stoeten, lallend en tierend, echt niet een achtergrond om van te gaan geloven in het proletariaat. En helemaal niet om te geloven in het kapitalisme.’

De familie De Kadet was joods: 'Dat kwam er dan nog bij. De enige mensen met wie je om kon gaan waren de protestanten. Daar waren er evenals van de joden een handjevol van. Binnen deze kleine kring werd wel gelezen maar het was al heel vooruitstrevend wanneer men liberaal was. Er bestond geen kans om ook maar één liberaal in de gemeenteraad te krijgen, laat staan in de Kamer. In die katholieke districten van Brabant werden geen tegenkandidaten gesteld. Een kandidaat was katholiek en bij elke kandidaatstelling kwam hij in de Kamer. De katholieken konden op die manier vast rekenen op vijf en twintig zetels via Brabant en Limburg.'

Jacques' vader vond het mooiste gebed dat hij kende echter 'Het gebed van de onwetende' van Multatuli. Tot de meest vereerde personen in huis behoorde verder Aletta Jacobs: 'Het was wel een kleinburgerlijk gezin, maar als mijn vader in Amsterdam had gewoond, zou hij zeker op de Vrijzinnig Democraten hebben gestemd. Als thuis de verkiezingen werden besproken en er waren weer socialisten in Amsterdam gekozen, waren we erg blij. In een dergelijke omgeving werd ik gevormd.'

Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog, woonachtig in Haarlem, begint Jacques de Kadet snel grote politieke interesse te vertonen: 'Ik was steeds bezig met onderzoeken en bekijken. Ik wilde iets aan de weet zien te komen over de historische ontwikkeling van Europa. Want we leefden nog in het tijdperk waarin Europa het middelpunt was. De toestanden waaronder de arbeiders leefden wees ik volkomen af. Ik vond dat er iets aan moest gebeuren. Wát, vroeg ik me toen al angstig af, betekende het voor de vrijheid als die socialisten en marxisten het voor het zeggen krijgen? Zou een star stelsel zich niet gaan richten tegen vernieuwende ontwikkelingen en tegen het vrije onderzoek? Dat was voor mij van stond af aan een groot vraagstuk. Wat bij mij de doorslag heeft gegeven om een socialist te worden, was een klein essaytje van Oscar Wilde: *The Soul of Man Under Socialism*. Dat was iets wat me in elk geval zo aansprak dat ik dacht: nu moet het toch mogelijk zijn om het socialisme te aanvaarden, als het individualisme het hoofddoel blijft en als dat juist bereikt kan worden door socialisatie van

de maatschappij. Ik ben dus na veel aarzelen tot een soort socialisme gekomen dat in een aantal opzichten meer gemeen heeft met dat van de Fabians in Engeland dan met wat je in Nederland om je heen zag. Toen ik in de beweging kwam, werden alleen die mensen serieus genomen die tenminste Quack hadden gelezen, met alle kanten, personen en stelsels van het socialisme. Saks heeft daar toen terecht de spot mee gedreven.'

De partij die het ten slotte wordt, is de Communistische Partij Holland die zo heet sedert 10 november 1918. In aansluiting op de Russische revolutie en vol verwachtingen van wat er met de Duitse revolutie zou gaan gebeuren, doopte het driemanschap Wijnkoop, Ceton, Van Ravesteyn, dat in 1909 de Sociaal Democratische Partij had opgericht, die partij om in CPH. Brandpunt van de oppositie vormde de in 1907 opgerichte *De Tribune*.

Als eenentwintigjarig aspirantlid van de CPH geeft Jacques de Kadt in *Uit mijn communistentijd* een ironisch-malicieuse beschrijving van zichzelf: 'Hij was een heel magere bleke jongeman met een weinig innemend, meestal stuurs gezicht. Zijn gebit was verwaarloosd. Zijn neus was onpassend dik, grof en lang. Hij had de hinderlijke gewoonte mensen star en onafgebroken te bestaren. Hij zag er kortom uit als een slecht onderhouden kleinburger, daarbij mist hij elk talent voor conversatie. Alles bij elkaar geen aantrekkelijk en prettig exemplaar van het menselijk geslacht.'

Hij heeft een artikel naar *De Telegraaf* gestuurd—vergeefs—over hoe het precies met de Eerste Wereldoorlog in elkaar zat. Hij schreef gedichten waaronder een ode aan de latere fascist Gabriele d'Annunzio—die overigens ook enige tijd bij Lenin hoog aangeschreven stond als revolutionair vanwege zijn geslaagde raid op Fiume en het meer dan een jaar lang in stand houden van een soort radenrepubliek in die stad. Van dergelijke revolutionaire barricadenromantiek is De Kadt vervolgens meestal verre gebleven. Maar wat bracht hem er nu precies toe om lid te worden van de communistische partij?

'Dat was niet zo zeer het optreden van de communisten zelf die ik meemaakte op de politieke vergaderingen die ik bezocht waarbij ik onder meer ontdekte dat Lou de Visser veel beter

sprak dan Wijnkoop. Dat was wel die geschiedenis met Troelstra in 1918, met de gebeurtenissen rond de revolutie die plotseling in zicht heette te komen. Ik vond het een rare boel dat een partij die altijd op een heel bepaalde manier de dingen had aangepakt ineens zo revolutionair ging worden. Dat gaf me geen vertrouwen in de SDAP. Daar tegenover stond dan de wijze waarop Nederland op die zogenaamde staatsgreep van Troelstra reageerde. Alles wat niet te verteren rot en ellendig was, vertoonde zich ineens en spande plotseling de koets uit voor de koningin. Het onverteerbare werd met volle borden aan je gepresenteerd.'

Geïmponeerd en gegrepen, wordt De Kadet echter door Lenins theorie en leidinggeven, door diens idee en in praktijk brengen van de bolsjewistische partij als leidinggevende elite van het proletariaat. Aan die gegrepenheid door Lenin ging eerst nog een teleurstelling vooraf: 'Van alle boeken die ik niet meer heb, betreur ik het meeste het verloren gaan van een uitgave van een brochure van Lenin, *Staat en revolutie*, met mijn kanttekeningen daarin. Ik las en ik dacht: God, is dat het? Daar sta ik zó ver van af. Die man is gek. Dat was het enige wat ik dacht: die man is een volstreckte nar. Al die onzin over hoe staat en maatschappij bestuurd kunnen worden, via de raden, door het proletariaat, op een manier zodat elke keukenmeid het kan. Dát dacht ik, maar kort daarop las ik naast geschriften van Trotsky, die me ook troffen en goed geschreven waren, van Lenin *De linkse stroming*. Toen dacht ik: ja, dát is een groot man. Het andere was dus niets anders geweest dan enige demagogie om even in het gevele te komen bij anarchisten en anarchiserende stromingen die toen in Rusland grote invloed oefenden. En om de bolsjewiki voor zich te winnen die bang waren voor een dreigend isolement of de noodzaak om permanente terreur over de bevolking uit te oefenen. Daaronder waren naaste medewerkers van Lenin: Zinoviev, Kamenev, Stalin. Maar dat boekje over de linkse stroming als kinderziekte van communisme behoort, zoals Franz Borkenau terecht stelde, tot de klasse van wat Machiavelli schreef.'

Het tekortschieten van de overwinnaars na 1918, van de Entente-landen, speelde ook een rol in Jacques de Kadts keuze

voor de communisten: 'Wat de Entente had moeten doen na de overwinning op Duitsland, was orde op zaken stellen in de wereld en dat deed ze niet. Ze probeerde alleen maar bestaande toestanden door concessies min of meer te handhaven. Zich de vraag stellen hoe er na de overwinning verder bestuurd moest worden, was er niet bij. Die punten van Wilson bleken voor een groot deel fraseologie te vormen. En voor zover die man zelf echt iets wilde veranderen, was hij niet in staat tegen de anti-krachten in zijn land en daarbuiten op te tornen. De situatie vertoonde een grote overeenkomst met die aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. In elk geval kon ik na 1918 tot mijn spijt constateren dat er van de overwinnaars niets uitging terwijl er in Rusland iets anders opkwam, dat wil zeggen niet alleen de dwaze gedachte dat het proletariaat de wereld moest besturen. Een groep flinke, begaafde mensen leek de problemen eens anders te willen aanpakken.'

Een vergadering waarbij Wijnkoop debatteerde met anarchisten gaf de doorslag. Wat Wijnkoop en Lenin wilden, schoot volgens deze anarchisten nog hopeloos tekort. Het echte anarchisme moest nog komen. Jacques de Kadt schrok daar heel erg van: 'Na afloop van die vergadering ging ik naar Wijnkoop toe en zei: «Het is toch schandalig zulke dingen te zeggen. Je hebt tegenover die mensen volkomen gelijk. Ik kom je helpen.»'

[3] *Communistentijd*. Ze wisten niet wat ze wilden maar ze wilden het wel helemaal en radicaal: deze variant op een uitspraak van De Kadt zelf lijkt van toepassing op de jongeren en nieuwe talenten, die in 1919 lid worden van de CPH. In 1920 wordt een ledenpiek van 2431 bereikt. Maar in 1923 is het ledental al weer teruggelopen tot minder dan 1700. Wijnkoop en Van Ravesteyn krijgen met een steeds groter aantal werkzaamheden te maken. Het driemanschap van Deventer toont zich uitermate zetelvast en cumuleert de ene belangrijke functie na de andere. Buiten de vooral via het partijblad *De Tribune* verwoorde visie van dit ijsheiligentrio lijkt er binnen de CPH geen invloed denkbaar. Bij de toegetreden jongeren—A. S. de Leeuw, D. J. Struik, Jan Romein, Gerard 'Vanter' van het Reve

—schaart zich De Kadt om binnen enige jaren promotor en woordvoerder te worden van een anti-Wijnkoopoppositie. Voorts ontwikkelt zich een syndicalistische oppositie waarin de positie van het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) centraal staat. Grosso modo komt het er op neer dat een NAS-groep, waarin de invloed van Henk Sneevliet domineert, streeft naar een revolutionaire vakorganisatie, terwijl Wijnkoop en de door hem beheerste meerderheid in het CPN-bestuur voor een vakbondspolitiek zijn, waarbinnen communisten zich in de eerste plaats kunnen en zouden moeten concentreren in het NVV.⁷ Wijnkoops droom van een geheel nieuwe socialistische Partij van de Arbeid, waarin communisten en sociaal-democraten naast elkaar gaan, is een extreem uitvloeisel van deze theorie, die hem in 1925 zelfs mede buiten de CPN doet belanden. Dan heeft Jacques de Kadt de beweging inmiddels ook al verlaten na enige zeer opwindende en bewogen jaren. Zij zijn dunkt ons nog het meest overzichtelijk beschreven door De Kadt zelf in het waarschijnlijk tot nu toe meest geslaagde en fascinerende deel van zijn memoires: *Uit mijn communistentijd*. De lezer kan daaruit—en uit de studies van Van Ravesteyn en De Jonge—een beeld vormen van hoe het ongeveer is gegaan tot het CPN-congres van januari 1923 in Amsterdam, waarop De Kadt zijn grote aanval doet. Daaraan is dan al een artikel-campagne in *De Tribune* voorafgegaan, ongeveer sedert het partijcongres in Groningen, in november 1921.⁸

In 1923 wordt het dan buigen of barsten voor de revolutionaire fraseologie en het gesloten 'democratisch' centralisme van de Deventer driemannen. De Kadt verkondigt onder meer: 'Onze leiding moet het vertrouwen van de massa's kunnen winnen. Dat kan deze leiding niet. Wij bedoelen nog niet van de massa's van alle arbeiders. Maar ook van de revolutionaire arbeiders heeft deze leiding het vertrouwen niet. Honderden en honderden arbeiders staan naast ons, die bij ons behoren. Als die niet bij ons komen, moet men niet zeggen dat dit de schuld van die arbeiders is en dient men zich af te vragen of aan die partij niets ontbreekt. Waarom gevoelt men zich in onze partij niet thuis? Een van de redenen is de manier, waarop men de discipline opvat. De discipline bestaat daarin, dat als de partij een politiek

heeft vastgesteld, de leden die als één man uitvoeren. Discipline wil echter niet zeggen, dat onder dit woord iedere daad van de leiding wordt vergoelijkt. Dit is de opvatting die in onze partij heerst. Ook de discipline moet geleerd worden.'

De Kadet, die omstreeks die tijd door Wijnkoop nog 'de Lenin van het Westen' kon worden genoemd—hij slaagde er overigens slechts voor korte tijd in zich in het partijbestuur te handhaven waarin hij tegen de wil van het driemanschap gekozen was—zag de wereldrevolutie nog als een volledige, een onweerstaanbare mogelijkheid. Zelfs Rusland, dat hij tweemaal zou bezoeken in verband met de conflicten binnen de CPH, zag hij alleen van betekenis als tussenstation, waar de trein van de wereldrevolutie tijdelijk onder stoom stond, wachtend op het vertrek naar het eerste hoofdstation, Berlijn, en naar de verdere grote stations, Parijs, Londen, uiteindelijk New York—en laten we dit er maar aan toevoegen: Amsterdam.

In april 1924 treedt De Kadet uit de CPH, een maand later heeft hij met onder meer Henriëtte Roland Holst en enige honderden andere anti-Wijnkopianen uit de CPH, een nieuwe losse organisatie, de Bond van Kommunistische Strijd- en Propagandaclubs, opgericht: de ВКСР—met een K om zich goed van de C van de CPH te onderscheiden. Begin 1927 werd deze Bond—en het blad ervan, *De Kommunist*—opgeheven.

Er was door bond en blad uiteraard felle campagne gevoerd tegen de CPH en de Wijnkopianen, bovendien was vooral De Kadet er steeds scherper kritiek in gaan oefenen op de communistische praktijk in de Sovjet-Unie, waar het al zo anti-democratische bolsjewisme aan het overgaan was in een volledig totalitair stalinisme. Deze ontwikkeling in Rusland heeft ook een beslissende rol gespeeld in de strijd tussen de CPH en de oppositie van De Kadet cum suis. De aanvankelijk ook door de invloed van Zinoviev en Radek nog sterk revolutionair en internationaal gerichte Komintern of Derde Internationale, poogde de kemphanen in Holland eerst te verzoenen. Er kwam zelfs een 'Hollandsche commissie' onder leiding van Radek, die er inderdaad in slaagde de reeds geroyeerde groep—De Kadet die zich in een 'Comité voor de Derde Internationale' had verschanst, met de CPH te verzoenen. De Kadet en de zijnen zou-

den zelfs verplichte redactieruimte moeten krijgen voor hun visie in *de Tribune*.

Het bleef een zeer nominale verzoening. Ondanks een tweede bezoek van De Kadt aan Moskou behaalde Wijnkoop in 1924 een voorlopig beslissende overwinning die zeker te maken heeft gehad met de stalinistische zwenking in de Komintern. De revolutie in Duitsland was voorgoed mislukt. De buitenlandse communistische partijen dienden zo spoedig mogelijk gewillige werktuigen te worden van het Russische nationaal-communisme (van Stalin). Voor Wijnkoop kwam daarna nog een tragisch tussenspel. De opposanten, die niet meegegaan waren met De Kadt, begonnen een nieuwe actie waarbij het accent vooral lag op de vakbondspolitiek. Sneevliet en zijn NAS behaalden de overwinning; de CPH zou ongeveer de politieke partij moeten worden van het NAS, zoals de SDAP dit was van de in het NVV als vakbond georganiseerde arbeiders. De nieuwe partij-oppositie had ook nog vergeefs contact pogen op te nemen met De Kadt. Na de overwinning-Moskou laat Wijnkoop tijdelijk vallen, hij handhaaft zich dan vier jaar met een eigen lijst, 'CPH-Centraal Comité'—keert een deel van de BSKP-aanhang onder wie Henriëtte Roland Holst in de CPH terug.⁹ De periode tussen 1925 en 1930 vormt een van de meest potsierlijke schismatische tussenspelen van het Nederlandse communisme, door De Kadt zelf in zijn herinneringen satirisch en sarcastisch beschreven. De rust keert pas terug in 1930, als Wijnkoop na een schuldbelijdenis weer tot de partij terugkeert. Met Paul de Groot doet de harde stalinistische lijn zijn intrede. Daarop had Wijnkoop zich al sedert 1923, toen hij Stalin persoonlijk ontdekte, georiënteerd. Stalin was 'de onverstoorbare voortzetter en verdediger van de realistische, marxistische politiek van Lenin'. Wat daarna volgde is bekend.

De Kadt heeft zijn communistentijd beschreven op een manier die de over De Kadts ideeën streng oordelende, voormalige communist en historicus De Jonge bereid is te kenschetsen als 'het beste boek over de CPH dat tot dusver het licht heeft gezien'. We zullen ze ons vooral door dit boek blijven herinneren, deze markante revolutionaire lilliputters en vastberaden Hollandse timmerars aan de revolutionaire wereldas: Van Riel,

Reesema, Bouwman, Seegers, Louis de Visser. Ze blijven uniek ook, die twee bezoeken van De Kadet aan Moskou, waar Kominternisten, stalinisten en trotskisten zich al aangorden tot het laatste beslissende gevecht om de macht dat in 1927—precies het jaar van De Kadets ВСКР-liquidatie—zijn beslag zal krijgen. De Kadet heeft nog gelogeed in het legendarische Hotel Lux, dat tot na de oorlog het logeercentrum bleef van geëmigreerde, in ongenade gevallen of gestaliniseerde oude en nieuwe communisten uit de hele wereld.¹⁰ De Kadet is nog getuige geweest van de sensationele Schlageter-rede van de later ook door Stalin uitgeroemde Radek, die de deur zelfs even op een kier leek te willen zetten voor een samengaan tussen nationaal-bolsjewisme en nationaal-socialisme in een monsterverbond van Duitse en Russische 'have-nots' tegen de plutocratieën en democratieën in het Westen...

De aaneenschakeling van zeer kort en strak beschreven dramatische en tragikomische taferelen moet vergoeden dat De Kadet, op één mislukt avontuur met een verpleegster na, in alle drie delen memoires met geen woord rept van enig erotisch avontuur of laten we het gerust breed houden, van enig persoonlijk revier. Hij wijdt één nogal malicieuse regel aan een nachtclub en laat even een Moskouse Olga opdraven van wie men meer zou willen weten. Hij laat gevaarlijker dan politieke avonturen ergens meesmuilend over aan 'de sentimentalist en psychiaters'. Wij treden er dan ook niet in, maar toch is het jammer dat een voortreffelijke schrijver als De Kadet hier geen licht op heeft laten schijnen.

'Als u nu terugkijkt op uw communistentijd, vinden dan de conflicten waarin u verzeild raakte hun oorzaak in de stalinisering van die partij of ging het uiteindelijk om een conflict dat zich altijd zou hebben voorgedaan tussen een politiek actief intellectueel en de apparatsjiks die de partij beheersen?'

De Kadet: 'Daar blijft moeilijk een antwoord op te geven. Ik had een bepaalde visie op de Russische revolutie en dat was een visie die in de eerste periode ook werd gedeeld door mensen als Lenin en Trotsky. Communisme of socialisme in één land, in Rusland, hield ik voor onmogelijk. Er kon begonnen worden in Rusland, maar als er geen doorwerking kwam in

Duitsland kon er niets van terecht komen. Het ging mij in die eerste periode dus bovenal om de vraag: wat zal er met Duitsland gebeuren? En met Duitsland ging het mis. Waarom ging het in Duitsland mis? Men durfde daar geen antwoord op te geven want de Russen, die er voor verantwoordelijk waren, genoten enorm veel krediet. Er was een niet geringe eerbied voor de Russische leiders. Lenin had immers aangetoond te begrijpen wat politiek was. Men moest nu eenmaal ook tot de juiste wendingen en draaiingen in staat zijn. Trotsky had dit alles zo prachtig geformuleerd. We hadden die meesterlijk geschreven brochure van Lenin tegen Kautsky gelezen. Totdat je merkte dat alles toch mis liep. Hoe zat het nu in elkaar? We gingen proberen meer van het marxisme te begrijpen om ons daardoor beter in de problemen te kunnen oriënteren. De gang van zaken binnen de communistische partijen, ook in Duitsland, maakte dat ik ten slotte in alle opzichten kritisch werd. Dat viel samen met de gebeurtenissen in de Nederlandse partij, die op zichzelf nauwelijks nog de moeite van het bespreken waard zijn. Ik kreeg vooral behoefte regelmatig mijn geheel eigen mening te kunnen geven. Dat was de kernoorzaak van mijn botsing met de partijleiding. Ik ben naar Rusland gegaan om toch nog enige concessies in onze richting te krijgen, maar de leiding van de partij liet zich ook daaraan niets gelegen liggen. In Rusland speelde inmiddels volop de problematiek van Lenins opvolging. Trotsky begon allerlei dingen te schrijven waarmee ik het wel eens was. Hij was aan de ene kant linkser dan de anderen en tevens scheen hij meer democratie binnen de partij te willen brengen. Om toch maar als de leninist bij uitstek te kunnen blijven gelden, heeft hij aanvankelijk echter allerlei mensen die hem wilden steunen de laan uitgestuurd of de grond in getrapt zoals Boris Souvarine en Max Eastman.'

In 1933 heeft De Kadt nog tweemaal met de verbannen Trotsky contact gehad, eenmaal in Parijs, op oudejaarsavond. In de bundel *Beweringen en bewijzen* heeft hij deze contacten in het deel 'Rondom Trotzky' beschreven. Trotsky was toen bezig de diverse revolutionaire-communistische en Trotsky-gezinde partijsplinters buiten Rusland te verenigen tot wat ten slotte een Vierde-betrekkelijk machteloos gebleven-Internationa-

tionale zou worden. De Kadts vertegenwoordigde de OSP. Namens de RSP was Sneevliet present; hij had na een nieuw NAS-debâcle in de CPH voorgoed met deze partij gebroken en hij zou na 1934 de resten van de OSP verenigen in de RSAP. Voor De Kadts ging Trotsky in elk geval af als een in niet geringe mate zélf nog aan totalitair en autoritair denken overgeleverde oude bolsjewiek.

De Kadts: 'Van Trotsky was voor wat betreft een democratiseringsproces niets te verwachten. Hij is op het allerlaatst heel voorzichtig tot enkele uitspraken in die richting gekomen maar hij vond bij voorbeeld dat je onder bepaalde omstandigheden de zijde van Stalin-Rusland moest blijven kiezen, in geval van grote conflicten. Ik behoor niet tot degenen wier waardering voor Trotsky toegenomen is naarmate zij hem langer bestudeerd hebben. Ik vind trouwens ook zijn boek over de Russische revolutie geen meesterstuk, integendeel. Het is geen boek waaruit je de werkelijke politieke geschiedenis leert kennen. Hij heeft het allemaal beschreven met een kijk op de bolsjewistische partij als de essentiël betere, in alles gelijk hebbende partij. Hij is voor mij nooit tot iets beters gekomen dan toen hij in 1903 kritiek oefende op Lenin. Hij concludeerde toen, dat diens lijn en program uit zouden monden in de dictatuur van een kleine groep over de partij. Dat waren gezonde uitingen. Maar die heeft hij losgelaten en hij is nooit meer tot iets beters gekomen.'

De periode na De Kadts breuk met de CPH-leiding is er een geweest waarin op zijn zachtst gezegd niet altijd een duidelijk, doelbewust patroon valt terug te vinden.

De Kadts: 'Ik kritiseerde het ene ogenblik van links en het andere ogenblik van rechts. Ik was geen navolgenswaardig voorbeeld voor mensen die een partij ergens naar toe willen brengen. Maar het is de vraag of dit er onder de tegenwoordige omstandigheden allemaal nog veel toe doet. Men zal van mij zeker niet hoeven zeggen: we moeten het doen zoals De Kadts het gedaan heeft. Die man heeft wel eens verstandige dingen gezegd—zelfs vrij veel—maar dat neemt niet weg dat hij bepaald niet iemand is wiens weg navolging verdient. Als men mijn hele politieke leven overziet, valt daar veel van te zeggen, maar niet

dat het geslaagd is. Ik sta nu vrijwel geïsoleerd. Maar dat sluit niet uit dat degene die het onafhankelijk bekijkt, uit mijn leven toch wel wat kan leren.'

[4] *OSP en Jordaanoproer*. De tijdelijk partijloze Jacques de Kadt kijkt ook nog heel even naar het anarchisme. Maar het vlegel-anarchisme van iemand als Henk Eikeboom en diens revolutionaire fraseologie kunnen hem niet bekoren. Ook het machteloze, beschaafde anarchisme van Kees Boeke, beoefend in het broederschapshuis, wijst hij van de hand. Het socialisme kan De Kadt, die dan al enige jaren als ambtenaar bij de PTT in Haarlem werkzaam is, niet loslaten. Hij begint intenser contacten te onderhouden met SDAP-ers. Kort na het partijcongres van 1928 meldt hij zich aan als lid. Hij wordt vrijwel ogenblikkelijk derde redacteur van het blad van de nieuwe oppositie binnen de SDAP: *De Socialist*, dat naar een oplage van vijfduizend exemplaren weet te reiken. Twee stuwende figuren in *De Socialist* en achter de oppositie zijn P. J. Schmidt en Edo Fimmen. Schmidt had in Engeland de invloed ondergaan van de ten opzichte van Labour nogal wat linkser opgestelde Independent Labour Party. In 1925 publiceerde hij de brochure *Een Arbeiderspartij voor Holland*, waarin hij zich stelde achter de sterk syndicalistisch georiënteerde hervormingsideeën van Roel Stenhuis, de toenmalige voorzitter van het NVV.

In deze nieuwe politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie in de jaren twintig—die misschien niet geheel toevallig vrijwel samenvalt met schisma en broederstrijd binnen de CPH en het NAS—mikken Schmidt en Fimmen nadrukkelijk op een ruk naar links.¹¹ Schmidt is bijvoorbeeld zeer actief in de 'Liga tegen imperialisme en koloniale overheersing', die geleid wordt door de communist Willy Münzenberg, trouwens een persoonlijke vriend van Fimmen. Schmidt en Fimmen zijn voorts redacteurs van *Eenheid*, een in 1926 opgericht blad waarin zowel georganiseerde als ongeorganiseerde socialist en communisten publiceren. In zijn herinneringen stelt De Kadt het voor alsof hij zich van stond af aan van de 'stoele-wiki'-mentaliteit¹² van de nieuwe oppositie heeft gedistancieerd. Het is wáár: hij heeft al heel vroeg in *De Socialist* arti-

kelen gepubliceerd tegen verder vertrouwen op of sympathie voor het Sovjet-communisme. Op zijn pertinente breuk met Moskou is De Kadet nooit meer teruggekomen.

Maar het is even duidelijk dat hij door zijn felle optreden en polemische stijl het 'in vele talen welsprekende warhoofd' Schmidt wel degelijk heeft gesteund in de richting van een nieuwe polarisatie die tot de oprichting van de O(nafhankelijk) S(ocialistische) P(artij) leidde. Hij kon het namelijk volledig eens zijn met enige praktische kernpunten in het program van de nieuwe bezwaarden. In de eerste plaats was daar de onder nogal wat jongere SDAP'ers groeiende onvrede met het SDAP-streven naar een realistische politiek—dat wil zeggen de bereidheid om een coalitie aan te gaan met vrijzinnig democraten en rooms-katholieken. De SDAP moest volgens hem de RKSP bestrijden en verslaan, en geen pogingen doen deze middels samenwerking van binnenuit te democratiseren. In de tweede plaats diende het eigen program radicaler te zijn, een scherp socialisatieprogram. Opmerkelijk is overigens dat binnen dat kader door De Kadet al de elite-basis binnen de partijleiding wordt gepropageerd die tijdens de Nieuwe Kern-periode in de jaren dertig het scharnier voor zijn laatste intellectueel-socialistische overtuiging zal worden: 'Niet of een bepaalde eisch door de groote massa direct als juist wordt aan gevoeld, of die massa van oordeel is, dat die eisch noodig en voor verwezenlijking vatbaar is, niet dat is het laatste woord voor ons verkiezingsprogram, maar of die zoo wortelt in de bestaande maatschappelijke toestanden, dat ze reeds in de proletarische voorhoede, de partij, tot bewustzijn gekomen is en dat de partij er dus in slagen kan een dergelijke eisch ook in het bewustzijn en den wil der massa tot leven te brengen, dat moet de socialistische kern nagaan. Politieke leiding geven dat is vooruitzien, verder zien dan de groote massa der politiek onverschilligen. Is men daartoe niet in staat, dan is men voorbestemd om steeds achter de gebeurtenissen aan te loopen.' Het derde knelpunt voor de oppositie is de koloniale kwestie, toch altijd al een wat ondergeschoven onderwerp binnen de SDAP. Aan Indonesië, zo werd toen al door de opposanten nadrukkelijk geformuleerd, moest zonder enig voorbehoud de onafhankelijkheid

worden verleend. Op het Koloniaal Congres van de SDAP in 1930 werd in hoge mate aan de eisen van de oppositie tegemoetgekomen, al werd de eis tot *onmiddellijke* onafhankelijkheid van de hand gewezen.

In een aantal artikelen in *De Socialist* verwoordt De Kadt mede deze programpunten van de oppositie. Zonder zijn afbakening tegen het bolsjewisme op te geven—het is dan ook curieus dat Albarda hem van communistische cellenbouw verdenkt—bepleit De Kadt een revolutionaire volksbeweging tegen de regeringspolitiek. Hij is zich inmiddels ook uitvoerig gaan bezig houden met de zich in aansluiting op de economische crisis van 1929 en volgende jaren binnen de marxistische theorie ontwikkelende nieuwe opvattingen over de ‘crisis in permanentie’. Aan deze theorie zijn onder meer de namen verbonden van de door De Kadt hogelijk bewonderde Hilferding en ook die van Rosa Luxemburg, al zijn onder anderen volgens Sam de Wolff haar genuanceerde ideeën in deze door De Kadt cum suis sterk vergroefd en vereenvoudigd.¹³ De Kadt ontwaart in de crisis abnormale trekken die wijzen op de ondergangperiode voor het kapitalisme: ‘Wij links-socialisten zullen in de naaste toekomst voor beslissingen worden gesteld, die genomen moeten worden in de scherpste klassenstrijd.’

De op zich zelf eveneens zeer radicaal ingestelde Sam de Wolff, die, zij het heel kort, zelfs met de SDP-afscheiding onder Wijnkoop was meegegaan, verdedigt dan al de theorie van de ‘grote en de lange golfbeweging’.¹⁴ De crisis zal volgens hem weer gevolgd worden door een opgaande lijn van het kapitalisme. De Kadt acht hem een reformistische econoom, maar de kritiek op de economische theorie van de opposanten door mensen als De Wolff speelt wel een belangrijke rol in het beperkt houden van die oppositie tot een minderheid.¹⁵

De Kadt heeft er trouwens in zijn herinneringen geen moeite mee de tenslotte toen mede door hem zelf verkondigde opvattingen als quasi-revolutionaire formuleringen te brandmerken. Ze voerden in 1932 wel tot de door De Wolff als ‘klucht’ gekenmerkte afscheiding van de OSP.¹⁶ Schmidts toetreden tot het SDAP-bestuur in 1930 was slechts een schijnverzoening geweest, evenals het omzetten van *De Socialist* in de schijnbaar minder

radicaal klinkende *Sociaal-Democraat*. De felle campagne van de oppositie in het nieuwe blad *De Fakkel* is oorzaak van de veroordeling van de *Fakkel*-redactie op het partijcongres van Haarlem, in 1932. Met de brochure *Actie of scheuring* nemen De Kadt en Schmidt—samen met de in de scheuring meegaande oude rot Franc van der Goes—afscheid van de SDAP. Tegelijk verschijnt de programmatische brochure *De wereldcrisis en de socialistische strijd, een beslissende periode*.

Binnen enkele weken telt de OSP zeventuizend leden. Er is vooral onder jongeren een enorm enthousiasme. Sal Santen herinnert zich: 'Overal hingen onze biljetten.¹⁷ Wij zouden minstens tien zetels krijgen in de Kamer, nou ja, misschien acht, de eerste keer dat wij deelnamen aan de verkiezingen. Wie geloofde er nog in de SDAP? Iedereen kon zien dat het reformisme had gefaald.' Sal Tas wordt in die dagen een groot bewonderaar van De Kadt, voor hem de centrale figuur in de OSP: 'Het gevoel waarmee ik de stichting van de OSP beleefde, kan ik alleen vergelijken met dat van een eerste liefde. Terwijl Schmidt iets van de propaganda-artiest, maar ook van de bohémien had, die zijn levensvreugde niets te kort wilde doen, had De Kadt voor zich zelf een bijna puriteinse levensopvatting die hem aanzette tot gestage vervulling van zijn taak. Hij bezat een veel grotere kennis dan Schmidt, maar hij bezat ook nog iets anders: een onafhankelijkheid van geest die hem behoedde voor het napraten van dogma's. Zelfs als hij conventionele denkschema's gebruikte, transformeerde hij die, eenvoudig door zich zelf te zijn. Hij gold in onze kringen als de geleerde, een indruk die nog werd versterkt door de starende uitdrukking die zijn enigszins bolle ogen kregen als hij sprak. Maar die indruk was in zekere zin misleidend. Want deze man was verre van wereldvreemd. Hij had een sterke inslag van realisme en het «gezond verstand» dat zijn theoretische beschouwingen infiltreerde, gaf aan zijn «marxistische» artikelen een souplesse die de lezer vandaag, na vijfendertig jaar, misschien ontgaat. Maar voor ons waren het lichtsignalen op een weg van intellectuele bevrijding, een weg die ten slotte voor De Kadt zelf (en ook voor anderen en in ieder geval voor mij) uitliep op een breuk met het marxisme. Ik heb De Kadt nooit een goed spreker ge-

vonden. Maar hij had iets dat daartegen ruimschoots opwoog: hij had een indrukwekkende voordracht. Ik weet niet of hij boeide, want dat houdt een esthetische notie in, maar hij hield zijn gehoor vast en liet een indruk achter die niet vervloog.'

Deze osp-periode is De Kadts laatste grote gooi geweest naar een politieke toppositie als radicaal partijleider. Hij noemt zich nog steeds marxist en slikt nog dat Schmidt de Sovjet-Unie de machtigste bondgenoot van de arbeidersklasse noemt. Onder druk van De Kadt wordt echter 'dictatuur van het proletariaat' gewijzigd in 'dictatuur van de socialisten'. Wat Sal Tas schrijft is ongetwijfeld waar: voor De Kadt en een aantal anderen vormde de osp-beproeving de laatste etappe naar een nieuwe linkse onafhankelijkheid. Maar in die dagen hebben redevoeringen en artikelen, zoals De Kadt ze hield en schreef, toch in de eerste plaats een radicaliserend effect gehad. Er vond ook daarom tijdelijk rond de osp een concentratie plaats van niet veel later—in een bijdrage aan *De Fakkel*, in augustus 1934—door De Kadt hevig gehekeld ultra-revolutionairen en lomp-proletariaat. Gorterianen en raden-communisten meldden zich, werkelozen en trotskisten, en voor een blauwe maandag zelfs Saks en Stenhuis.¹⁸ Buiten bezwaar van de schatkist gaat De Kadt met verlof bij de ptt—hij zal nooit meer in enig vast dienstverband treden—en wordt hoofdredacteur van *De Fakkel* en secretaris van de osp.

De verkiezingen worden echter een fiasco: de osp behaalt 27 000 stemmen—geen enkele zetel—en de sdap nog altijd 800 000. Toenaderingspogingen tussen de osp en de R(evolutionair S(ocialistische) P(artij) van Henk Sneevliet—waarin zowel nas- als trotskistische tendenzen en invloeden domineerden—hadden onder meer geleid tot samenwerking in het Comité tegen oorlog en fascisme en, na een conflict daarin, tot het Comité van Verweer tegen Reactie, Fascisme en Oorlog. Binnen de osp is De Kadt overigens een fel tegenstander van samengaan of fusie, wat ook samenhangt met zijn wantrouwen en antipathie tegenover Sneevliet als persoon. Barricadenromantiek en revolverspel begannen echter, vooral na de verkiezingsnederlaag die alle parlementair-democratische aspiraties had vernietigd, de overhand te krijgen in de osp, vooral bij Schmidt.

De crisis duurt voort, het aantal werkelozen neemt toe. Al vóór het over de toekomst van de OSP beslissende Jordaanoproer van 1934 is De Kadt begonnen in zijn artikelen tegen de revolutionaire illusie en frase in te schrijven. Hij blijft echter in alle opzichten solidair en knapt onder meer drie maanden celstraf op voor een manifest dat door de OSP was gepubliceerd als protesterende reactie op de gebeurtenissen tijdens en na de miterij op De Zeven Provinciën. De frase daarin die tot de feitelijke veroordeling leidde, was niet eens van De Kadt. Hij benutte de drie maanden gevangenis tot het schrijven van *Van Tsarisme tot Stalinisme* dat pas in 1935 in België zou uitkomen en een zeker voor die tijd en bij gebrek aan thans wél beschikbare informatie opzienbarende afrekening was met het Sovjetcommunisme, waarin Schmidt en de zijnen toen nog half en half geloofden of hun hoop op vestigden.

‘De strijd in de Jordaan begon als een primitief oproer, dat volkomen spontaan uitbrak. Er was geen organisatie, het verzet was sterk wijkgebonden, er waren geen eisen en er was geen programma.’ Zo luidt de eerste zin van een conclusie over het Jordaan-oproer van J. H. M. Bakker en E. Nijhof, in een artikel in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, dat de mythe over de rol van Jacques de Kadt echter niet slaakt maar in stand houdt. Onder pseudoniem J. Rebel heeft Jan Mens, vurig OSP’er destijds, boeiend beschreven wat voor een sfeer er in de Jordaan en onder de werkelozen heerste en wat voor een woede en verontwaardiging werden gewekt door de regeringsmaatregelen die onder meer verlaging van de werkelozensteun inhielden.¹⁹ Die gevoelens van woede en opstandigheid speelden bovendien niet alléén in de Jordaan. Minder bekend is dat het ook in Amsterdam-Noord en enkele andere volkswijken in Amsterdam tot rellen en gewelddadigheid kwam, evenals in de Rotterdamse buurt Crooswijk, waar één dode viel bij optreden van de politie. In Amsterdam, waar toen vijftigduizend werkelozen woonden, spitste de revolutionaire weerstand zich uiteraard het meeste toe.

In de ontketende actie tegen de steunverlaging speelde de OSP pas vrij laat een rol. De snelste aansluiting bij het Jordaanoproer von de CPN, die van de situatie kennelijk gebruik wens-

te te maken om de invloed van OSP en Sneevliets RSP te overvleugelen. In *De Tribune* dook in de allervroegste fase al de meest dramatische barricaden-romantiek op, onder meer in de suggestie over een aanstaand 'Sovjet-Holland'. Rudolf de Jong heeft, in een reactie op het artikel van Bakker-Nijhof, terecht opgemerkt dat de weldra in veel gematigder termen opererende CPH en *Tribune* eerder van vaandelvlucht verdacht konden worden dan de OSP, die pas twee dagen vóór het verzet (zes doden en tientallen gewonden) gebroken was,—op acht juli—met een artikel in *De Fakkels* van solidaire en actieve stellingname blijkt gaf.

Vast staat dat De Kadt—en Tas—zich tegen revolutionaire verwachtingen keerden, terwijl Schmidt de revolutie al zag aankomen en een letterlijk bizar revolverspel begon.

In de voornaamste bronnen die we thans over het Jordaanooproer bezitten—de herinneringen van De Kadt en Tas, en een brochure van Sneevliet—en in het voornoemde artikel van Bakker en Nijhof bestaat verre van eensgezindheid over de preciese aard van het conflict van De Kadt en Tas met de overige OSP-top.²⁰ Mogelijk dat Menno Eekman en Tony Jansen, die een dissertatie over de OSP-historie voorbereiden (en commentaren op De Kadt leverden in *Vrij Nederland* en het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*) definitiever uitsluitsel zullen geven. Een feit is, dat De Kadt al op 13 juli 1934 in *De Fakkels* een artikel publiceerde 'Wie zijn de opruiers?', waarin hij het putchisme veroordeelt en uitzicht biedt op een nieuw OSP-begin. Bakker en Nijhof stellen het voor alsof De Kadt en Tas eerst vluchtten—nadat er arrestatiebevelen tegen hen waren uitgevaardigd door een paniekerig gezag dat ook de pers van *De Tribune* tijdelijk verzegelde—en terugkeerden toen zij vernamen dat Piet Schmidt was gearresteerd. Dit lijkt zeer onwaarschijnlijk en klopt geenszins met de verslagen van De Kadt en Tas. Waarschijnlijker is dat de arrestatiebevelen pas kwamen nadat De Kadt en Tas zich bereid hadden verklaard hun actie tegen de partijlijn op te schorten omdat Schmidt was gearresteerd. De brochure *Politiek of romantiek?*, die de Kadt en Tas samen met Henk de Boer publiceerden, leidde overigens vóór het uitwijken van De Kadt en Tas naar België al tot een

beslissend conflict en hun uitstoting uit de osp. In elk geval blijkt uit alle versies over de follow-up, dat De Kadet en Tas al voor en tijdens het oproer tégen de barricadenromantiek waarschuwden en schreven, en dat zij niettemin solidair wensten te blijven toen Schmidt was gearresteerd. De Kadet voelde er echter niets voor zich zelf opnieuw te laten arresteren. Met Tas week hij uit naar België. Enige maanden later keerde Tas terug, weer later, na verblijf in Brussel en Parijs, ook De Kadet. Zij richtten in Antwerpen het tijdschrift *De Nieuwe Kern* op dat nooit meer dan tweehonderd abonnees haalde, maar toch zoveel invloed uitstraalde dat Du Perron op een gegeven moment geïnteresseerd raakte om samen met De Kadet en Tas—de laatste heeft over Du Perron een boekje geschreven—een nieuw blad op te richten.²¹ Schmidt verliet weldra ook de osp, die in zijn resten door de rsp werd opgeslokt. Voor De Kadet waren revolutie en marxisme voorgoed voorbij.

[5] *De Nieuwe Kern*. 'In feite,' schrijft De Kadet is het tweede doel van zijn herinneringen, 'had ik doodgewoon geen zin om nog langer aan de kinderachtigheden van het milieu waarin ik vertoefd had, mee te doen, vooral niet omdat die kinderachtigheden zich zelf als revolutionaire krachten aandienden. Ik begreep dat alleen een inzicht in de grote politieke krachten die in de wereld werkten de moeite waard was. Dat inzicht was nodig als er ooit een politieke beweging zou kunnen ontstaan die met economische crisis, fascisme en wereldoorlog zou kunnen klaarkomen op een wijze die kansen bood voor een goed georganiseerde wereld van vrijheid. Dat het mij voorlopig onmogelijk was hieraan mee te werken in het Nederlandse milieu, was me na de treurige debâcle van de osp duidelijk. Mijn tijd verknoeien met de nonsens van een rechtszaak wilde ik niet, omdat die zaak verbonden was met een verleden waarmee ik reeds gebroken had. Ik wilde aan het werk beginnen waarmee ik reeds in de gevangenis een begin had gemaakt door mijn «critische geschiedenis van de Russische revolutie». Studeren en de resultaten van die kritische studie bekend maken.'

De laatste zes jaar voor de oorlog vormen de periode van De Kadets meest originele intellectuele prestaties, en dat terwijl

het materieel zijn moeilijkste jaren zijn. Bij de PTT was hij ont-slagen. Voor een studie aan de universiteit was het te laat. Hij gold als een verdachte partijloze: rechts wantrouwde hem als voormalige bolsjewiek en in de linkse kringen, waar men nog twintig jaar van de destalinisering verwijderd was, gold hij, zo-als *L'Humanité* schreef, als iemand die een preventieve oorlog tegen de Sovjet-Unie predikte. De NSB kon in ons land weldra te voorschijn komen met 'de jood J. de Kadt die een oorlog tegen Hitler propageerde'. De NSB sloeg inderdaad de spijker op de kop van De Kadts illusieloze en toch zo stimulerende be-toog in het boek dat nog altijd klassiek is: *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*.

De Kadt had het boek eigenlijk 'Het fascistische tussenspel' of 'Het fascistische intermezzo' willen noemen, daarmee zijn overtuiging inbouwend dat het fascisme onherroepelijk versla-gen zou worden. De Kadt en zijn onvermoeibare propagandist in de uitgeverij, Geert van Oorschot, hebben enige moeite om Querido over te halen het boek uit te geven. In zijn herinne-ringen suggereert De Kadt dat de wat edelcommunistiche op-vattingen van directrice Alice van Nahuys hierbij een rol speel-den. De Kadt veroordeelde in zijn boek immers het totalitaris-me in zijn geheel, dus niet alleen het kazernistische nationaal-socialisme, maar ook het Russische communisme. Ook het feit dat de boeken van De Kadt nu eenmaal zeer moeilijk verkochten, zal van invloed zijn geweest. *Van Tsarisme tot Stalinisme* werd nauwelijks besproken en, ook door de verspreiding vanuit Bel-gië, execrabel slecht verkocht. Met het fascismeboek trof De Kadt het ook nog, dat vrijwel tegelijk het boek van Rausch-ning—in Ter Braaks sterk bewerkende vertaling—over *De ni-hilistische revolutie* verscheen. Deze titel trok vooral door een forse perscampagne én door de achtergrond van de auteur—voormalige nazi en ingewijde in Hitlerkringen—veel sterker de aandacht dan De Kadts uitermate intelligente en spitse diepte-doorlichting van het fascisme in vrijwel al zijn facetten.

De Kadt ontmaskerde het fascisme als het optreden van een schijn-élite, die op gevaarlijke en vooral het socialisme provo-cerende wijze gerechtvaardigde protesten verbond met versle-ten ideeën, bekrompen, onjuiste opvattingen en primitieve oer-

driften.²² De Kadt onderschatte de nieuwe schijn-elite in Duitsland en Italië niet—zoals vóór 1939 zovelen deden—in haar vermogen om een massabeweging te ontketenen en om niet alleen direct belanghebbenden maar ook intellectuelen, idealisten en arbeiders met een groot tekort aan kennis en kritische zin te bezielen en aan zich te binden. Het fascisme dat De Kadt signaleerde, was verslagen, maar zou in nieuwe 'socialistische' of 'revolutionaire' vermommingen opnieuw kunnen opstaan: dáárom was het zo'n gebaar van Van Oorschot het boek in zijn eigen uitgeverij direct na de oorlog, in 1946, te herdrukken. Want ze blijven zowel historisch als van een ongehoorde actualiteit, de thema's in dit boek en die machtige slotregels: 'Het fascisme kan alleen dan definitief overwonnen worden als we een wereld weten te maken, die bewoonbaar is, zowel voor de massa als voor de elite, een wereld die niet autoritair, collectivistisch en totalitair is, maar die de krachten van haar culturele dynamiek onophoudelijk toegevoerd krijgt uit een sterke en stevige ondergrond, welke tegelijkertijd *sociaal* en *liberaal* en dus in volle omvang cultureel, economisch en politiek «democratisch» is. In de richting van zo'n democratie ligt de toekomst van de Westerse beschaving, de toekomst van alle volgende en naar wij hopen, hogere beschavingen. Voor de toekomst moet men werken: nu, in het aangezicht van het fascistische gevaar, en later, als het fascisme zal zijn vernietigd. En als dat geschiedt dan heeft het fascisme de historische functie gehad ons door lijden en bezinning rijp te maken voor deze grootse toekomst.'

Bij Querido blijven vlak voor de oorlog ook de plannen stagneren tot het nieuwe tijdschrift, waarop De Kadt en Du Perron zich bezonnen. De Kadt was in contact gekomen met Du Perron, toen deze werkte aan een vertaling van Souvarine's boek over Stalin.²³ De Kadts artikelen—en niet alleen die van hem—in *De Nieuwe Kern* genoten toen al een zekere reputatie. De autodidact De Kadt, door Jan Romein eens smalend 'het glimwurmje op een Haarlems postkantoor' genoemd, ontwikkelde zich tot voorbeeldig essayist over cultuur, sociologie, literatuur. Al in 1945 verscheen uit De Kadts *Nieuwe Kern*-artikelen een door Max Nord bezorgde bloemlezing in de Astra Ni-

grareeks onder de titel *De oude intellectuelen en de politiek*. Vlak na de oorlog bracht Van Oorschot twee dikke bundels met essays, waarin De Kadt zich als essayist van formaat—óók over wat hij, zonder nog van enig socialistisch dogma uit te gaan, als ‘functionele democratie’ beschouwde—presenteerde: *Verkeerde voorkeur* en *Verdediging van het Westen*.

Tot zijn verkeerde voorkeuren behoorde ook de kritische belangstelling voor Georges Sorel, een in 1922 gestorven neo-marxist die zowel Lenin als Mussolini beïnvloed heet te hebben in zijn theorieën over het geweld, de algemene werkstaking, de intellectuelen, het arbeiderisme, de socialistische taktiek en de producentenmoraal. Sorel was een vijand van de democratie omdat hij de democratie een gevaar achtte voor wat hij het hoogste van alles stelde: de vrijheid. In een monografie, die fonkelt van soepel verwerkte eruditie en waarvan de stijl ademt dat de auteur zijn onderwerp volledig overziet, rekent De Kadt af met de gevaarlijke, demagogische, mythen kwekende kanten in het werk van Sorel. Daarnaast schetst hij de constructieve, stimulerende, inzicht biedende aspecten en de invloedrijke leer-school die men er nog in kan vinden voor het socialisme. Want voor De Kadt heeft Sorel óók afgerekend met de marxistische mythologie en zou Sorel op grond van zijn werk, zo hij het fascisme ooit had gekend, tot de ergste tegenstanders ervan hebben behoord.

De Kadt werd ook geboeid door de wijze waarop de vrijblijvende intellectueel Sorel speelde met de consequente uitwerking van de meest tegengestelde redeneringen. Sorel heeft een pleidooi voor Lenin als een soort nieuwe, de Russische maatschappij moderniserende Peter de Grote op zijn naam staan en hij heeft tevens nauwe betrekkingen onderhouden met de ultrarechtse Action Française. Hij heeft de meest dodelijke vertogen gehouden tegen het optreden en de invloed van intellectuelen in de politiek en tevens stond hij in de Dreyfus-affaire op uiterst vechtlustige wijze aan de zijde van de Dreyfusards, in wier optreden hij een revolutie zag. Het leven van deze man en de geschiedenis van zijn invloed vormen een roman op zich.

De Kadt: ‘Het is allemaal erg mooi wat Sorel gezegd heeft, maar het deugde niet. Dat deugde absoluut niet. Maar ik vond

hem helemaal een interessante figuur omdat hij, welke onzin hij ook beweerde, altijd zoveel wist aan te slepen om zijn beweringen kracht te geven dat je er steeds iets uit kon leren. Dat is voor mij de eigenlijke bekoring van Sorel geweest: hoe zo'n man dat allemaal klaarspeelde.²⁴

Zelf heeft De Kadt sedert zijn afscheid van de osp consequent vastgehouden aan een 'intellectuelen-socialisme' zoals hij dat in een *Nieuwe Kern*-artikel uit 1935 verdedigde: een socialisme 'dat als kern van zijn program heeft een maatschappij waarin niets de ontplooiing van het intellect, van de cultuur belemmert.' Tas steunde De Kadt in deze opvattingen, onder meer in het óók obscuur gebleven boek *Intellect en macht*. Veel invloed ondergingen beiden toen van Hendrik de Man.

Het is bijzonder treurig dat de inval van de Duitsers in 1940 niet alleen een einde maakte aan alle plannen van De Kadt en Du Perron voor een nieuw cultureel tijdschrift, maar ook een vernietigend vonnis velde over enige ongepubliceerde manuscripten van De Kadt onder meer biografieën van De Man en Henriëtte Roland Holst. In mei 1940 begint voor De Kadt, én de ouders en broers die hem jarenlang, ook tijdens zijn verblijf in Parijs en België, zo respectabel hebben gesteund, een periode van vijf jaar die afschuwelijk leed en ontberingen met zich zal brengen.

[6] *Indonesië*. Na een wonderbaarlijke ontsnapping uit Nederland in mei 1940 en zijn vergeefse pogingen om zich in Londen nuttig te maken voor de oorlogsinspanning vertrekt Jacques de Kadt in de zomer van 1940 met zijn ouders en zijn twee broers naar Nederlandsch Oost-Indië. Vlak na zijn aankomst daar wordt hij gearresteerd als potentiële communistische of toch zeker trotskistische woelmaker. Protesten uit progressieve kring leiden tot zijn vrijlating. Maar zijn toelating in Indië blijft voorwaardelijk: De Kadt zou zich moeten onthouden van medewerking aan de nationalistische beweging en niets mogen publiceren op het gebied van de binnenlandse politiek. Hij voorziet nu in zijn onderhoud als politiek en cultureel commentator van verschillende bladen op Java en hij beweegt zich in progressieve intellectuele kringen. De journalistiek levert

hem onder meer de vriendschap op van Koch en J. H. W. Veenstra. Hij publiceert ook in *Kritiek en Opbouw*.

In *Jaren die dubbel telden*, misschien het minst spectaculaire maar zeker niet minder boeiend geschreven derde deel van zijn herinneringen, portretteert De Kadt het kleine wereldje van intellectuelen waarin hij verkeert met kennelijk genoeg. Hij schrijft over de auteur Soewarsih, over Willem Walraven, over Japie de Haas—de latere voorzitter van het Medisch Comité Nederland-Vietnam—en over Wim Wertheim. De Kadt schrijft over dit laatste tweetal, naderhand door hem zo verafschuwd als de ergste 'fellow-travellers', met onverwachte mildheid. Zeker Wertheim heeft op dat moment ondanks zijn anti-kolonialistische instelling nog weinig op met de nationalistische beweging. De mildheid die De Kadt aan de dag legt voor Wertheim en De Haas contrasteert met het vernietigende beeld dat hij van Jan Greshoff tekent als iemand die dacht een onafhankelijke positie te kunnen innemen door zijn ogen te sluiten voor ontwikkelingen in Indië en die zich in zijn nieuwe vaderland Zuid-Afrika associëerde met de meest reactionaire en racistische blanke kringen.

Na de Japanse inval en overweldiging komt De Kadt weldra in Japanse gevangenschap. De rest van de oorlog brengt hij in kampen door. Zijn ouders en een broer—met wie hij in Nederland nog vlak na de Duitse inval zelfmoord had willen plegen—komen in de kampen om het leven.

In de Jappentijd heeft De Kadt intussen de tot forse collaboratie geneigde of bereid zijnde mentaliteit van bepaalde Nederlanders leren kennen—én van Indo's en Indonesiërs, wat zijn anti-kolonialistische overtuiging in geen enkel opzicht beïnvloedt. Zelf wordt hij broodmager onder de ontberingen maar hij blijft geestelijk overeind en organiseert in de kampen diverse lezingen en cursussen. Nu hij niet als politicus actief kan en behoeft te zijn, voelt hij zich des te sterker in zijn rol als kritische intellectueel. Direct na de bevrijding wordt De Kadt weer journalist—als correspondent van *Het Parool*, en als medewerker aan *Inzicht*, het voor de Nederlanders bestemde blad van de regering-Sjahir—en tracht hij zowel bij de Nederlanders in Indië als bij de regering in Den Haag begrip op te wekken voor de

Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. De proclamatie van de Republiek Indonesië heeft hij onmiddellijk verdedigd. Een tot de regering gericht verzoek van 'alle werkelijk progressieve mensen' in Batavia om tot onmiddellijke erkenning over te gaan, telde ten slotte slechts drie ondertekenaars: Wim Wertheim, Beb Vuyk en De Kadt zelf...

De Kadt neemt contact op met zijn oude vriend Sjahrir die hij een beslissende aansporing geeft om de eerste zitting van het juist benoemde Indonesische parlement bij te wonen. Sjahrir komt daar vervolgens als premier uit te voorschijn. Van de rol die De Kadt zich hierna had toebedacht—die van een soort informeel politiek adviseur van Sjahrir—komt weinig of niets terecht. Knarsetandend ziet De Kadt toe hoe het in koloniaal extremisme en onkunde wortelende Nederlandse beleid de positie van de gematigde nationalist onder leiding van de sociaal-democraat Sjahrir ondermijnt en in de kaart speelt van Soekarno en de zijnen. In *Jaren die dubbel telden* vindt men de biografische ondergrond voor *De Indonesische tragedie*, het boek waarin De Kadt aan het eind van de jaren veertig de balans van de gemiste kansen opmaakt: 'Als voorbeeld van hoe men een belangrijk politiek probleem niet moet behandelen, is de Indonesische kwestie bij mijn weten onovertroffen.'

Op het moment dat kolonel Spoor—aan wie De Kadt overigens nog een onder militairen zeldzame geestelijke lenigheid toekent—tot opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten benoemd zal gaan worden, is voor De Kadt de maat vol.

'U kwam in 1946 uit Indië terug aan de vooravond van de conferentie op de Hoge Veluwe?'

De Kadt: 'Die was al in de maak. De avond voor ik naar Nederland ging, heeft Sjahrir me bij zich laten komen—ik heb die nacht ook bij hem gelogeerd—en hij heeft me toen verteld hoe belangrijk die Hoge Veluwe voor hem was, ook voor zijn eigen positie. Toen ik in Nederland was aangekomen, ben ik de volgende dag meteen naar Schermerhorn en Logemann gegaan. Ik heb hun gezegd: als jullie in Indonesië een regering willen houden waarmee valt samen te werken, dan moeten jullie de positie van Sjahrir niet ondergraven. Want die groep rond Sjahrir [toen dus premier van Indonesië—red.] heeft de aller-

grootste moeite om zichzelf staande te houden tegenover de radicalen. Schermerhorn was heel sympathiek en was het helemaal met me eens. Naderhand hoorde ik echter dat hij het meestal eens was met degene met wie hij het laatst sprak. Dat zal dan wel Drees geweest zijn. Die wees hem erop dat het echt niet kon, want dat Rome het niet wilde. Maar ik ben toen van Schermerhorn weggegaan met de gedachte: er zullen wel enkele concessies gedaan worden maar in hoofdzaak wordt dit toch aanvaard. Want ik kende Schermerhorn toen nog niet. Het was de eerste keer dat ik hem sprak. Hij kon zo diep uit zijn hart spreken en zo, en toch zo eenvoudig.'

In 1946 kwam Jacques de Kadt terug uit Indië en nog geen twee jaar later zat hij voor de Partij van de Arbeid in de Tweede Kamer, ondanks zijn osp-verleden en zijn afwijkende opvattingen over de Indonesische kwestie. Gevraagd naar de achtergrond van deze verrassende nieuwe koersbepaling antwoordt De Kadt ons: 'In 1948 zat ik in Zuid-Afrika.²⁵ Ik was in die Indonesische kwestie nogal naar voren gekomen. In de partijraad werd met name door Frans Goedhart en Sal Tas aangedrongen dat ik Kamerkandidaat diende te worden, ook al waren mijn meningen niet de officiële van de partij. Ze werden wel gedeeld door velen in de partij toen. Er werd dan ook met aandrang aan toegevoegd dat ik op een verkiesbare plaats moest komen. In Zuid-Afrika ontving in het telegram of ik accoord was. Dat heb ik toen aangenomen. Toen ik weer in Nederland arriveerde, was de Partij van de Arbeid net gesticht. Ik vond dat ik er wel in thuishoorde. Ondanks een aantal afwijkende meningen—waaronder niet alleen die over het Indonesische vraagstuk—kon ik met mijn opstelling alleen maar terecht in de Partij van de Arbeid.'

Beschouwde Jacques de Kadt zichzelf toen nog als sociaaldemocraat?

'Het was een soort socialisme dat niet zo algemeen was maar er wel mee doorkon in de Partij van de Arbeid.'

De Kadt heeft zijn mening over de toekomst van het socialisme en over die van de democratie na 1945 enige malen zeer uitvoerig en zeer helder geformuleerd, en aan zijn overtuiging inzake een zeer scherpe afbakening tegenover de Sovjet-Unie

heeft hij evenmin weinig twijfel gelaten. Al in 1947 publiceerde hij *Rusland en wij, hoe redden wij de vrede?*²⁶ De Kadts was nog voor de koude oorlog was ontbrand al in de slag gegaan voor de nieuwe waakzaamheid. Een reactie daarop van Charles B. Timmer in *Criterion* in 1947 is typerend voor de verontwaardiging die De Kadts in nogal wat publikaties na 1945 beoefende 'methode der verachting' geregeld opwekte: '*Rusland en wij* is het geschrift van een half-intellectueel voor half-intellectuelen; het is een misselijk geschrijf, op hetzelfde peil staande als veel pro-Sovjetrussische propagandataal of artikelen van op stang gejaagde journalisten die uit angst dezelfde methode toepassen. Ten slotte drukt de heer De Kadts zijn verachting voor zijn publiek uit door de soms ongelofelijke onnozelheid en naïviteit, die hij ten toon spreidt.'

In 'Wat is socialisme' uit het in 1937 geschreven maar in 1947 gepubliceerde *Verdediging van het Westen* schreef De Kadts: 'Het socialisme is een boven de klassen uitgeheven algemeen-menselijke humanistische beweging. Het is dus een volksbeweging.' En in *Ideologie en democratie* uit 1949 stelt hij: 'Dat ik zelf voorstander ben van een humanistisch en democratisch socialisme, belet me niet te erkennen dat dit een kwestie is van inzicht op economisch gebied en van de al of niet juistheid, werkbaarheid en mogelijkheid van organisatiemethoden op dat gebied.'

Aan het debat van die organisatiemethoden voor het socialisme nam De Kadts, zeker in de eerste jaren van zijn Kamerlidmaatschap, ten volle deel. Zo was hij met Geert Ruygers de auteur van een preadvies voor een conferentie van de Wiardi-Beckmann-Stichting in 1947 over 'De vier grondslagen van het socialisme' en in 1957 met Den Uyl en Vondeling van een preadvies over 'Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartstaat, een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen'.

Van welke datum dateert dan De Kadts desillusie over het socialisme?

De Kadts: 'Die is al te zien in de opstellen die ik aan het eind van de jaren dertig in *De Nieuwe Kern* publiceerde. Ik vatte daarin dikwijls wat ik las samen en trachtte daaruit te destille-

ren hoe de nieuwe politieke beweging, die ik wenste, eruit kon zien zonder socialistisch te zijn. Want ik vond dat het socialisme op een aantal dingen de nadruk legde, die in strijd zijn met een voortdurend openblijven van de maatschappij voor veranderingen door vrijzinnige en individueel-weerbare typen. Ik zag in dat een aantal doelen, die men aan het socialisme toeschrijft, juist van dit socialisme niet verlangd kunnen worden, niet mogelijk zijn binnen het raam van het socialisme. Toen ik dan ook tot de pvdA toetrad was ik in de conventionele betekenis van het woord geen socialist meer. In die periode rond de jaren vijftig was ik gewoon een hervormingsgezind man. Ik vond dat er flink aangepakt moest worden met hervormingen zonder arbeideristisch karakter en dat de betekenis van andere groeperingen in de maatschappij voortdurend in het oog moest worden gehouden. Die opvattingen, vond ik, leefden bij het hoogste kader van de pvdA en ook wel bij een groot aantal leden.'

Hij zat ook meteen in de program-commissie en werd binnen de pvdA zelf heel vriendelijk ontvangen. Waren er geen argwanende stemmen over 'die De Kadet van de osp'?

'Er waren er misschien wel die het dachten en het tegen elkaar zeiden, maar in het openbaar gezegd werd het niet. Drees had bij voorbeeld niet veel op met de scherpe wijze waarop ik bepaalde dingen zei, maar hij had wel waardering. Drees is overigens een heel ander soort man. Intiem geworden ben ik eigenlijk nooit met hem, terwijl we, toen naderhand die nieuwlinkers en zo naar voren kwamen, vaak met elkaar spraken en het in veel opzichten eens waren. Maar we lagen elkaar niet. Drees is zo'n vreselijk voorzichtig man. Hij heeft met die voorzichtigheid gelijk. Ik ben een vreselijk onvoorzichtig man waar ik ook gelijk mee heb.'

De Kadet is in de jaren zestig uit de pvdA getreden omdat hij meende dat het onmogelijk was partijlid te blijven én als intellectueel eerlijk te zijn. In de pvdA waren direct na de oorlog echter ook enige meningen toonaangevend die volstrekt tegengesteld waren aan die van De Kadet. Waarom kon hij toen wel blijven of zich verantwoord handhaven?

'In die eerste periode dat ik in de pvdA zat, waren er natuurlijk

ontzettend veel moeilijkheden. Ik stond op het standpunt dat het met het oude Nederlandsch-Indië en alles wat daarmee samenhang volstrekt afgelopen was. We moesten proberen de kleine kansen, dat behoorlijke mensen in Indonesië de macht in handen zouden houden of krijgen, levendig te houden. Voor de samenwerking met die behoorlijke mensen en voor die kansen heb ik gevochten en niet helemaal zonder resultaat. Ik heb mijn eigen opvattingen toen geen geweld hoeven aandoen, al was mijn positie een heel moeilijke.'

De Kadet was niet van plan in zijn strijd om een meerderheid achter zijn Indonesisch standpunt te krijgen een politiek van samenwerking te voeren met de toen aanwezige in andere opzichten radicale elementen binnen de partij. Hij was van mening dat een dergelijke houding *politiek* in breder verband en op langer termijn alleen maar onmogelijk maakt. Er zijn volgens De Kadet wel degelijk momenten geweest waarop hij de meerderheid in de partijraad had kunnen verwerven met de steun van groeperingen rond Sam de Wolff, Buskes, Frits Kief, Donkersloot en andere mensen die 'van nature niets van een behoorlijke partij kunnen maken'.

De Kadet zag in hen en in alle latere, verwante radicaal-linkse concentraties binnen de partij anarchiserende elementen wier visie op het socialisme een utopie was voor zover ze niet uit zou lopen op stalinisme.²⁷ Misschien zou men De Kadet kunnen rekenen tot de in ons land nogal zeldzame species der 'Linke Leute von rechts'. Hij was radicaal als progressief intellectueel, wat hem anti-radicaal maakte als sociaal-democraat. Deze instelling bepaalde tegelijk de grenzen van zijn invloed.

'Natuurlijk had ik wel een zekere invloed. Maar wat viel er binnen de toenmalige Nederlandse verhoudingen aan constructiefs te doen, zó dat je niet geïsoleerd werd en dus zonder enige invloed bleef? Toen ik in de Kamer begon, hadden we te maken met de KVP. Die werd benaderd volgens de methode-Drees. Ofschoon deze wel tot resultaten leidde, was het toch verre van de methode waar we op zaten te wachten. Maar de methode die vervolgens het eerst door Burger aan de orde gesteld werd—crisis maken over de vraag of een belasting voor een of voor twee jaar moest worden geheven—vond ik ook

niets, al had ik persoonlijk erg veel op met Burger. Hij werd beschouwd als een bullebak en als niet zo diepgaand, maar hij was toch wel een man met heel bijzondere eigenschappen. Toen bewegingen als de PSP en Nieuw Links opkwamen en successen behaalden, vond Burger echter: nu motten we ook radicaal worden. Daar was ik op tegen. Burger heeft het toch gedaan, uit angst om niet voor links genoeg aangezien te worden.'

Heel anders lag het nog toen Jacques de Kadt zich pas had aangemeld bij de PvdA en hij werd toegesproken door Koos Vorrink: 'Die professor Wertheim van jou zegt wel dit en dat maar wij moeten rekening houden met—nou ja, het gewone verhaal van Romme en de KVP.'

Daar zat volgens De Kadt ook veel juist in: ze móesten er wel rekening mee houden. Een politiek van sociaal herstel en opbouw voeren kon alleen in samenwerking met de KVP.

Dat samenwerken met de KVP was nu eenmaal ook bittere noodzaak in de Indonesië-kwestie.²⁸ De Linggadjati-overeenkomst werd zoals bekend 'aangekleed' op basis van een door de KVP (Romme) en de PvdA (Van der Goes van Naters) samen ingediende motie. Daardoor ging de PvdA accoord met een feitelijk niet-prijs-geven van het héle voormalige Nederlandsch Oost-Indische Archipelgebied aan de Indonesische Republiek, en was de basis gelegd tot nieuwe conflicten. Los van het feit dat De Kadt in een later stadium steeds meer wantrouwen had in het de overhand krijgen binnen de republiek door het Soekarno-radicalisme—dat een opportunistisch spel van aantrekken en afstoten speelde met de communisten—kan men hem zonder meer als een consequente en prominente PvdA-oppositioneel beschouwen. In 1946 zat hij zelfs in de raad van overleg van de, na een oproep in de *Vrije Katheder*, gestichte Vereniging Nederland-Indonesië, samen met onder meer Sem Davids van *de Groene*, A. J. Koejemans van *De Waarheid*, Jan Romein van *De Nieuwe Stem* en diverse andere radicalen. In de redactie van het eigen orgaan *De Brug-Djambatan*—die later ook als uitgeverij ging opereren—zat De Kadts politieke boezemvriend Sal Tas.

De vereniging begon al begin 1947 protest aan te tekenen tegen een van de principiële Linggadjati-overeenkomst afzwen-

kend Nederlands beleid en belegde op 23 juli 1947 een protest-bijeenkomst tegen de eerste politionele actie. Wertheim hanteerde hem al in Indië door De Kadts geleverde argumenten en motiveringen. De Kadts oppositie tegen de regeringspolitiek bellette hem niet aan de andere kant te breken met een oppositio-neel samenwerkingsverband, waarin communisten, sympathi-santen met het communisme of door hem als Derde Weg-mee-lopers beschouwde linkse partijlozen deelnamen. Het maakte de positie van de principiële oppositie binnen de pvdA—een kleine kring overigens—extra-moeilijk, vooral omdat de partij een krachtige brede-basispolitiek wenste te blijven voeren en omdat internationaal zich zonneklaar een koude oorlog begon af te tekenen. En daarin zou De Kadts naar bekend geen stille trom roeren.

[7] *Tweede Kamer en afscheid van de Partij van de Arbeid.* Vanuit een positie die toch min of meer die van een dissident was, is De Kadts binnen betrekkelijk korte tijd de voornaamste woordvoerder geworden van de fractie op het terrein van de buitenlandse politiek. Onder wiens leiding stond die fractie toen?

‘Toen ik in de Kamer kwam was er eigenlijk een fractie zonder leiding.²⁹ Van der Goes van Naters was fractievoorzitter en hij beschikte over een aantal aardige eigenschappen. Hij had bij voorbeeld een literaire smaak die uitging boven die van het gemiddelde Kamerlid en hij had ook in het algemeen een veel bredere belangstelling dan het gemiddelde pvdA-lid. Hij bezat ook kennis van de socialistische staatstheorie. Hij heeft daar twee boeken over geschreven. Maar hij was ook een dwaas en een ijdelruit. Hij had een mooi huis met een grote tuin in Wassenaar. Daar gaf hij van die ‘garden-parties’ en zo. Maar een kneuterige socialist was hij niet en van dat type had je er toen nogal wat. Hij was een man van de wereld en zijn vrouw was erg aardig. Maar als voorzitter ging het volstrekt niet met hem. Hij was iemand die altijd zelf aan het woord was. Hij behandelde bovendien buitenlandse zaken en hield de mensen die daarvoor in feite aangewezen waren er zoveel mogelijk buiten. Hij was de woordvoerder en hij was zo’n slecht voorzitter. Het

was werkelijk ergerlijk! Hij praatte. Hij praatte een hele fractiebijeenkomst vol en viel de anderen alsmaar in de rede. Als voorbeeld van zijn erbarmelijke leiding noem ik de Korea-kwestie. Men kon verwachten dat daarover de voorzitter van de fractie zou spreken. Maar daar komt Van der Goes ineens naar me toe. Na me aanvankelijk zo weinig mogelijk aan het woord gelaten te hebben vroeg hij nu: «Wil jij daar niet even over spreken?» Zonder ook maar een uur van te voren te zeggen of ik, als de Korea-kwestie aan de orde kwam, daar het woord over wilde voeren. Nu goed, ik ging naar het podium en maakte er een speechje van dat goed viel in de Kamer. De meeste Kamerleden waren boos op Noord-Korea en de daar toen achter zittende Russen. Alleen de communisten vonden dat wat ik deed niet zo mooi was. Ze waren natuurlijk woedend. Ze beschouwden mij nu eenmaal als hun ergste vijand. Een van de leden van de toenmalige CPN-fractie heeft eens een kamerportefeuille, waar stukken in werden opgeborgen, naar me toe gegooid. Maar de brave meneer Vonk, een vvd'er die in het rijtje naast me zat, kreeg dat ding tegen zijn borst. Als ik aan het woord kwam, gingen de communisten met zijn allen interrumperen. Ik beschikte echter over een microfoon en zij niet, dus kon ik ze wel overschreeuwen. Daarna gingen ze een tijd lang, zodra ik aan het woord kwam, allemaal de zaal uit. De man met het meeste verstand in die CPN-fractie was Jan Hoogkarspel. Hij had tenminste wat te vertellen, evenals Stokvis, Benno voor de CPN. De man met de meeste aanleg als spreker was Henk Gortzak. Hij was een geboren spreker. Hij wist heel wat, veel meer dan de naar mijn mening vreselijk overschatte Marcus Bakker.'

De Kadts was dus verre van een outsider. Hij was langzamerhand de woordvoerder van de fractie over de buitenlandse politiek. De Kadts positie in het fractiebureau leverde nogal eens moeilijkheden op. Men streefde daarin een zorgvuldig evenwicht na tussen zo veel humanisten, zo veel katholieken, zo veel protestanten en dergelijke. De Kadts gold weliswaar als humanist, maar hij was het ook weer totaal niet op de wat zijge surrogaatreligie-maniër die daarvoor toen wel leek te gelden. De Kadts beschikte ook niet over contacten met of relaties

in de vakbeweging. Toch was hij op den duur een vaste man in het bureau en kon hij er zelfs een getapte figuur worden. Hij kon ook buiten de directe of aan de orde zijnde politieke problemen en vraagstukken een woord nemen over allerlei culturele, sociale, literaire onderwerpen. Hij kon lange, duizelingwekkende lintwormzinnen produceren, doorspekt van referenties aan literatuur en geladen van toepasselijke citaten. Hij had zelfspot en humor. Hij had ijver en energie. Zijn parlementaire weekoverzichten voor de Vara waren verre van instant-vluggetjes. Hij bouwde zijn verslag op als een zeer samenhangend, straf betoog, met de bekende tirades en polemieken tegen ministers en kamerleden. Hij publiceerde artikelen in *Het Vrije Volk*, *Het Parool*, *Paraat*, *Libertinage*, *Tirade*, *Hollands Weekblad* en *Hollands Maandblad*.

In 1951 werd Van der Goes van Naters als fractievoorzitter opgevolgd door Burger. Ging het toen beter dan onder zijn voorganger?

'O, onder Van der Goes van Naters ging niks! Burger was over het algemeen veel beter over allerlei zaken geïnformeerd en hij had ook meer intellectuele belangstelling dan men nu soms wel denkt. Een van de weinige mensen die ik bijvoorbeeld heb zien rondlopen met dat boek van Custine en die het ook gelezen had was Burger. Dat viel me erg op want ik had in de eerste plaats over Burger een indruk als ongelikte beer. Maar hij had intellectuele belangstelling en hij liet de mensen in de fractie aan het woord komen. Van der Goes deed dat nooit. Die hoorde alleen zich zelf maar graag praten. Burger was vooral een veel beter fractievoorzitter voor hij die ziekte kreeg. Dat was een ellendig geval. Hij kreeg toen van die driftbuien. Hij deed dat ook tegenover de pers. Het is een gezond idee om de pers niet alles aan de neus te hangen, maar je kunt een voorzichtige zaak ook tot een verkeerde instelling maken. Ten slotte was hij niet te handhaven. Ik heb daar ook een rol bij gespeeld, evenals in de Van-der-Goes-zaak. Ik had ergens in een tijdschrift, ik meen in *Socialisme en democratie*, een paar voorzichtige opmerkingen gemaakt over de manier waarop Burger in de Kamer optrad. Hij ging bij voorbeeld ruzie maken met Kortenhorst en opsplen. Het was echt

vulgair. Het diende nergens toe en hij ging er zijn eigen prestige door aantasten. *Het Parool* had hem al aangevallen, ik heb toen eerst nog geprobeerd hem te verdedigen. Ik was goed met Burger. Hij heeft zich mijn kritiek later erg aangetrokken en in de fractie toen gezegd, dat als iemand als De Kadt vond dat hij niet geschikt was, hij het niet langer meer deed. Ik blijf voor wat betreft de algemene politiek zeggen dat Burger de beste leider was die ik heb meegemaakt. Daarna kwam Vondeling. Ik vond hem wat algemene zaken betreft nogal geslaagd en was wel met hem ingenomen. Iemand die direct na mij de Kamer verliet, was Roemers. Voor hem had ik erg grote waardering. Hij was een van de beteren in de fractie. Een opkomend talent was Peschar die veel van middenstandsproblemen wist en later naar de Rekenkamer is gegaan. Hofstra was iemand die werkelijk veel in zijn mars had. Hij behoorde tot een door Jan Barents gevormde groep van parlementariërs en niet-parlementariërs, de zogenaamde Nova Zembla-club, vanwege de naam Jan Barents. Daar zat ook Nederhorst, de opvolger van Vondeling in, en Evert Vermeer.⁸⁰

Hoe staat het met De Kadts waardering voor 'the other side of the hill'?

'Ik vond dat Romme van de dingen maar weinig afwist en er ook weinig van begreep. Hij had natuurlijk dat redevoeringstalent en hij was wel slim. Ik heb zeker geen grote indruk van hem. Evenmin als van Oud en Jan Schouten. En van Tilanus helemaal niet. Van de katholieken waardeerde ik verder nog Fens, die later in de commissie van defensie met mij zat en Theo de Graaf, de latere burgemeester van Nijmegen. Maar bij Romme gingen ze er allemaal onderdoor. Ze kwamen zich daar bij mij wel over beklagen. Ik had ook niet veel waardering voor Bruins Slot, noch in zijn eerste periode toen hij juichtonen over «er is niets veranderd», liet horen en niet in zijn latere periode toen hij aan die geestelijke ruggegraatsverweking ging lijden die van het intellect niets overlaat. Bij de liberalen vond ik toen al het ontbreken van talent opvallend. Dat gedoe van Oud stond naar mijn mening buiten de politiek en was juridisch gedoe. Ik trof bij de liberalen niemand van wie ik nou kon zeggen: daar zit wat bij. Waar ik, bij de katholieken dan, nog eni-

ge sympathie voor had omdat hij een intelligente man was, al kon ook hij niet tegen Romme optornen, was de vader van de huidige minister Andriessen. Hij was een tijd lang tweede voorzitter in de KVP. Daarna hebben ze die De Kort nog even fractievoorzitter gemaakt. Het is niet te begrijpen. Het was een man die op geen enkel gebied iets wist, al was hij dan gepromoveerd in Leuven. Hij sprak beter Frans dan de meeste KVP'ers en daardoor konden ze hem naar het buitenland sturen, naar het NAVO-parlement bij voorbeeld, waar hij overigens nooit zijn mond heeft opengedaan. Ik vond hem zo'n prul dat ik me echt geneerde voor de KVP. En voor de Kamer waarin zo'n man fractievoorzitter kon zijn.'

Is nu eigenlijk ooit door de PvdA de mogelijkheid van De Kadts kandidatuur voor minister van buitenlandse zaken aan de orde gesteld?

'Nee, dat is nooit aan de orde gesteld. Het ging er voor de PvdA om een staatssecretaris te hebben. Dat wilde ik niet want ik achtte mezelf tot die functie niet behoorlijk in staat bij de twee ministers om wie het toen ging. De ene, Luns, vond ik wel erg lollig hoor. Ik mocht Luns graag, we waren goede vrienden. Toen ik dat artikel over hem als handelsreiziger in de politiek had geschreven was hij erg ontsteld, wat ik niet van hem gedacht had. Ik kon het goed met hem vinden omdat hij ijverig was, terwijl Beyen, die wel wat in zijn mars had, een luiaard was, die alle dingen aan Luns heeft overgelaten en zich helemaal op dat Verdrag van Rome heeft geworpen. Ik was nooit zo'n gelovig Europeaan, dus daar zag ik niet veel in. Ik vond die Raad van Europa en de reizen die daarvoor gemaakt moesten worden precies iets voor Van der Goes van Naters, dan waren wij hem kwijt en richtte hij geen onheil meer aan in de Kamer. Er is in de fractie wel herhaaldelijk besproken of ik geen fractieleider kon worden. Ik begon toen echter juist op de leeftijd te komen dat ik er aan dacht er maar eens uit te gaan. Bovendien wist ik, uit mijn ervaringen met het fractiebureau, wat een fractievoorzitter allemaal aan flauwe kul, die nodig is, te doen heeft. Ik hield nu eenmaal meer van lezen. Ik ben eerder historicus en onderzoeker dan politicus, dat weet ik wel.'

Er zijn drie dingen die De Kadts, veronderstellen wij, had

kunnen worden: minister van buitenlandse zaken, hoofdredacteur van een kwaliteitsdag- of weekblad en hoogleraar in de politieke wetenschappen.

'Er is een ogenblik sprake van geweest dat ik politicologie zou zijn gaan doceren aan de Universiteit van Amsterdam. Als het zo gelopen was—maar het is niet zo gelopen—had ik dat graag gedaan. Misschien zou ik daarvan meer gemaakt hebben dan van mijn Kamerlidmaatschap. Gedurende de hele periode van mijn Kamerlidmaatschap had ik het onbevredigende gevoel dat ik veel te weinig tijd had om dingen te lezen die ik van belang vond. Ik vond het werken in de partij en in de fractie, ofschoon het niet tot veel resultaten leidde, geen verspilde tijd. Maar ik had liever die andere kans gehad, als men mij die gegund had. Maar mijn geachte partijgenoten in Amsterdam, althans een deel daarvan, hebben ervoor gezorgd dat ik het niet werd. Ab de Roos had al aan Romein en aan die op zich zelf ongelooflijk aardige en interessante Jef Suys die geen flauw benul had van politiek, benoemingen beloofd. Suys is het toen niet geworden en ik ben het niet geworden, maar Barents is het geworden. Als in de Amsterdamse gemeenteraad de socialisten toen mij hadden gewild, zouden de christelijken en anderen daarmee hebben ingestemd en was ik het geworden. De Roos wilde niet en hij had ook bezwaren waar ik wel begrip voor kon opbrengen. Het ging om een nieuwe faculteit op een gebied waar nooit tevoren iemand in Nederland nog iets in vertoond had. Het moest dus in elk geval een academicus zijn, vond men, die ermee zou moeten beginnen. En een academicus was ik niet. Voorts wilde Ab de Roos cum suis aan de intellectuele vrienden rondom Romein laten zien: zie je wel, we gaan echt niet zo ver dat we die anti-Stalinist en anti-Ruslandman De Kadt willen hebben. En uit de Kamer ben ik ook op het verkeerde moment gegaan, want twee jaar later zijn die hoge salarissen gekomen. Als ik nog twee jaar Kamerlid gebleven was... Toen ik wegging als Kamerlid kregen we f 20 000 per jaar en twee jaar later werd dat f 40 000 of f 45 000, dus dat was wanboffen. Allerlei politieke vrienden en diverse ministers hebben beloofd: we zullen die pensioenen optrekken naar het nieuwe peil. Maar dat hebben ze nooit gedaan. Dus daar ben ik ook weer een pechvogel in geweest!

Jacques de Kadt verlaat de Kamer en de politiek in 1963. Hij zit vervolgens verre van stil. Hij publiceert artikelen en essays in *Hollands Maandblad* en *Tirade*, en in 1967 brengt van Oorschot zijn twee Stoa-bundels *Ketterse kanttekeningen* en *Beweringen en bewijzen* uit, waarin onder meer zijn negatieve reacties op de Stalin- en Trotsky-biografieën van Deutscher voorkomen. De reputatie van De Kadt als koude-oorlogspecialist wordt, misschien omdat hij nog alleen als publicist optreedt des te nadrukkelijker. In 1967 verschijnen er van zijn hand brochures waarin hij de politiek van Israël voor en tijdens de zesdaagse oorlog op ongenueanceerde wijze verdedigt, en over de oorlog in Vietnam, waarin De Kadt een uitermate anti-communistisch en pro-Amerikaans standpunt huldigt. Hij zet zich in het novembern timer van 1966 in *Hollands Maandblad* heftig schrap tegen een volgens hem fataal voortwoekerend anti-Amerikanisme. Zijn conclusie in het artikel—'De Anti-Amerikanismen'—luidt: 'Maar misschien zal juist uit die situatie [die van overheersend anti-Amerikanisme—red.] en uit de chaos waarin ze de wereld meer en meer brengt, het inzicht ontstaan dat verandering en vernieuwing nodig is. En misschien is het anti-Amerikanisme een van die krachten die—terwijl ze de vernietiging nastreven—door hun afschuwelijkheid een weerstand opwekken die een beroep doet op de beste Amerikaanse krachten, welke reeds herhaaldelijk groot genoeg waren om de bedreigingen van de mensheid af te wenden, maar niet groots en realistisch genoeg om een nieuwe wereld op te bouwen.'

Zijn pleidooi voor een harde confrontatiepolitiek tegenover het wereldcommunisme en het Sovjetblok is er in die veertig jaar niet genuanceerder, ook niet minder waakzaam op geworden. Wat niet wil zeggen dat hij ooit, zoals zijn felste critici hem wel eens in de schoenen willen schuiven, een preventieve oorlog tegen Rusland heeft gepredikt, ook niet in het in directe reactie op de Korea-oorlog in 1950 gepubliceerde *De consequenties van Korea*, een pleidooi voor vrede door kracht.

In het februari nummer van *Hollands Maandblad* van 1967 werd op het anti-Amerikanisme-stuk van De Kadt gereageerd door dr. W. Drees sr., Karel van het Reve, Gerard van het Reve, Arthur Lehning, Aad Nuis, J. Pen, Harmen van Riel, H.

van Galen Last, S. F. de Groot, Raoul Chapkis, G. van Benthem van den Bergh, Renate Rubinstein en W. F. Hermans. Deze reacties geven tezamen een aardig beeld van de op dat moment heersende voorkeuren en tegenzinnen ten aanzien van De Kadet, die dan in elk geval een heel wat invloedrijker figuur blijkt te zijn dan de laatste jaren. De reactie van Hermans op het verzoek van redacteur Poll is vervat in een kort briefje. Hermans schrijft over J. de Kadet als iemand die het beroep van heilige Koe uitoefent: 'Uit uw brief blijkt dat u nog 22 andere personen om commentaar gevraagd heeft op dat stukje. En dat is het hem nu juist. Niemand zou het in zijn hoofd halen zo'n stukje van De Koe uit te lezen, laat staan er commentaar op te leveren als het niet vriendelijk werd gevraagd. Dit is mijn enige commentaar.'³¹

In 1969 neemt De Kadet afscheid van de pvdA met de door Johan Polak en Geert van Oorschot samen uitgegeven brochure *Afscheid van de pvdA? Van democratie naar volksdemocratie*. Hij komt, ook onder invloed van de oude compaan Sal Tas, dicht in de buurt van ds'70, maar hij wordt geen lid. Hij gaat wel in het ds'70 welgezinde *Accent* publiceren, al geeft hij enkele malen blijk van geringe sympathie voor Drees jr.

'Een beweging als ds'70 scheen indertijd wat te beloven en wat te zullen worden. Ik ben er nooit lid van geworden. Sal Tas wel, evenals een aantal van mijn naaste vrienden en geestverwanten. Maar een beweging die na alles wat er is gebeurd in de wereld, vast blijft houden aan een socialisme in de rol van heilsleer, is naar mijn mening niet meer houdbaar. De persoonlijke eigenschappen van de jonge Drees hebben ook bijgedragen tot het mislukken. Ik was wel bij de oprichtingsbijeenkomst die toevallig samenviel met een bijeenkomst van het Democratisch Centrum in de pvdA, waar ik ook nooit lid van ben geworden. Van alle kanten zat men aan mij te trekken. Ik heb toen gezegd: ik ga nooit meer in een beweging die dat oude en tot mislukken gedoemde socialisme naar boven haalt. Ik wil een partij die de maatschappij wil veranderen. Een partij die noch arbeideristisch noch marxistisch noch iets soortgelijks is. Als jullie je democratisch-socialistisch willen noemen of toch in die richting willen gaan, mogen jullie dat van mij doen, maar ik

ga er niet weer bij zitten om alle partijgymnastiek mee te maken.'

Na de hervormingsgolf van de jaren zestig is er ruimte voor het boek over de open wereld van de jaren zeventig, dat De Kadts grote politieke vademecum had moeten worden. Het boek komt uit in 1972 en is blijkens de meeste kritieken een teleurstelling. 'Als ik op de door mij behandelde onderwerpen uitvoerig was ingegaan zouden het gemakkelijk twaalf delen van 600 pagina's zijn geworden in plaats van twaalf hoofdstukken met in totaal die omvang,' verklapt De Kadts zijn lezers in een merkwaardig genoeg aan *De Telegraaf* toegestaan interview.

In dit *De politiek der gematigden* glijdt De Kadts veel te vaak extreem uit in woede-uitbarstingen, kreten en invectieven over wat hij als funeste en fatale gevolgen ziet van ultra-radicalisme en anti-amerikanisme, en als ontbindingsverschijnselen binnen de pax Americana. Stijl en toon contrasteren met De Kadts vroegere vermogen tot nuchter, trefzeker en bij al zijn eigen radicalisme redelijk verwoord tegen elkaar afwegen van feiten en opinies, van werkelijkheid en mythe in de politiek, van intellect en macht.³² Roosevelt een demagogische illusionist noemen en de Gaulle een imbeciel, heeft even weinig zin als vol aplomb beweren dat de studenten in de jaren zestig pas in opstand kwamen toen ze dreigden opgeroepen te worden voor militaire dienst of over *de hele als Derde Wereld aangediende onderwereld* te spreken. Zelfs voor de gewoonlijk De Kadts welgezinde Paul van 't Veer is het boek niet een signaal voor de jaren zeventig geworden, en J. L. Heldring constateert in de *NRC-Handelsblad* terecht:³³ 'Maar zelfs De Kadts veel extremer visie zou een belangrijke bijdrage tot een wat eenzijdig geworden discussie hebben kunnen zijn, ware het niet dat hij haar had verpakt in een bijna onleesbare vorm en in een tirade van scheldpartijen—een methode, die hij bij anderen als kwajongenswerk kwalificeert.'

De Kadts heeft verder de pech gehad dat dit blijkbaar met grote onderbrekingen voltooide boek door de uitgever ook nog is verzorgd in een editie die uitpuilt van zetfouten en aanverwante ongeregelheden. Van het leerzame, verhelderende,

springlevende in boeken als *Verdediging van het Westen*, *Verkeerde voorkeur* en *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* is niet veel overgebleven. Het boek werd het begin van zijn snel en grondig op de achtergrond geraken. Het lijkt trouwens wel of De Kadt zelf niet meer in zijn prestatie geloofde, zijn slotwoorden zijn tekenend voor het rammelende, onzekere karakter van stijl en inhoud, inclusief de verantwoording voor het ontbreken van elke bron of literatuur in het boek: 'En zij die niet geloven dat ik mijn uiterste best heb gedaan om over de wereldpolitiek te schrijven met het maximum aan kennis en inzicht dat ik met mijn beperkte kracht en vermogen kon verwerven, zullen evenmin overtuigd worden door de uitvoerige opsommingen van lectuur en bronnen die ik had kunnen geven doch die ik heb vervangen door deze notitie: die een soort verantwoording is. Van andere aard dan wat men gewoonlijk vindt. Maar daarom niet van mindere kwaliteit, als ik zo onbescheiden mag zijn. Zonder onbescheidenheid schrijft men geen boeken en zelfs geen letter. Het schrijven van dit boek vond ik een plicht. Dat klinkt ouderwets. Zoals het ook ouderwets klinkt als ik zeg dat althans een persoon een ietwat geruster geweten heeft nu hij aan die plicht heeft voldaan. Voor de rest zal de wereld wel uitzoeken wat ze met dit boek doet.'

Wat is ten slotte de mening van de partij- en socialismeloze Jacques de Kadt over de toekomst van de westerse sociaal-democratie?

De Kadt: 'De van afkomst socialistische linkervleugel vertoont grote gebreken, omdat ze het probleem van oorlog en defensie in verband met Rusland niet duidelijk durft te stellen, of niet duidelijk kan stellen. Het hangt samen met het hele karakter van de sociaal-democratische beweging, die in onvoldoende mate ziet dat het meeste wat zich als links aandient misschien wel in de eerste plaats iets anders wil, maar altijd eindigt met het in gevaar brengen van de Europese weerkracht en het verdoezelen van de gevaren die uitgaan van een zich als socialistisch aandienende ideologie. Wat we moeten hebben krijgen we niet: een sterk Europa dat de nodige veiligheid biedt voor eigen ontwikkelingen en niet voortdurend uit elkaar gewoeld wordt met de kans ten prooi te vallen aan de Russen. Niet door

een oorlog, maar omdat Europa niet bereid is offers te brengen en discipline in acht te nemen die de sociale veerkracht en levensmogelijkheden van Europa vergroten en tegelijk de weerbaarheid verhogen. Ik ben pessimistisch omdat de politiek die nodig is niet alleen bij óns ontbreekt maar óók in Amerika. Maar hier in Nederland is naar mijn mening thans de pvda een verzwakkende kracht. Ik moet er onmiddellijk bij zeggen dat ik geen enkele tegenkracht ontwaar waar wel leiding en inzicht van uitgaan.'

'In al uw politieke beschouwingen speelt het machtselement, met name het militaire aspect een dominerende rol. Schat u vanuit dat oogpunt onze levenskansen laag in?'

De Kadet: 'Die schat ik erg gering, ja. Dat een boef als Nixon president van Amerika kon worden, daar kun je nog een zekere vrede mee hebben omdat een dergelijk verschijnsel dan op den duur toch tot zekere grenzen beperkt blijft en bovendien zonder enige boeverij politiek niet erg mogelijk is. Ik blijf erbij dat een boef met voldoende verstand nog iets van politiek terecht kan brengen—wat Nixon niet gedaan heeft omdat hij stommiteiten beging. Maar dat iemand als Carter president van de Verenigde Staten kan worden, vind ik een van die dingen die het meest ontmoedigen. Dan zeg ik: hier komen we nooit meer uit. Ik vind het een even vreselijke zaak dat je in heel Europa geen toonbare socialistische partij meer vindt, of je komt niet verder dan die in West-Duitsland onder Helmut Schmidt. Ik vind het een vreselijke toestand dat men dit alles niet aanvoelt en enkel verhalen houdt over wat de arbeidersklasse ziet en voelt en nodig heeft. En als je naar het hedendaagse politieke kader van links kijkt, dan heb je alleen maar te maken met mensen die compleet gek zijn en met mensen die dat niet zijn maar geen enkele kans zien om hun invloed te vergroten. Iemand als Den Uyl bijvoorbeeld, die als een heel verstandige jongen begon, weet op het ogenblik dat de pvda een geheel fatale weg inslaat niets ander te vertellen dan: zo komt er tenminste wat roering en beweging, wij zijn een suffice boel, ik houd het wel in handen, ik stuur het wel bij. In plaats van zich flink te verweren en te zorgen dat aan deze onzin een einde komt! In die geest voltrok zich het laatste gesprek dat ik

met Den Uyl voerde toen ik bedankte voor de Kamer. Den Uyl zei toen: «Maar je gaat toch zeker door in *Socialisme en Democratie*, de Wiardi Beckmann Stichting, conferenties, bijeenkomsten en een heleboel andere dingen?» Ik antwoordde: nee, ik zie daar niets meer in. Jij moet eerst zorgen dat er bepaalde dingen in de partij en uit naam van de partij niet meer mogelijk zijn of niet meer voor of namens de partij gezegd kunnen worden. Want anders ben jij bezig de ondergang alleen maar makkelijker en sneller te doen verlopen. Het ging dood-eenvoudig niet meer. Ik geloof ook niet dat als ik nog een periode in de Kamer gebleven was—men wilde dat toen—er erg veel veranderd zou zijn. De krachten die toen werkzaam waren, gingen een andere kant uit en waren veel sterker. Mijn grote fout in de pvdA is geweest dat ik niet voldoende kader heb kunnen kweken in mijn geest. Nou ja, dat zal wel aan mij liggen.'

Toen Paul van 't Veer in mei 1979 overleed, vroeg Martin van Amerongen zich in *Vrij Nederland* af waarom hij zelden een kwaad woord sprak over Jacques de Kadt.³⁴ Hij spreekt dan als vermoeden uit dat Van 't Veer niet zozeer de politicus De Kadt bewonderde maar de antipoliticus, 'de man van de osp, de man van de *Nieuwe Kern*, de man die zich zelf weet te blijven in de wereld van het compromis die de politiek is, de man die—evenals van 't Veer—even veel belangstelling kan opbrengen voor de loon- en prijsspiraal als voor Hendrik Marsman en Georges Sorel, André Malraux en Sigmund Freud.'

En daar ligt naar ons gevoel inderdaad de kern van wat er blijft uit het werk van Jacques de Kadt!

We kunnen de kern van de persoonlijkheid achter dit werk niet beter omschrijven dan in een variant op wat hij zelf concludeerde over Georges Sorel: 'Het is inderdaad de beste Franse stijl, sober, zonder pathos, recht op de man, op het ding, op de gedachte af, eerlijk, of om een tekenend woord van Ter Braak te gebruiken: «zindelijk». Men weet dat men in gezelschap is van een door en door fatsoenlijk man. En als hij, ook dat gebeurt, van tijd tot tijd doorslaat en over de schreef gaat—als we hem bezig zien als socialist met een anti-socialisme-complex—dan is ook dit duidelijk zichtbaar, nooit geniepig maar grof en caricaturaal en zich zelf als niet-serieus ten toon stellend.'

Zo is het lezen van De Kadts een genot, maar men moet, zoals hij zelf zei, geen haast hebben, men moet geduld hebben en de lust een lange geestelijke ontdekkingsreis te ondernemen. Voor de weinigen die deze lust hebben zijn De Kadts boeken geschreven. Als politicoloog, socioloog en cultuurcriticus is hij thans ongetwijfeld uit de mode. Maar dat wil niet zeggen dat hij ons niets meer te zeggen heeft. Niet alleen omdat hij met zijn aarzelingen, zijn vruchtbare twijfel en zijn tegenspraak een allerbelangrijkste school is voor geestelijke lenigheid, zodat er altijd weer mensen zullen zijn die geboeid worden door die merkwaardige beschouwingen en bespiegelingen van deze man die nooit succes gehad heeft en wie de jacht naar het succes vreemd was, maar die ons laat zien hoe de geest werkt als men op zoek is naar de waarheid. Juist in een tijd waarin het aantal onafhankelijke geesten zo uiterst gering is, zal de behoefte om kennis te maken met een onafhankelijk denker toch altijd bij sommigen aanwezig zijn, en zij zullen in ieder geval in het gezelschap willen zijn van De Kadts, om dezelfde redenen waarom er altijd weer mensen zullen zijn die het gezelschap opzoeken van Ter Braak of Carry van Bruggen.

1—De vergelijking met Orwell wordt gemaakt door Bart Tromp in zijn bespreking in *De Haagse Post* (24 maart 1979) van *Jaren die dubbel telden*.

2—Het artikel over Luns ging tegen diens Nieuw-Guineapolitiek. Over Luns als secretaris-generaal van de NAVO is De Kadts in het algemeen positief. Zo is hij ook negatief over Huijzinga in *Deftigheid in het gedrang*, maar positief over diens *Homo ludens* en *Mens en menigte in Amerika*.

3—Indien niet is vermeld uit welke bron wordt geciteerd—in het artikel zelf of in het notenapparaat—is een in het artikel voorkomend citaat van De Kadts afkomstig uit het door de redactie dictafonisch vastgelegde interview met De Kadts. De verbindende teksten zijn mede gebaseerd op eerdere onder meer in *De Haagse Post* en *De Tijd* gepubliceerde artikelen over De Kadts van Martin Ros en Bart Tromp.

4—De Kadts leest ook nog geregeld nieuwe artikelen en uitgaven op het terrein van de natuurwetenschappen, een oude

hobby. Zijn literaire voorkeur gaat uit naar W. F. Hermans, Vasalis, Rutger Kopland, Hanny Michaelis en Judith Herzberg. Zelf schreef hij rond zijn achttiende revolutionaire gedichten over 'gloeiend morgenrood' en 'het moeras van deze grauwe tijden' waarin hij zich voelde 'verzinken'.

5—In haar levensherinneringen *Het vuur brandde voort*—herdrukt in AP's Privé Domein in 1979—maakt Henriëtte Roland Holst geen enkele opmerking over De Kadt.

6—Herman de Liagre Böhl publiceerde bij SUN in 1973 een boek over Herman Gorter en zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende communistische beweging in Nederland, een boek dat bijzonder interessant is als kaleidoscoop van communisten die, al dan niet onder invloed van Gorter, ten tijde van De Kadts vroege communistentijd diens radicalisme nog aanzienlijk overtroffen.

7—Volgens De Kadt was Wijnkoops politiek er overigens enkel op gericht om stemmen te winnen. In werkelijkheid negeerde hij het NVV volkomen. W. van Leuven, die ook grote invloed had op de economische ideeën van De Kadt, heeft hierover geschreven in *Breed marxistisch klasse-inzicht*.

8—Over de fractiestrijd binnen de CPN na het uittreden van De Kadt—van wiens argumenten de nieuwe oppositie, die tijdelijk zegevierde, nog in een aantal opzichten gebruik maakte—schreef Ger Harmsen een uitvoerig artikel in het *Medelingenblad van de Sociaal-Historische Studiekring*, augustus 1966: 'Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het Nederlandse communisme, de geschiedenis van de CPN-CC (De Wijnkoop-partij)'. Veel informatie over de ideologisch achtergrond van wat na 1930 de stalinistische dominant in het Nederlandse communisme zou worden, biedt ook Harmsens grondige monografie over leven en werk van mr. Alex S. de Leeuw in het *Jaarboek voor de Geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, 1977*.

9—De voorstelling van zaken in verband met Wijnkoops rol in en tijdelijk tegen de CPN—en consequent tegen De Kadt—in de biografie van A. J. Koejemans, *David Wijnkoop, een mens in de strijd voor het socialisme* (Moussault, 1967) is zeer voorin genomen. Over de CPN leze men, eveneens met kritische waak-

zaamheid, *De wording van het communisme in Nederland* van dr. W. van Ravesteyn (Van Kampen, 1948). Het voorlopig beste boek dunkt ons *Het communisme in Nederland, de geschiedenis van een politieke partij* van dr. A. A. de Jonge (Kruseman, 1972).

10—Over dit Hotel Lux, het Moskouse centrum van de communistische Internationale tot en met de Tweede Wereldoorlog, publiceerde Ruth von Mayenburg—een belangrijk oor- en ooggetuige—in 1978 een interessante studie bij de Bertelsmann Verlag.

11—H. F. Cohens Leidse dissertatie uit 1974, *Om de vernieuwing van het socialisme, de politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, behoeft dringend een vervolg, zoals trouwens een geschiedenis van de SDAP en een biografie van Troelstra zeer gewenst zijn.

12—De term 'stoelewiki' hanteren wij hier vrijmoedig. De Kadet heeft deze in zijn herinneringen uitsluitend gereserveerd voor de ultra-linkse radencommunisten en Gorter-epigonen die op vergaderingen tijdelijk hun argumenten wel eens via hardhandig gebruik van hun *stoelen* kracht poogden bij te zetten.

13—Tegen Hilferdings *Das Finanzkapital*, waarin een marxistische verklaring wordt gezocht voor het imperialisme, richtte zich Rosa Luxemburg met haar tweedelige *Die Akkumulation des Kapitals*. Lenins brochure uit 1916 berustte ten dele ook al op de theorieën van Hilferding wiens boek voor het eerst verscheen in 1910. De Kadet wees ten slotte zowel de ideeën van Lenin, Hilferding en Rosa Luxemburg af en aanvaardde die van Fritz Sternberg, neergelegd in *Der Imperialismus* en *Der Imperialismus und seine Kritiker* uit 1926 en 1929.

14—De Kadet tekent hierbij nog aan: 'Het hoofdwerk van Sam de Wolff, *Het economisch getij*, was een uitwerking van een artikel in de *Nieuwe Tijd* van Fedders: 'De stormvloed van het kapitalisme'. Fedders—pseudoniem van de SDAP-theoreticus en econoom Van Gelderen—vond De Wolffs boek een vergroving en simplificatie van de economische 'golftheorie'.

15—In twee artikelen naar aanleiding van de herdruk bij SUN, in 1978, van Sam de Wolffs herinneringen *Voor het land van belofte* gaat Martin van Amerongen in *Vrij Nederland* van

9 tot 16 september 1978 uitvoerig in op de welhaast klassieke controverse tussen Sam de Wolff en Jacques de Kadt.

16—In *Voor het land van belofte, een terugblik op mijn leven* (in 1978 herdrukt bij SUN) komt Sam de Wolff tot een merkwaardige conclusie over de OSP: 'Waarom konden zulke kluchten als de OSP hier toch worden opgevoerd en waarom werd in datzelfde jaar de SDAP reeds feitelijk Partij van de Arbeid? De OSP maakte de zo snelle afglijding naar rechts van de SDAP gemakkelijker, zoals het zo sterk reeds rechts zijn van de SDAP in het sectarische Nederland, het ontstaan van de OSP bevorderde.'

17—Sal Santen maakt van zijn OSP-enthousiasme melding in *Sneevliet rebel* (AP, 1971). Hij is actief geweest in het Nederlandse trotskisme en in de afdeling van de Vierde Internationale te onzent. Hij heeft in *Maatstaf* (1975) een uitvoerige reactie gepubliceerd op het boek over *Henk Sneevliet: revolutionair in Europa en Azië* van Max Perthus (SUN, 1976) dat een grote hoeveelheid informatie biedt over communistische en socialistische splinters naast SDAP en CPN vóór 1940. Onmisbaar voor een oriëntatie in de wirwar van elkaar bestrijdende partijtjes, groepen en meningen in deze is het in 1974 bij Van Genep gepubliceerde Sneevliet-boek van Fritjof Tichelman, zelf nog altijd actief in de trotskistische IKB-Nederland.

18—Zie over de zeer bijzondere stilist en marxist J. Saks het in 1977 bij SUN herdrukte proefschrift van prof. dr. Frits de Jong uit 1954, *J. Saks, literator en marxist, een politieke biografie*. Het boek is van verhelderend belang over het ontstaan en de ontwikkeling van de SDP en de Tribunisten. Van Saks, die in 1932 slechts heel kort lid werd van de OSP, herdrukte SUN in 1977 de voordien slechts in tijdschriftvorm gepubliceerde kritische herinneringen.

19—Het boek van Jan Mens onder de titel *Rafels*—en het pseudoniem J. Rebel—verscheen bij De Vlam in 1934, uitgeverij van de OSP. Het is van een 'Huis van Bewaring, Amsterdam, 1 augustus 1934' daterend voorwoord voorzien van P. J. Schmidt.

20—Het boek van H. Sneevliet, *Storm in de Jordaan, spontaan verzet tegen de steunverlaging* verscheen in 1934 in Zaan-

dam. In 1951 en 1954 verschenen artikelenreeksen van H. Gortzak in respectievelijk *Politiek en Cultuur* en *De Waarheid*. De Kadt gaat zelf sterk af op het verslag van Sal Tas in zijn in 1970 bij Ten Have verschenen herinneringen *Wat mij betreft*. Het artikel van H. Bakker en E. Nijhof over het Jordaanoproer verscheen in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* van maart 1978, waarin ook de studies over de OSP (van Menno Eekman en Tony Jansen) en het revolutionaire socialisme in de jaren dertig (van Herman Pieterse) worden aangekondigd. Een reactie op het artikel van Bakker-Nijhof van Rudolf de Jong verscheen—met weerwoord van de auteurs—in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*. In *Vrij Nederland* van 21 mei 1977 publiceerden Eekman en Jansen een kritische reactie op twee De Kadt-artikelen in dit blad van Igor Cornelissen (gepubliceerd op 12 en 19 maart van dat jaar). Over de sociale achtergrond van het Jordaanoproer verscheen onlangs de grondige studie van P. de Rooy: *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940* (Van Genneep).

21—Sal Tas overleed in 1977. Het ANP maakte in de beknopte samenvatting van zijn leven en werk onder meer melding van het boek *De muze van de ondergang*. Deze titel werd in geen enkele krant die het bericht van het ANP overnam gecorrigeerd, wat wel wijst op een totaal ontbreken van enige geïnformeerdeheid ten aanzien van het zeer zeker interessante vroege essayistische werk van Tas. Het boek dat de Bezige Bij in 1946 publiceerde, heette *De illusie van de ondergang, wereldtragedie en wereldbeschouwing*. In 1938 verscheen Tas' boekje over Du Perron, *Een kritische periode*, de Vrije Bladen en in 1937 bij Eigen Volk in Haarlem, *Intellect en macht*.

22—In *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* worden door De Kadt vele argumenten geponeerd en redeneringen gehanteerd, die in 1978 als zeer vernieuwende visies gepresenteerd werden in het Hitlerboek van Sebastian Haffner. De Kadt kende Haffner al van diens bijdragen in de *Observer* vóór 1940. Als Hitler-biograaf waardeerde De Kadt vooral de thans vergeten Konrad Heiden. Een citaat van Heiden besluit dan ook het in 1936 door De Kadt gepubliceerde *Europa's toekomst*, waarin De Kadt stelt dat oorlogen met Hitler en, in een later stadium, met Stalin onvermijdelijk zijn.

23—E. du Perron, die ook enige artikelen in *De Nieuwe Kern* publiceerde, heeft in 'Brieven uit Holland' uitvoerig en enthousiast over *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* geschreven. Hij noemt het boek 'een van de intelligentste en boeiendste publicaties betreffende onze tijd' en 'de meest algemene en toch helderste analyse die ik tot dusver las, van wat Europa in de laatste jaren heeft doorgemaakt.'

24—Men kan Sorel een neo-marxist blijven noemen in zoverre hij zoals De Kadts betoogt een denker is geweest die aan het marxisme een nieuwe dimensie gaf. Hij was in zijn kritiek op het marxisme van Marx óók een uitgesproken revisionist. Michael Freund heeft Sorel gemeend het beste te kunnen typeren als een revolutionaire conservatief. Volgens H. Stuart Hughes in zijn gezaghebbende *Consciousness and Society, the reorientation of European Social Thought 1890-1930* Knopf, 1958) ontroonde Sorel het marxisme in zijn wetenschappelijke pretenties en rehabiliteerde hij het als 'sociale poëzie', een schandaal voor zowel de orthodoxe revolutionairen als de revisionisten. In Frankrijk is thans een Sorel-revival gaande. Michel Charzat maakt daarvan, uiteraard zonder vermelding van De Kadts boek, een voorlopige balans op in het in 1977 bij Hachette verschenen *Georges Sorel et la revolution au xxe siècle*. Sorels belangrijkste boek over Marx, uit 1906, was overigens getiteld *La décomposition du marxisme*. In *Die Hauptströmungen des Kapitalismus* (Piper) komt Leszek Kolakowski tot de conclusie dat Sorel beschouwd moet worden als de hoofdvertegenwoordiger van het 'jansenistische' marxisme!

25—Om misverstand te voorkomen: het was De Kadts huwelijksreis. De Kadts broer was getrouwd met een Zuidafrikaanse en als ingenieur werkzaam in Johannesburg.

26—In hetzelfde jaar verscheen in een bij Leopold verschenen bundel over *Het existentialisme* ook de door De Kadts tijdens een symposium gehouden voordracht over 'De sociologische plaats van het existentialisme' die volgens De Kadts weinig beduidend zou zijn. Waar De Kadts zich voor wat betreft inzicht in de existentie-filosofie kennelijk op hem slecht bekend terrein begaf, komen zijn apodictische uitspraken nogal grof en pretentius over. De Kadts nam wel eens een groot woord over

teveel dingen, de scherpe reacties daarop waren even voorspelbaar als dikwijls terecht. Overigens veroordeelde De Kadt slechts de *sociologische* pretenties van bepaalde existentialisten. De Kadt: 'Wat Sartre van die sociologische kant daar tot toen van gemaakt had was een vulgair marxisme. Daar sprak ik dus over. Later heeft Sartre er een dialectiek van gemaakt. Dat was nog erger.'

27—Het eerste Sociaal Democratisch Centrum als een links-socialistische concentratie binnen de pvdA ontstond in 1946, met onder anderen Sam de Wolff en ds. J. J. Buskes. Het was ook bedoeld als een antwoord aan de katholieke en protestants-christelijke werkgemeenschappen in de pvdA. Het tweede sociaal-democratische centrum ontstond in 1954, opnieuw met Sam de Wolff—die tijdelijk ook vanwege de houding van de pvdA in verband met Indonesië uit de partij was getreden en in 1952 weer lid werd—en verder mensen als Frits Kief en Bernard van Tijn. Het werd in 1959 onder sterke aandrang van het partijbestuur opgeheven.

28—De visie van De Kadt op en zijn rol in de pvdA-discussie rond de dekolonisatie leert men voortreffelijk kennen uit in de eerste plaats zijn eigen boek *De Indonesische tragedie*. De beschrijving van zijn invloed daarin—en in de koude oorlog in Nederland—in *Ga dan zelf naar Siberië, linkse intellectuelen en de koude oorlog* (SUN, 1978) van Max van Weezel en Anet Bleich is nogal onnauwkeurig. Zo wordt, enkel op grond van één artikel in *Vrij Nederland* van Hans Smits, invloed van De Kadts elite-socialisme geconstateerd op Den Uyl.

29—Dat De Kadt een rol heeft gespeeld in het heengaan van Van der Goes van Naters als fractieleider in 1951 blijkt ook uit de toen door de pvdA over deze kwestie gepubliceerde stukken.

30—De Kadt was voorts enkele malen lid van de Nederlandse delegatie in het NAVO-parlement. In het Nederlandse gezelschap bij de Verenigde Naties trok hij onder meer de aandacht door een schermutseling met de in 1953 overleden Wyschinski, in de jaren dertig berucht als openbare aanklager in de Moskouse processen. Ook op culturele congressen in het buitenland gaf De Kadt geregeld acte de présence. Naar aanleiding van een spreekbeurt in de Sorbonne noteerde Sidney Hook dat De

Kadt de enige nuchtere was geweest onder dronkelappen, waarmee de radicale Sartre-epigonen werden bedoeld.

31—Daartegenover staat dan een bijzonder lovende uitspraak van de filosoof S. R. de Groot in zijn bijdrage 'Een helder intellect'. 'Wat mij steeds boeit bij De Kadt is de nauwkeurige en uitgebreide beheersing van het feitenmateriaal, de pogingen om deze te rangschikken en te verklaren door het opstellen van originele hypothesen, waarin de consequenties getoetst worden of tot voorspellingen leiden, kortom door een wetenschappelijke activiteit op een uiterst moeilijk en essentieel gebied.'

32—De Kadt merkt bij de kritiek over *De politiek der gematigden* op: 'Dat de beroemde Rusland-deskundige Kennan een paar jaar later over de Rusland-politiek van Roosevelt een oordeel gaf waarbij het mijne vriendelijk aandoet, is een feit. Dat de opvattingen van De Gaulle en diens politiek, zelfs in Frankrijk, meer en meer in de richting gaan die ik aangaf, behoort ook tot de feiten. Dat intussen de politieken die men in 1972 glorieus of veelbelovend vond ons dichter bij ondergang en bankroet hebben gebracht, is in 1979 weer een van die feiten die men niet onder ogen durft te zien. Ook Marcuse, die toen een belangrijke naam was—en over wie ik als aanhangsel bij hoofdstuk negen 'De rebellie der pubers' publiceerde—is nu in het niet verzonken. En dat alleen dat aanhangsel al het lezen waard is, zal men misschien beseffen als men mij gaat lezen in plaats van de heer Heldring als een ernstig te nemen voorlichter en criticus te beschouwen. Al zal men tevens aan het toevoegsel dat deze Heldring tot de betere Nederlandse commentatoren behoort de treurige toestand van de Nederlandse politieke voorlichting moeten beoordelen. Maar Nederland is nu eenmaal in bijna alle opzichten een dieptepunt, zeker in politiek opzicht. Hoe zou men daar een politiek denker kunnen waarderen die 'gematigdheid' in zijn vaandel voert en tevens aantoonst dat matiging alleen kan worden verkregen door kracht die zo overheersend is, dat ze matiging mogelijk maakt of afdwingt bij de vijand.'

33—J. L. Heldrings recensie van *De politiek der gematigden* verscheen in *NRC-Handelsblad* van 8 juli 1972. Het artikel van Paul van 't Veer in *Het Parool* van 3 augustus 1972. Het inter-

view in *De Telegraaf* dateert van 8 juli 1972 en werd afgenomen door I. Sitniakowsky en Edo Brandt.

34—In *Vrij Nederland*, 26 mei 1978, 'Bij het overlijden van Paul van 't Veer'.

Het hieronder volgend overzicht van publikaties van de hand van J. de Kadt maakt geen aanspraak op volledigheid; daar is zelfs niet naar gestreefd. Wel is geprobeerd, het voornaamste op overzichtelijke wijze, zo toegankelijk mogelijk bijeen te brengen.

Per periode zijn achtereenvolgens vermeld: 1 de periodieken waar De Kadt, al dan niet als redacteur, min of meer regelmatig aan meewerkte; 2 brochures; 3 boeken, genummerd tussen [].

Alle tijdschriftartikelen die De Kadt zelf de moeite van het bundelen waard heeft gevonden, worden onder de titel van de desbetreffende bundel afzonderlijk opgesomd, waar nodig met een korte aanduiding van de inhoud.

I COMMUNISME 1919-'27

1921-'24: *De Tribune* (dagblad van de CPH)

1924-'27: *De Kommunist* (blad van de BKSP)

Wat wil de BKSP? Een Kommunistische Partij in Holland, z.p., z.j. (Amsterdam 1925); 24 p. Brochure, zonder auteursnaam.

II LINKS SOCIALISME EN 'CULTUREEL-ELITE-SOCIALISME' 1928-'40

1928-'31: *De Socialist* (blad van de oppositie in de SDAP)

1931: *De Sociaal-democraat* (blad van de SDAP, inclusief de oppositie)

1932-'34: *De Fakkel* (blad van de oppositie in de SDAP; na de splitsing blad van de OSP)

1934-'40: *De Nieuwe Kern*

Actie of scheuring? Een woord van verweer. Hilversum z.j. (1932). 32 p. Brochure, mede getekend door F. van der Goes en P. J. Schmidt.

De wereldcrisis en de socialistische strijd. Een beslissende periode. z.p. 1932. Uitgave van de OSP.

Politiek of romantiek? Open brief aan de leden der OSP. Amsterdam 1934. 21 p. Brochure, mede getekend door S. Tas en H. de Boer.

[1] *Van Tsarisme tot Stalinisme. Een kritische geschiedenis der Russische revolutie en een onderzoek naar haar betekenis voor het socialisme.* Antwerpen (De Jongh) 1935; 573 p.

[2] *Europa's toekomst. Oorlog—Fascisme—Socialisme.* Antwerpen (De Jongh) 1936. 192 p.

[3] *Georges Sorel. Het einde van een mythe.* Amsterdam (Contact) 1938. 192 p. Herdrukt in boek nr. 9.

[4] *Het fascisme en de nieuwe vrijheid.* Amsterdam (Querido) 1939. 343 p. Ongewijzigde herdruk: Amsterdam (Van Oorschot) 1946.

III INDONESIË 1940-'46

1940-'41 verscheen een 'Cultuurspiegel' in *Het Nieuws van den Dag* (Batavia; hierin ook ongetekende stukken over binnen- en buitenlandse politiek), *Het Algemeen Indisch Dagblad* (Bandjoeng), *De Locomotief* (Semarang) en *Het Indisch Dagblad* (Soerabaia).

1940-'41: *Kritiek en Opbouw*

1941: *De Fakkel*

1945: *Inzicht* (blad van de regering-Sjahrir, bestemd voor Nederlanders)

1945-'46: *Het Parool* (als correspondent)

[5] *De oude intellectuelen en de politiek*, z.p. 1945. Illegale uitgave, deel 9 in de reeks *Astra nigra*, van een anoniem voorwoord voorzien door Max Nord. 132 p. Bevat twaalf stukken, vrijwel alle geschreven voor *De Nieuwe Kern*.

De politiek der intellectuelen—de enige weg [ook in 6]

De deftigheid in het gedrang-over wezen en waarde der Huizinga's [ook in 6]

Politicus zonder politiek [n.a.v. Menno ter Braak *Politicus zonder partij*]

Een boek voor rijke luiden [n.a.v. Menno ter Braak *Het tweede gezicht*]

De intellectuelen en de Westerse beschaving-iets over de grenzen der redeneerkunst [n.a.v. Menno ter Braak *Van oude en nieuwe Christenen*; ook in 6]

Gorter als denker: maatschappij en cultuur [ook in 8]

Gorter als denker: maatschappij en poëzie [ook in 8]

Onze Multatuli [ook in 9]

Een uitzondering [n.a.v. Menno ter Braak *Douwes Dekker en Multatuli*; ook in 9]

De vijandige gebroeders [n.a.v. J. Saks *Eduard Douwes Dekker*; ook in 9]

De man van Lebak [n.a.v. E. du Perron *De man van Lebak, en Mutatuli, tweede pleidooi*; ook in 9]

Aan het goede adres [n.a.v. J. Greshoff *Rebuten*]

IV DEMOKRATISCH SOCIALISME 1946-ca. '70

1946-'63: Tot het eind van zijn Tweede-Kamerlidmaatschap schreef De Kadet geregeld over actuele politieke gebeurtenissen in *Het Parool*, *Het Vrije Volk* en *Paraat* (weekblad van de pvdA)

1946-'63: *Socialisme en Democratie*

1948-'53: *Libertinage*

1957-heden: *Tirade*

1960-'69: *Hollands Week/Maandblad*

De grondslagen van het socialisme. Amsterdam 1947. Prae-adviezen voor de pvdA door J. de Kadet (p. 3-23) en G. Ruygers.

Het socialistisch beginsel. De politiek van de Partij van de Arbeid en de culturele situatie in Nederland. p. 13-22 van: J. de Kadet, J. M. den Uyl, A. Vondeling-Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. Amsterdam (WBS) 1957.

[6] *Verdediging van het Westen. Een bundel essays.* Amsterdam (Van Oorschot) 1947. 295 p. Bevat zestien stukken, vrijwel alle geschreven voor *De Nieuwe Kern*.

De verdediging van het Westen—een verantwoording

De toekomst der Westerse beschaving—bedreiging of ondergang? [n.a.v. Arturo Labriola *Le crépuscule de la civilisation*]

De intellectuelen en de Westerse beschaving—iets over de grenzen der redeneerkunst [n.a.v. Menno ter Braak *Van oude en nieuwe christenen*]

De gang der geschiedenis—Arnold J. Toynbee's onderzoek en zijn betekenis voor de huidige crisis

De deftigheid in het gedrang—over wezen en waarde der Huizinga's

In welke richting [over het socialisme, n.a.v. H. Roland Holst *De geestelijke ommekeer en de nieuwe taak van het socialisme*]

Natuurwetenschap en denken

De vermoldme *étagère*—over de leegheid, onbruikbaarheid en schadelijkheid der dialectiek

Wilhelm Reich en het dialectisch materialisme

Afscheid van Bergson

Wat is socialisme?—een poging tot verduidelijking

De socialistische élite—naar aanleiding van Silone's *Brot und Wein*

Wat in democratische landen kan en moet

De politiek der intellectuelen—de enige weg

Over wetenschappelijk socialisme—de betekenis van het socialistisch bewustzijn

Menno ter Braak en de menselijke waardigheid

[7] *Rusland en wij. Hoe redden wij de vrede?* Amsterdam (Van Oorschot) 1947. 127 p.

[8] *Herman Gorter: Neen en ja.* Amsterdam (Van Oorschot) 1947. 116 p.

[9] *Verkeerde voorkeur.* Amsterdam (Van Oorschot) 1948. 416 p. Bevat elf stukken.

Voorwoord

De managers en hun theoreticus [over James Burnham, i.h.b. *The managerial revolution*]

Het socialisme na de Tweede Wereldoorlog

Georges Sorel [ongewijzigde herdruk van boek no. 3]

Georges Sorel na de Tweede Wereldoorlog

De sociologische plaats van het existentialisme

Onze Multatuli

Marsman—Ter Braak—Du Perron

Grondslagen der democratie

Het boek van Freud over Mozes

Het intellect en de droom [n.a.v. H. Marsman *Tempel en kruis*]

[10] *De Indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen.* Amsterdam (Van Oorschot) 1949. 205 p.

[11] *De consequenties van Korea. Een pleidooi voor vrede door kracht.* Amsterdam (Van Oorschot) 1950. 299 p.

[12] *Inleiding tot het denken van Karl Marx.* Assen (Born) 1951. 64 p. (5e uitgebreide herdruk 1965; 95 p.)

[13] *Pogrom Praag-Moskou. Rusland, de Joden en de vrede.* Amsterdam (Van Oorschot) 1953. 47 p.

[14] Rosa Luxemburg (1870-1919). Veertig jaar later. p. 7-85 van: *Rosa Luxemburg—Brieven.* Amsterdam (Van Oorschot) 1958 (herdruk 1976).

[15] *Ketterse kanttekeningen.* Amsterdam (Van Oorschot) 1965. 245 p. Bevat achttien stukken.

Inleiding en verantwoording

Saks redivivus en het spook der dialektiek [n.a.v. F. de Jong Edzn. *J. Saks, literator en marxist*]

Léon Blum en Harold Laski

Zuiver wetenschappelijk onderzoek? Meijer contra Paap en Ter Braak

Charles Spencer Chaplins boemerang [n.a.v. 'A king in New York']

Denkend aan Heijermans...

De toekomst is 'anders' [n.a.v. F. L. Polak *De toekomst is verleden tijd*]

Economie in de kinderkamer [over W. F. Wertheim]

Wetenschap van de vrijheid [n.a.v. K. A. Wittfogel *Oriental despotism*]

Ontmoeting van Oost en West? [n.a.v. F. S. C. Northrop *The meeting of East and West*]

Het groene hout... Amerika op zoek naar een buitenlandse politiek [over George Kennan]

Onvolledig, maar rijp en rijk [n.a.v. J. Goudsblom *Nihilisme en cultuur*]

Leven met onze onvolmaaktheden [n.a.v. P. Thoenes *De elite in de verzorgingsstaat*]

Gedachten over het Nederlands katholicisme

Arthur in wonderland. Koestlers *The act of creation*

Anarchisten en communisten

De getuigen van de bom

Luns of de ondergang van een politiek handelsreiziger

[16] *Beweringen en bewijzen*. Amsterdam (Van Oorschot) 1965. 276 p. Bevat negentien stukken.

Inleiding en verantwoording

Ideologie en democratie

Het positieve in de democratie

Het *Communistisch Manifest* en het socialisme

De positie van de intellectueel

Hulp: hoe, wanneer, aan wie? [over ontwikkelingshulp]

Het geheim van de sfinx? [n.a.v. *The God that failed*]

Gesprek over Stalin en het tegenwoordige Rusland

Na Stalins dood. Vrede of manoeuvre?

Veertig jaar later. Het communistische Rusland en de westerse wereld

'Literaire oppositie' in Rusland

Revisionismen in het communisme van vandaag

Tegen het politieke gangsterisme. Trotsky over Stalin

Een verdediging van het 'edel-bolsjewisme' [n.a.v. Deutschers Trotsky-biografie, dl. 1]

Trotsky door Deutschers bril [idem, dl. 2]

Trotsky in onze tijd [idem, dl. 3]

Bij Trotsky [persoonlijke herinneringen; vertaald in: *Le Contrat Social* XI, mars/avril 1967]

Breuk met Trotsky [idem; *Le Contrat Social* XI, 3, mai/juin 1979]

Merkwaardige mislukking [n.a.v. Simone Weil *L'Enracinement*]

[17] *Uit mijn communistentijd*. Amsterdam (Van Oorschot) 1965. 455 p. Politieke herinneringen over de periode 1919-'27.

[18] *De kiezer en zijn kansen. Beschouwingen over de politieke misère in Nederland*. Amsterdam (Van Oorschot) 1967. 91 p.

[19] *Methode 'Israel'. Aanschouwelijk onderwijs in de wereldpolitiek*. Amsterdam (Van Oorschot) 1967. 100 p.

[20] 'Vietnam in de wereldpolitiek'. pp. 145-169 van: *Vietnam. Aspecten van een tragedie*. Alphen aan den Rijn (Samsom) 1967. Tegelijkertijd uitgekomen in het Engels.

V BREUK MET HET SOCIALISME ca. 1970-heden

1900-'00: *Accent*

Afscheid van de PvdA? Van democratie naar volksdemocratie. Amsterdam (Polak & Van Oorschot) 1969. 19 p. Brochure nr. 1 in de reeks De Vrije Bladen.

[21] *De politiek der gematigden. Een open wereld voor de jaren zeventig*. Amsterdam (Van Oorschot) 1972. 595 p.

[22] *Politieke herinneringen van een randfiguur*. Amsterdam (Van Oorschot) 1976. 253 p. Over de periode 1927-'40.

[23] *Jaren die dubbel telden. Politieke herinneringen uit mijn 'Indische' jaren.* Amsterdam (Van Oorschoot) 1978. 199 p. Over de periode 1940-'46.

Personalia medewerkers

Personalia medewerkers

YNTE BOTKE Geboren in 1942. Studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit in Groningen. Doceert geschiedenis aan de lerarenopleiding Ubbo Emmius in Groningen en Leeuwarden. Werkt aan een proefschrift over Franc van der Goes.

FLORIS COHEN Geboren in 1946. Studeerde geschiedenis en promoveerde op *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (Leiden 1974, herdruk 1978). In 1975 publiceerde hij nog *De strijd om de academie. De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur 1967-1971*. Hij is thans als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Museum Boerhaave in Leiden.

HANS DAUDT Geboren in 1925. Deed in 1956 doctoraal examen Politiek-Sociale Faculteit aan de Universiteit van Amsterdam. Promoveerde in 1961 op *The Floating Voters and the floating vote. A critical Analysis of American and English election studies*. Was van 1951 tot en met 1954 werkzaam op de sociaal-economische redactie van *Het Vrije Volk*. Daarna tot 1963 kandidaat-assistent en wetenschappelijk ambtenaar Stichting Instituut voor Perswetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1963 hoogleraar in de wetenschap der politiek aan de Universiteit van Amsterdam. Oratie: *Enige recente ontwikkelingen in de wetenschap der politiek*. Van 1967 tot 1971 was Daudt lid van de Staatscommissie tot herziening van de grondwet. Hij publiceerde onder meer over verkiezingsonderzoek, problemen van legitimiteit, democratie en verzorgingsstaat.

MARC JANSEN Geboren in 1946. Studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Wetenschappelijk ambtenaar aan het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Proefschrift december 1979 over het proces tegen de so-

cialisten-revolutionairen in Moskou, in 1922. Publiceerde, meest over onderwerpen uit de moderne Russische geschiedenis, in *Ruslandbulletin*, *Internationale Spectator*, *Spiegel Historiae*, *Theoretische Geschiedenis*, *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift*, *Maatstaf* en *NRC-Handelsblad*.

JAN PIETER JANZEN Geboren in 1945. Studeerde geschiedenis in Groningen en voltooide een in *Socialisme en Democratie*, XXIX, 1972, gepubliceerd doctoraalscriptie over de politieke denkbeelden van W. Schemerhorn.

KOEN KOCH Geboren in 1945. Studeerde algemene politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. In 1974 cum laude afgestudeerd en sedertdien als wetenschappelijk medewerker werkzaam op het Europa Instituut in Utrecht. Zijn specialisatie is Internationale volkenrechtelijke betrekkingen. Hij is redactie-secretaris van *Acta Politica* en redacteur van *Maatstaf* en *Transaktie*. Hij publiceerde onder meer in *Vrij Nederland*, *Haagse Post*, *Maatstaf* en *PC*.

MICHEL KORZEC Geboren in 1945. Studeerde theoretische fysica en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceert regelmatig in een aantal uiteenlopende bladen. In boekvorm verschenen van hem onder meer een studie naar culturele veranderingen in Nederland en een demografisch leerboek. Hij is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Technische Hogeschool in Delft en hij is onder meer redacteur van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*.

BRUNO NAARDEN Geboren in 1940. Studeerde geschiedenis in Groningen en werd daar in 1969 benoemd tot docent in de Oosteuropese geschiedenis. Publiceerde diverse artikelen en een boekje over Peter de Grote. Was in 1974-'75 werkzaam als assistent-professor aan de Stanford University in Amerika waar hij materiaal verzamelde voor zijn proefschrift *De mensjewiki, het internationale socialisme en het communistisch regime in Rusland*.

GERARD M. NEDERHORST Geboren in 1907, overleden in 1979. Studeerde economie aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. Was werkzaam op het Wetenschappelijke Bureau van de SDAP dat de samenstelling van het Plan van de Arbeid ter hand had genomen. Werd in 1946 lid van de Tweede Kamer, een functie die hij vijftientig jaar bekleedde, waarna hij van 1971 tot 1976 lid was van de Eerste Kamer. Na de totstandkoming van het kabinet-Cals volgde hij Vondeling op als fractievoorzitter van de PvdA in de Kamer, tot na de verkiezingen in 1967, toen Den Uyl hem opvolgde.

LEON DE WOLFF Geboren in 1948. Was van 1972 tot 1977 redacteur van *NRC-Handelsblad* en deed in 1976 doctoraal examen-cum laude-in de bedrijfssociologie en bedrijfskunde aan de Erasmus Universiteit. Is sedert 1977 redacteur van de *Haagse Post*.

Personenregister

PERSONENREGISTER

- Abramovitsj, R. R.; 217
 Adenauer, Konrad; 78
 Akselrod, Pavel Borisovitsj; 192-6, 198-9, 203, 214v
 Albarda, J. W.; 163, 245, 287, 301
 Alberdingk Thijm, J. A.; 141v
 Alberdingk Thijm, Karel; *zie* Deyssel, Lodewijk van
 Alexander II (tsaar); 191
 Algra, Hendrik; 248
 Amerongen, Martin van; 329, 333
 Andriessen; 322
 Annunzio, Gabriele d'; 290
 Arrow, Kenneth J.; 33v, 37
 Aveling, Edward; 156
 Aveling-Marx, Eleanor; 154, 156
- Bahlmann, Ignatius; 147v, 149-50, 156
 Bakker, J. H. M.; 304v, 334
 Bakker, Marcus; 319
 Bank, Jan; 134
 Banning, W.; 127, 163, 249
 Barents, Jan; 321, 323
 Beatrix (prinses); 274
 Beel, L. J. M.; 134, 267
 Bellamy, Edward; 148, 151
 Benthem van den Bergh, G. van; 325
 Berger, J. J. A.; 263
 Bergh, G. van den; 110, 121
 Berlage, H. P.; 146
 Bernstein, Eduard; 42, 162
 Beyen, J. W.; 322
 Bismarck, Otto von; 78, 99, 147
 Bleich, Anet; 336
 Boecharin, Nikolaj Ivanovitsj; 182, 224
 Boeke, Kees; 299

Boer, Henk de; 305
Bonger, W. A.; 110
Borkenau, Franz; 291
Botke, Ynte; 348
Bouhon, familie; 140
Bouwman; 296
Braak, Menno ter; 307, 329^v
Brailsford; 114
Brandt, Edo; 338
Brautigam, Gerda; 276
Bredero, G. A.; 143, 144
Brezjnev, Leonid Iljitsj; 184
Brittan, Samual; 24
Bruggen, Carry van; 330
Brugmans, H.; 249
Bruins Slot, J. A. H. J. S.; 321
Bruijn, A. C. de; 260
Buckle, H. Th.; 138, 140
Burger, J. A. W.; 267, 269-70, 316^v, 320^v
Busken Huet, Conrad; 140
Buskes, J. J.; 316; 336

Cals, J. M. L. Th.; 273-6
Carlyle, Thomas; 140
Carter, James Earl; 328
Ceton, J. C.; 160, 290
Chapkis, Raoul; 325
Charzat, Michel; 335
Chvalovsky, Villem; 238
Cnoop Koopmans, Johanna; 139
Cobbenhagen, M. J. H.; 126
Cohen, Floris; 348
Cohen, H. F.; 332
Cohn; 240
Cole, G. D. H.; 51
Colijn, H.; 126, 245
Cornelissen, Igor; 334
Cosser, Lewis; 37

Cripps, sir Stafford; 130
 Crispin, Arthur; 217
 Custine; 320
 Cyrankiewicz, Józef; 237, 239

Dahl, Robert A.; 24, 37
 Dalin; 217
 Dalton, Hugh; 244
 Dan, Fjodor Iljitsj; 200, 204, 206, 208
 Daudt, Hans; 9v, 348
 Davids, Sem; 317
 Denikin, Anton Ivanovitsj; 179
 Derkinderen, A. J.; 146
 Deutscher, Isaac; 183, 324
 Deyssel, Lodewijk van; 142, 151, 165
 Dittmann, Wilhelm; 217
 Dollfuss, Engelbert; 52
 Domela Nieuwenhuis, F.; 138, 144, 146-7, 148vv, 151, 152v,
 154, 156, 166
 Donkersloot, N. A.; 316
 Doorenbos, Willem; 139v, 141-2, 165
 Doorn, J. A. A. van; 74, 77, 79
 Downs, A.; 24
 Drees, Willem; 134, 251, 254, 260-1, 263-4, 266, 268-9, 313,
 315-6, 324
 Drees jr., Willem; 20, 325
 Dreyfus, Alfred; 309
 Durkheim, Émile; 51
 Dzerzjinski, Feliks; 181

Eastman, Max; 297
 Eeden, Frederik van; 142, 151
 Eekman, Menno; 305, 334
 Eggink, Fie; 284
 Eikeboom, Henk; 299
 Eindhoven, L.; 246, 249
 Engels, Friedrich; 37, 147, 166, 192-3, 233

Fedders; *zie* Gelderen, J. van
Fens; 321
Fierlinger; 237-8
Fimmen, Edo; 114, 299
Fortuyn; 155
Freud, Sigmund; 329
Freund, Michael; 335
Friedman, Milton; 11, 16-7, 18*v*, 23, 33, 61, 89
Frijda, Herman; 116, 120

Galen Last, H. van; 325
Gaulle, Charles de; 326, 337
Geer, D. J. de; 245
Gelderen, J. van; 114*v*, 119, 121, 332
George, Vic; 78
Goedhart, Frans; 313
Goes, Franc van der; 12, 138*vv*, 302
Goes, Willem van der; 139, 141
Goes van Naters, M. van der; 134, 317, 318*v*, 320, 322, 336
Gomulka, Wladyslaw; 240
Gorki, Maxim; 202
Gorter, Herman; 157, 159, 161, 166, 287, 331, 332
Gortzak, Henk; 319, 334
Gots, Abram; 183
Goudriaan, J.; 110
Graaf, Theo de; 321
Greshoff, J.; 311
Groot, Hugo de; 143
Groot, Paul de; 295
Groot, S. F. de; 325
Groot, S. R. de; 337

Haas, J. de; 311
Haffner, Sebastian; 334
Harmsen, Ger; 331
Harrington, Michael; 37
Haveman, B. W.; 265
Hayek, F. A.; 16-7, 33

Heek, F. van; 75*v*, 77, 90
 Heiden, Konrad; 334
 Heilbronner, Robert; 37
 Heldring, J. L.; 326, 337
 Helsdingen; 155
 Hermans, W. F.; 287, 325, 331
 Herzberg, Judith; 331
 Heuvel, Ien van den; 229
 Hilferding, Rudolf; 301, 332
 Hitler, Adolf; 78, 229, 244, 307, 334*v*
 Hochfeld; 240
 Hoffland, H. J. A.; 60
 Hofstra, H. J.; 134, 267-8, 321
 Hooft, P. C.; 141-4
 Hoogcarspel, Jan; 319
 Hook, Sidney; 337
 Hughes, H. Stuart; 335
 Huizinga, Johan; 287, 330
 Husak, Gustav; 240
 Huygens, Cornélie; 139

Jablonski; 240
 Jacobs, Aletta; 289
 Jager, Daan de; 284
 Jansen, Marc; 11, 349
 Jansen, Tony; 305, 334
 Janzen, Jan Pieter; 349
 Johansen, L. N.; 54
 Jolles, H. M.; 50
 Jong, Frits de; 333
 Jong, L. de; 247
 Jong, Rudolf de; 305, 334
 Jonge, A. A. de; 293, 295, 332
 Jusztusz; 240

Kadt, Jacques de; 12, 114, 163*v*, 284 *vv*
 Kamenev, Lev Borisovitsj; 205, 210, 291
 Kautsky, Karl; 42, 150, 155, 162, 165, 197, 228, 297

Kennan, George Frost; 337
Kerenski, Alexander Fjodorovitsj; 162, 210
Keynes, John Maynard; 115
Kief, Frits; 316, 336
Kleerekoper, S.; 120, 122
Klompé, M. A. M.; 261
Kloos, Willem; 140, 142, 151, 166
Koch, D. M. G.; 311
Koch, Koen; 10, 349
Koejemans, A. J.; 317, 331
Koekoek, H.; 272
Koens, Marie; 157
Kol, H. H. van; 154-5
Kolakowski, Leszek; 228, 335
Koltsjak, Alexander Vasiljevitsj; 177, 179
Kondratjev, Nikolaj; 186
Koo, J. de; 141
Kopland, Rutger; 331
Kornilov, Lavr Georgijevitsj; 208
Kort, de; 322
Kortenhorst; 320
Korzec, Michel; 11, 349
Kossmann, E. H.; 250, 254
Kristensen, O. P.; 54
Krylenko, Nikolaj; 187
Kuin, P.; 122
Kuyper, R.; 110

Lafargue, Paul; 156
Lange, Oskar; 240
Lavrov, Pjotr Lavrovitsj; 191, 224
Leeuw, A. S. de; 292, 331
Lehmbruch, G.; 56
Lehning, Arthur; 324
Lenin, Vladimir Iljitsj; 181, 184, 187, 196v, 198-200, 201v, 203,
205, 207, 209-11, 214, 216-7, 219, 221, 224, 228, 233, 290-2,
295, 297-8, 309, 332
Leuven, W. van; 331

Levita, A. S. de; 153-4, 160
 Liagre Böhl, Herman de; 287, 331
 Liber, Mark; 183, 204, 206
 Liebknecht, Karl; 223
 Liebknecht, Wilhelm; 150, 156
 Liefstinck, P.; 249
 Limperg, Th.; 120, 124, 126
 Linthorst Homan, J.; 246
 Lipinski; 240
 Locke, John; 30
 Logemann, J. H. A.; 312
 Loopuit; 154
 Lowi, T. J.; 63
 Luns, J. M. A. H.; 285, 322, 330
 Luxemburg, Rosa; 197, 202, 223, 301, 332

 Machiavelli; 291
 Malraux, André; 329
 Man, Hendrik de; 51, 111, 114, 117^{vv}, 120, 127-30, 310
 Mansholt, L. H.; 110
 Mansholt, Sicco; 110
 Marchant, H. P.; 109
 Marcuse, Herbert; 337
 Marsman, H.; 329
 Martov, L.; 180, 196-7, 199, 202-3, 208-9, 213, 215-7, 219-20,
 224
 Marx, Karl; 37, 42, 111, 117, 147, 154, 156, 166, 192-3, 233, 335
 Marijnen, V.; 272^v
 Mayenburg, Ruth von; 332
 Mens, Jan; 304, 333
 Michaelis, Hanny; 331
 Michels, Robert; 44, 45^v, 49-50
 Miranda, S. de; 245
 Mises, Ludwig von; 116
 Molenaar, J.; 164
 Molotov, Vjatsjeslav Michailovitsj; 231
 Montesquieu, Charles-Louis de; 30
 Multatuli; 289

Muntendam, P.; 263
Münzenberg, Willy; 299
Mushanov Lulchev; 239
Mussolini, Benito; 51, 309

Naarden, Bruno; 11, 350
Nagel, Jan; 229
Nahuys, Alice van; 307
Napoleon III (keizer); 78, 99
Nederhorst, Gerard; 11, 122, 130, 275, 321, 350
Nicolaas II (tsaar); 204
Nixon, Richard M.; 328
Nogin, V. P.; 210
Nord, Max; 308
Noske, Gustav; 228-9
Nuis, Aad; 324
Nijhof, E.; 304*v*, 334

Olitskaja, Jekaterina; 183-4
Oorschot, Geert van; 284, 286, 307-9, 324-5
Oosten, van; 19
Oosterhuis; 257
Orwell, George; 284, 330
Osobka-Morawski; 237
Oud, P. J.; 321

Paap, W. A.; 138, 142
Pachter, Henry; 37
Pajdak; 236
Panitch, L.; 55
Pannekoek, Antonie; 157, 161
Pastuchov; 239
Pen, J.; 324
Perk, Jacques; 139*v*, 141, 165
Perron, E. du; 306, 308, 310, 334-5
Perthus, Max; 333
Peschar, H.; 321
Pétain, H.; 52

Petkov; 239
 Pfeffer, J.; 57
 Pieterse, Herman; 334
 Pipes, Richard; 186
 Plechanov, Georgi; 192-6, 198-9, 202, 224
 Polak, Henri; 153-5
 Polak, Johan; 325
 Poll, K. L.; 325
 Potgieter, E. J.; 140, 143
 Poutsma; 153, 156
 Pretescu; 232
 Puszkin; 235
 Puzak; 236

Quack, H. P. G.; 290
 Quay, J. E. de; 246, 249, 268, 272, 275

Radek, Karl; 294, 296
 Rathenau, Walther; 221
 Rauschning, Hermann; 307
 Ravesteyn, W. van; 160, 290, 292-3, 332
 Rebel, J.; *zie* Mens, Jan
 Reesema; 296
 Reuter; 260
 Reve sr., G. van het; 292
 Reve, Gerard van het; 324
 Reve, Karel van het; 324
 Revel, Jean-Jacques; 11
 Rhijn, A. A. van; 263
 Ribbentrop, Joachim von; 321
 Riel, H. van; 295, 324
 Roemers, D.; 321
 Roland Holst, Henriëtte; 127, 157, 159, 161, 287, 294-5, 310,
 331
 Romein, Jan; 292, 308, 317, 323
 Romme, C. P. M.; 268, 317, 321
 Roolvink, B.; 269
 Roos, Ab de; 323

Roosevelt, F. D.; 116, 326, 337
 Rooy, P. de; 334
 Ros, Martin; 330
 Rousseau, Jean-Jacques; 30, 35, 37
 Rubinstein, Renate; 325
 Ruygers, Geert; 314
 Rykov, Alexej Ivanovitsj; 210

 Sacco en Vanzetti; 243
 Saint Simon, Claude Henri de; 51
 Saks, J.; *zie* Wiedijk, P.
 Salazar, Antonio; 51
 Samkalden, I.; 273
 Santen, Sal; 302, 333
 Sartre, Jean-Paul; 336-7
 Schaper, J. H. A.; 155, 158, 160, 162
 Schapiro, Leonard; 185
 Scheidemann, Philipp; 162
 Schermerhorn, Willem; 134, 249, 251-2, 273, 312^v
 Schmelzer, W. K. N.; 274, 276
 Schmidt, Helmut; 328
 Schmidt, P. J.; 114, 163^v, 299, 300, 301^v, 303-4, 305^v, 333
 Schmitter, Philippe C.; 52, 53^v, 56
 Schouten, J.; 321
 Schumpeter, J. A.; 16, 24
 Schuyt, C. J. M.; 74, 77
 Seegers; 296
 Serrati; 217
 Sitniakowsky, I. 338
 Sjahrir, Soetan; 311-2
 Sluyser, Meijer; 127
 Smits, Hans; 336
 Sneevliet, Henk; 164, 287, 293, 295, 298, 303, 305, 333
 Soekarno; 312, 317
 Soewarsih; 311
 Sorel, Georges; 51, 309^v, 329, 335
 Souvarine, Boris; 297, 308
 Spoor, S. H.; 312

Stalin, J. V.; 183-4, 205, 224, 229, 233, 291, 295-6, 308, 324, 335
 Stanfield, John; 130
 Stenhuis, Roel; 110, 299, 303
 Sternberg, Fritz; 332
 Sticka, Vladimir; 238
 Stokvis, Benno; 319
 Struik, D. J.; 292
 Stuiveling, Garmt; 287
 Suurhoff, J. G.; 12, 242*vv*
 Suys, Jef; 323
 Swaan, A. de; 103
 Szalai; 240
 Szeder; 234

Tak, P. L.; 157
 Takacs; 234
 Tas, Sal; 284, 302-3, 305*v*, 310, 313, 317, 325, 334
 Tawney, R. H.; 118
 Tempel, J. van den; 245
 Thiel, F. J. van; 261
 Tichelman, Fritjof; 333
 Tilanus, H. W.; 321
 Timmer, Charles B.; 314
 Tinbergen, Jan; 115, 119*v*, 121, 134
 Tkatsjov, P.; 191
 Toorop, Jan; 146
 Treub, M. W. F.; 148
 Triebels, gebroeders; 152
 Troelstra, P. J.; 43-4, 67, 109, 139, 151, 152*v*, 154-5, 158-63,
 166, 286*v*, 291, 332
 Tromp, Bart; 330
 Trotski, L. D.; 181, 197, 199, 200, 210-1, 214, 224, 228-9, 291,
 296-8, 324
 Tsereteli, Irakli Georgijevitsj; 204-8
 Tijn, Bernard van; 336

Uyl, J. M. den; 19, 41*v*, 65, 135, 259, 273, 314, 328*v*, 336

Vasalis, M.; 331
 Veenstra, J. H. W.; 311
 Veer, Paul van 't; 326, 329, 338
 Veldkamp, G. H. M.; 273
 Vermeer, Evert; 270-1, 321
 Verwey, Albert; 140
 Verwey-Jonker, Hilda; 122
 Veth, Jan; 142, 157
 Visser, Louis de; 290, 296
 Vliegen, W. H.; 110, 138, 155, 158, 162-3, 165
 Vondel, Joost van den; 143-4
 Vondeling, Anne; 270, 273, 275, 314, 321
 Vonk; 319
 Voorzanger, Ali; 243
 Vorrink, Koos; 260, 270, 317
 Vos, Hein; 51, 119, 121-2, 126, 130, 133, 135, 259
 Vosmaer, Carel; 142
 Vries, F. de; 126
 Vrolijk, M.; 273-4
 Vuyk, Beb; 312
 Vysjinski, Andreij Janoearjevitsj; 239, 336

Waerden, Th. van der; 110, 119v, 121, 125
 Walraven, Willem; 311
 Walzer, Michael; 37
 Webb, Sydney en Beatrice; 67
 Weezel, Max van; 336
 Welter, Ch. J. I. M.; 113v
 Wertheim, W.; 311-2, 317-8
 Wibaut, F. M.; 110, 122, 139, 149, 157, 161-2, 164, 166
 Wiedijk, P.; 157-9, 161, 290, 303, 333
 Wilde, Oscar; 289
 Wilding, Paul; 78
 Wilensky, H. L.; 78
 Wilhelmina (koningin); 251
 Wilson, Woodrow; 292
 Winkler, J. T.; 51, 55-6
 Witsen, Willem; 142

Woestijne, W. J. van den; 122
Wolff, Leon de; 10, 350
Wolff, Sam de; 115, 164, 287, 301, 316, 332-3, 336
Wootton, Barbara; 130
Woudenberg, H. J.; 246, 255
Wttewaall van Stoetwegen, C. W. I.; 242
Wijnkoop, D. J.; 160, 217, 290-1, 293-5, 301, 331

IJzerman, A. W.; 121

Zasoelitsj, Vera; 192-3, 195-6
Zeeland, Paul van; 118
Zinovjev, Grigori Jevsejevitsj; 210, 291, 294
Zijlstra, J.; 267, 274